

ЈОВАН ДУЧИЋ
*Блајо цара
Радована*

ЈОВАН ДУЧИЋ

БЛАГО
ЦАРА
РАДОВАНА

Цар Радован је цар царева, владар судбине, господар свемира. Он носи златну секиру на рамену, јаше коња који је бео и висок као брдо под снегом, и на руци држи буљину са огњеним очима како би могао ноћу видети пред собом. О њему говоре у мојој земљи само људи који су полудели. Али су затим у њега поверовали и сви мудраци. Цар Радован има круну од хартије и по плашту лудачке прапорце. Има ноге и руке зелене као трава, јер живи на копну и води. Нико не памти његово порекло, ни име његове породице, нити зна за његове пријатеље и непријатеље. Он пролази кроз небески простор као црни облак пун грмљавине, и по водама као брод који гори. Нико не зна његове битке ни тријумфе, јер његова моћ није над војскама, ни његова слава у бојним подвизима. Он царствује у миру своје величине и сунча се на сунцу своје снаге и лепоте. Он се крије од сваког, а ипак свако има његову слику у очима и његов глас у ушима. Где су његове палате и његови вртови? И где су његове беле жене, и његови брзи коњи, и његова свилена стада, и његови љути пси за стадима? Чувају ли његова врата људи или змајеви? - Само лудаци, чији је он једини цар и господар, самодржац и покровитељ, знају путеве који воде у његово царство, и знају где су мостови преко којих се прелази у његове покрајине пуне сјаја и пуне музике. Јер је људски ум ограничен на оно што је видео и чуо, а лудило је једино безгранично слободно од свих ледених закона свести и сазнања. Слобода, то је лудило; и само лудаци су слободни.

Цар Радован је цар лудака који су увек добри. Он зато плива у људској крви само кад је отрована, и пребива у њиховом уму тек кад је већ помрчао, и зато су га само они који су изгубили све путеве нашли на својим тамним беспућима. Њега познају само лудаци који више никог другог не препознају; и с њим говоре само они чије речи више нико не разуме; и за њим вапе једино они који су се већ одрекли свега

земаљског и људског. - Сви људи имају истоветне среће и несреће откад су постали, а само лудаци имају сваки своју сопствену срећу. Само они нису једнаки самом себи, него се обнављају увек нови. Сви људи виде ствари скоро подједнако, а само лудаци имају своја лична мишљења. Велика мудрост се налази на дну мрачног понора; и само су најлуђи и људи говорили најдубље речи.

Цар Радован није постојао другде него у очима које су изгубиле свој поглед. Само лудаци говоре о благу тог цара, и зато копају ноћу и на припечи, пробијају лед и буше студену Земљину кору. Сву су земљу безброј пута испреметали. По самотним виноградима, заборављеним црквинама, по дворцима порушеним и пуним трња, свуд су копали, бушили, обарали, превртали. Безбројне војске лудих копале су с краја до краја по мојој земљи. Свуда су прошле те црне чете изгубљених за живот, бивши људи који су се одrekli сваког додира са нама. Они од памтивека траже благо цара Радована; копају железом и каменом, и грањем, и ноктима, и зубима; копају док не нападају мртви! Читава поколења полуделих људи тражила су благо царево, закопано негде неизмерно дубоко, ко зна где, у нашим пољима. Допирали су често до у саму утробу Земље, бушећи без сна и одмора; али је то благо тонуло све дубље, и мамило све свирепије. Тако ће трајати докле буде сунца и месеца.

И увек ће копати, а никад двојица заједно. Јер је царев наследник само онај који буде најдубље копао, и који умре копајући, и који не би казао и када би најзад његов ашов одишта ударио у црна врата подземне палате у којој је благо цара Радована, цара свих царева, и владара свих судбина. Увек копати, док други не дође да копа! Јер само други сметају да нађемо срећу где хоћемо. Лудаци то знају боље од мудрих. - Али знају то и мудри.

Нису само лудаци који копају за благом цара Радована. Сви људи знају да има у животу још увек једно закопано благо за сваког од њих. Сви људи копају: сви људи од акције, од полета, од силе, од вере у живот и у циљ, и од вере у невероватно и у немогуће. Једни копају у пољу и у шуми; други у идеји, у идеалу, у химери; трећи у интриги и у злочину. Сви траже и вапе за царем тог вечног неспокојства и вечног трагања. Свет би нестао да нема тог цара, и ослепео би да не сија

у помрчини његово наслућено благо, и очајавао би да нема његове маније и опсесије. - Јер сваки човек нешто тражи; свако је упро свој поглед безумља и себичност у неко место где мисли да стоји закопано благо цара Радована. Нема никог ко не верује да нема још нешто његово које треба пронаћи. И свако верује да своје благо треба кришом тражити, кришом и од најближих и од најмилијих. Сви су лудаци. Сви су људи омађијани и отровани. Јер царева палата су високе до изнад Сунца дању, и до изнад звезда у мраку када седам Влашића пролазе мирно све границе немира и очајања. Сви су људи лудаци.

Царево благо је отров овог света. О њему сањају *песници*, који живе у вечном неспокојству да објасне божанство кроз његова дела, и да га посведоче својим сопственим стварањем.

О њему сањају и *хероји*, јер мисле како само они треба да себе баце у огањ па да сутрадан буде добро свима, и да затим сви људи нађу своје благо.

О њему сањају и *пророци*, који, у свом лудили, проричу увек неку нову срећу и нову обећану земљу.

И најзад, о њему сањају *краљеви*, што хоће да владају силом љубави или силом мржње.

О њему је сањао Мојсије кад је ишао за огњеним стубом, и Цезар кад је прешао Рубикон, и Колумбо кад је своје једро поверио ветру који га је водио у земљу о којој није знао ништа је ни где је. То благо царево тражи и звездар који гледа маглу на звездама; и ботаничар који тражи сву тајну плођења у срцу једног цветића; и свештеник који враћа веру у окрело срце неверних. Сви људи траже јер су сви луди! Крв свију је отровао цар који пролази небом као облак пун грмљавине, и морем као брод који пламти у пожару.

Цар лудака, али и цар свију људи од акције и идеала! Цар оних који у лудилу срца или у лудилу мозга верују у невероватно и остварују немогуће! Цар Радован је цар царева, силнији него херој Агамемнон, богатији него Мида, дубљи него пророк Језекиљ, и мудрији него цар Соломон. Све очи овог света упрте су у њега.

САДРЖАЈ

О срећи.....	11
О љубави.....	55
О жени.....	93
О пријатељству.....	125
О младости и старости.....	165
О песнику.....	197
О херојима.....	239
О краљевима.....	269
О пророцима.....	283
Белешка о писцу.....	297

О СРЕТЪИ

1

Свака је философија тужна. Ако говорите дуже о срећи, ви ћете се напослетку осећати помало несрећним. Нема-Ниједне велике истине човекове о којој се сме до краја мислити без опасности за своју мисао: ни о религији, ни о љубави, ни о смрти. Све што је дубоко, изгледа на дну тамно и невесело; и ни у један се понор не даје дуго гледати без вртоглавице и ужаса. Колико више размишљате о животу, све се више отварају његове заседе и проказују његова беспућа. Зато ако много говорите о несрећама у животу, најзад више не видите живот него несреће. Одиста, човек живи целог века у небројеним опасностима, али ипак се догађа да велики број људи проживи цео живот не дочекавши никакве нарочите несреће. Чак многим људима протече живот као лепа река Аретуза, која је најпре имала свој извор на Пелопонезу, а затим несметано пронела своје слатке воде кроз цело море до Сицилије, да исто тако слатка избије онамо из новог извора. Ужаси живота постану једним делом наше судбине само ако се у њих нарочито удубљујемо. - Има блаженог света који не верује у зло, а има и других људи који нису никад веровали ни у несрећу; међутим, ни једни ни други нису тим изгубили више него они који су сва зла премерили и све несреће пребројали. Напротив, многе несреће не бисмо можда ни избегли да смо на њих дуго мислили, као што је случај да човек добије баш ону болест на коју највише мисли. - Многи се људи туже да им прође цео век тражећи животу његов смисао, који, ако уопште постоји, и није другде него у самом тражењу. Ко смисао живота није тражио, тај није живео; али ко га је тражио, тај никад није био довољно срећан.

Срећа, дакле, није идеја него илузија, пошто срећа није ствар разума, него ствар уображења. Зато човек верује да је

срећан и кад није срећан. Али и несрећа је тако исто утопија као и срећа, јер на стотину несрећа има извесно половину измишљених и уображених. Зато се може говорити само о том шта може бити предмет среће или несреће, али се не даје говорити о том ко је срећан а ко несрећан. Ко мисли да је срећан, он је одиста срећан. Немогуће би неком било доказивати да није срећан само формулама или доктринама о срећи. Међутим, измишљена срећа или уображена несрећа, то су ипак потпуне стварности: јер могу трајати целог живота, и јер је сваки човек уверен у оно што осећа и кад није уверен у оно што мисли.

Најмање су срећни они људи који би имали све разлоге да буду срећни. Има људи који су господари златних рудника, а не осећају се срећним; а има људи који се не осећају несрећним ни после каквог случаја који би други сматрали катастрофом људском живота. Значи да је срећа једна ствар мишљења, и да сама за себе ништа не представља. Срећа, то је ипак само једна фикција. А ако срећа постоји, онда је она само у жељама, јер је жеља покрет и акција, значи једини живот и једина права радост. - Неоспорно, има и људи који не умеју бити срећни ни са ма каквим врлинама, или ма коликим богатством. Има и људи рођених за несрећу, као што су други рођени за музику. Треба имати некакав таленат за срећу, као што треба имати душу да се буде истински несрећан. Мали људи могу бити срећни, али мали људи не умеју бити несрећни.

Богатство није главни услов за срећу, ма колико изгледало да јесте. На лепим сребрним монетама Фокеје и Митилене, стајали су рељефи богиње Афродите и песникиње Сапфо, као да је тиме речено да изнад среће у богатству стоји ненадмашна срећа у љубави и лепоти. Али лепота и љубав, то су среће које нису довољне бедном човеку, јер је он уплашен и престрављен животом откад је почео да ходи по сунцу. Зато је увек и мислио да је злато једини извор сигурности за његов живот. - Извор сигурности, али не и среће. У природи је човека да кад мисли, он мисли само упоређујући, и не постоји мисао друкчије него према аналогiji. А материјално богатство је баш нешто што се најлакше упоређује са другим богатствима, али и које у тим поређењима само губи. Зато материјално богатство не може никад бити пуном срећом. Само

срећа усамљена, недељива, неупоредива, и срећа која стоји по страни свих других човекових благодети, то је срећа свих срећа, средишни нерв наше љубави за живот, права човекова илузија о судбини. Таква недељива срећа јесу геније, храброст, част. Недељива и неупоредива срећа јесте само слава.

Све су велике среће случајне, и нема човека који је измислио једну срећу. Није тачно речено да је сваки човек ковач своје среће; тачно је, напротив, да је човек увек сам ковач своје несреће. Јер од хиљаду несрећа има само једна која нас сналази од Бога, а то је смрт, иако смрт није несрећа, или бар не највећа. Све друге беде су дело човеково, чак и сама његова болест. Зато ако су среће случајне, несреће нису случајне. За сваку нашу несрећу крива је или наша лакоумност, или наша гордељивост, или наша глупост, или наш порок. И за физичке болести су криве само наше духовне болести, нездраве и порочне мисли. За несреће новчане крива је или наша лакоумност или наша сензуалност. Чак и човек који је прегажен на улици може најпре да криви себе а тек онда да криви другог. - Зато човек кроз цео живот чини себи самом више зла него добра. Што успемо својом памету, покваримо својом ћуди; а што успемо својом добротом, упропастимо својим пороцима; и најзад, што постигнемо својом мудрошћу, изгубимо својим темпераментом. Јер има нешто јаче и пресудније од свих наших сила, а то су наше слабости. - И антички свет је знао за непријатељство човека према себи самом. Лукреције, велики песник, говори на једном месту о нередима у души човека, којих набраја пет: охолост, разврат, раздражљивост, раскош, леност. - Одиста, сва мудрост човекова треба да служи само томе да сам себи не прави зло. Треба се чувати више себе него свих својих злотвора. Човек који за своје несреће криви другог, већ тим показује да је или малуман или кривоуман; чак и рђав. Наука о том како треба мислити, логика, и наука како треба бити добар, морал, и нису стварно ништа друго него учење како да човек сам себи не искива несреће и не ствара непријатеље.

2

Одувек су људи сматрали да су среће, велике и несразмерне човеку, божанског порекла, а да су и велике несреће само казне *провиђења*. Једино су мале среће сматране за дело човеково, а и мале несреће су сматране само човековим сопственим погрешкама. Јер у дну сваког великог случаја лежи једно чудо, а ниједно право чудо није човек умео да припише самом себи. - Ни несрећа не иде на сваког човека, као што болест не иде на сваку крв. Затим, мада је врло мало људи истински срећних, исто је тако мало људи који се сматрају истински несрећним. Изгледало би као да се цео живот и не састоји једино од срећа и несрећа, него као да по средини има још једно нарочито стање које човека подиже изнад свих срећа и изнад свих несрећа. Јер је несумњиво: нема ниједне велике среће без једне велике обмане.

Оријенталци иду за судбином, а западњаци за идеалом. Али је сваки човек, без разлике, уверен да не може избећи својој судбини, било да њу приписује само случају, као фаталисте, или вољи божјој, као људи који верују у *провиђење*. Сваки човек може да увиди како треба да се одрекне хиљаду малих срећа па да дође до једне велике среће. Као да је срце човеково створено за један велики ударац; јер, неоспорно, има само једна велика срећа у животу. Сваки човек може наћи и један једини свој дан када је одиста осетио највишу срећу коју човек икад може доживети. - За велике духове и за велике душе нема среће без величине; али нема ни величине без свог сопственог дела. Свака срећа без нашег дела, то је само велико чудо, и то божје а не човеково. Је ли икад било силнијег крика обичне људске среће него крик Ксенофонтових војника: Море! Море! Али нарочито је ли било потпунијег усклика једне више среће него узвик Колумбових морнара: Земља! Земља!

Злато и таленат не могу се сматрати срећама у човековом животу; јер је злато често било повод за несреће многих богаташа, за извор многих њихових злочина; а и човеку је његов таленат често учинио исто толико зла колико и добра. Чак је било неколико великих талената у историји који су били права несрећа за човечанство. Свакако, човек носи све своје у

себи, што је била још и римска идеја. Катон је оставио поношним стоицима ову сјајну и горду изреку: „Оно што немаш, зајми самом себи“.

Човек и не зна шта је права срећа ни права несрећа. Свако о срећи има различито мишљење, према добима живота, према својој култури, или према свом сталежу; а несреће су опет толико неизбројне да ниједан човек није у стању да их замисли све уједно. Човек зна само за дубину и горчину несреће коју је сам преболео, али нико не зна несреће ни болести које други подносе. Дарвин је говорио да човек не би имао ниједан дан задовољства кад би знао шта је смрт, толико би идеја смрти била поражавајући ужас за људску памет и срце. Могло би се рећи и да човек не би имао ниједан дан среће кад би знао за све несреће какве постоје око њега и од којих пате други људи. За мене је највећа слика несреће један човек истовремено стар, болестан и сиромашан. Старост и болест и сиротиња, уједињене, то су неоспорно највећа и коначна катастрофа једне људске судбине.

Нико не би могао класификовати све несреће. Има здравих људи који су несрећни због болести својих ближњих; а има затим људи одиста вечно убогих и вечно запостављених, и људи који слабо или никако не остваре у животу оно што хоће. Има и огроман број света који целог живота ради само за друге, било за туђинце или за своје, и то ради више него што има снаге и здравља. Постоје и вечито болесни, и вечито прогањани. Постоје, најзад, и жртве својих сопствених порока: претеране амбиције, огорчене сујете, крволочне зависти, безумне љубоморе, одвратне ђуди, и нарави сваком досадне. Две овакве несреће у животу једног човека, то је већ читав пакао на земљи. Жена има да, и поред свог евентуалног зла, поднесе још и тиранију мужа; и још теже, тиранију деце, чак кад су та деца и најмудрија и најлепша. Све књиге на свету требало би да буду књиге утехе, толико има несрећних на земљи. Осим стварних несрећника, постоје и несрећници само по темпераменту; а то су меланхолици, који су многобројни. Стари су говорили да је меланхолија особина великих духова. Аристотел каже да су Сократ, Платон и Лисандар били меланхолици.

3

Ми смо истински добри само кад смо истински срећни. Несрећа квари срца и руши карактере. Ретко је било људи који су одолели отровима несреће и продужили да воле друге људе. Нарочито онај коме су други учинили несрећу, омрзне и недужне. Могу да не постану човекомрсцима само они несретници који своје беде не сматрају кривицом других људи, него само вољом божјом, што опет значи кривицом својом сопственом. Сиротиња је највећа несрећа зато што отрује човека таквим мржњама; а једна велика напаст човекова, то је што у несрећи добије рђаво мишљење о људима и погуби пријатеље. - Неоспорно, нико не може поверовати да је он сам узрок својој беди, а да су сви други заслужили добра која имају. И у средњем веку су сиромаси веровали у својим убогим предграђима да су им богаташи слали епидемије, што значи да ни у те побожне векове нису људи веровали да свако зло долази с неба. Само се у сасвим примитивном добу и на Истоку блажено веровало да је неко богат само зато што је рођен под срећном звездом, и да заслужије пажњу и уважање само зато што је на њега изливена божја милост пре него на неког другог. У нашем добу се верује да је богаташ своју срећу отео од сиромаша, и да је зато срећа једних направљена од несреће других. Човек по једној слабости и сујети, све своје среће приписује само себи, а своје несреће приписује само другом: али што свако сматра као нарочиту неправду према себи, то је да се радује срећама других људи. У Риму се понављају сваком новоизабраном папи старе речи: *non videbis annos Petri*, што има стварно овај пакосни смисао: нећеш живети двадесет и пет година. Мали људи не знају да треба бити великодушан не само према несрећним него и према срећним.

Извор несреће човекове лежи у његовом егоизму: у том што хоће да увек други ради за њега. Бежање од рада и напора, то је највећи мотив борбе у људском друштву. Не мучити се сам, а зарадити богатство; и постићи велико богатство, да би тиме постигао највећу сигурност; и то пре свега сигурност да ни доцније неће морати да прави напор, пошто је напор највећа горчина људске судбине! Мржња међу људима је увек последица ове борбе ко ће кога потчинити, како би један

радио а други уживао од туђих напора. - У овој исконској борби изграде се црте карактера друкче код богаташа, а друкче код сиромаша. Богаташ је добар из побожности и из честољубља. Богаташ је духовно храбрији, а сиромаш је храбрији физички. Богаташ нема интензивних радости као сиромаш, јер живи без великих очекивања и снова; нема изненађења, живи без довољно идеализма, често блазиран и пасиван. Богаташ је перверзнији, а сиромаш чеднији, јер перверзија долази од пресићености и лењости, а чедност долази од рада који је велики морализатор живота. Има сиромаша заљубљених у поштење већ ма него других у злато, а многи чак изгледају манијаци честољубља. Поштењу се уче богаташи од сиромаша, јер се само на сиромашу може да види како поштење и срећа стоје независно од злата. Завист је особина убогих, а сплетка високог стила је особина богаташа. Ружне речи и груби начини су сиромашног порекла, али дубоке злоће и мрачне освете су богаташке. Сиромаш је убог и у свима средствима борбе, као у свачем другом. - Највећу равнотежу карактера и највише витешке врлине давали су људи из славних историјских породица. Марко Брут и Катон Утички носили су имена својице великих предака из краљевског и републиканског доба. Скоро сви велики људи царства били су потомци великих предака. Аристотел је дао о племству ову дефиницију: племство значи наследство богатства и честитости.

Људи могу да несебично воле, али ретко несебично мрзе. Свака мржња је страх или завист. Мржња је најчешће страх, јер човек не мрзи, него само оног кога се боји. Човек одиста храбар не мрзи него презире. У осећању мржње има унижења за нас саме, а у презирању има поноса и уверења да смо бољи и виши од оног кога презиремо, и да можемо без њега, и да смемо против њега. Никад мржња не долази из разлике уверења, ни из разлике моралних принципа. Прави виши човек не мрзи чак ни оног кога се боји. Мрзети веће од себе, то је осећање слуге према господару, а не господара према слуги; а мрзети слабије од себе, то је болест или пометеност. Мржња је, као и губа, болест убогих.

4

По средини, између отровне мржње и хладног презирања, има антипатија. Она је мирна, равнодушна, неизменљива. Она је, као и симпатија, ствар пре свега физичка; нема везе са разумом, а врло мало и са укусом. Антипатија је мрачна и инстинктивна мржња, а не разумна; и зато је јача од нас, и нико јој не може одолети. Кад такво осећање постоји између два човека, онда су посредни или дубока расна мржња, или непроходна разлика свих елемената у карактеру; она је онда неодржива и свирепа као нетрпељивост између две зоолошке расе, можда и јаче. Најдубља непријатељства долазе од антипатије, која је несвесна и зато бесавесна. Нетрпељивост је у природи, и то не само у природи људи, него и у природи биљака, чак и у природи камења. Видео сам у Египту да су стари скулптори метали своје ствари од алабастра у нише од ћерпича, јер је алабастар брзо пропадао ако је био у ниши од камена. А зна се да има и извесног цвећа које се не може ставити поред другог цвећа јер оба брзо увену. - Много мање има у животу разумних мржњи, него мржњи инстинктивних. Људи добри и културни боре се да никад не дају маха овим нагонским силама; а рђави и малодушни људи, напротив, робују највише овим инстинктивним мржњама, постајући и неваљалци у ситним пороцима, или јунаци у крупним злочинима. Има људи који живе због тих инстинктивних антипатија у крвавом непријатељству са другим људима, и кад су духовно и морално упућени на заједницу с њима. Анализирајте сваку своју мржњу, па ћете је уништити самим тим што сте јој погледали право у очи.

Ми смо увек неправедни кад мислимо и говоримо о другим људима, јер једне улепшамо својим симпатијама, а друге поружњамо својом антипатијом, а обе су подједнако инстинктивне и слепе. Најбеднији је човек који живи у мржњама на друге људе; тај се први исече ножевима које је сам изоштрио. Мржње расту као пролетње воде. Нико не може задржати поплаву мржње ако човек пусти на вољу не само машти, него и најмудријем размишљању о човеку којег мрзи. Људство је мрзело вековима и у име саме религије (која увек проповеда само љубав), и о којој се највише говорило и најдубље

размишљало. Император Вителије говорио је да ништа не мирише на сунцу као леш непријатеља. Овакве мржње су биле ретке код старих Грка. Платон је говорио: „Љубав умирује људе и стишава буре на мору; љубав успављује ветрове”. - Мудрац нема мржње. Наше мржње шкоде нам више него нашем противнику. Говорите рђаво о неком човеку пола сата, и ви сте после тога несрећни и отровани; а говорите пола сата о њему веома добро, и кад то не заслужује, и ви постанете мирни и блажени, чак и поносни на лепоту својих осећања, или бар на лепоту својих речи. Један услов среће, то је сугерисати себи љубав према непријатељу. Човек, истина, не може претворити своју мржњу према неком у своју љубав, али је може ублажити. Ако вам је неко учинио зло, сачувајте се да га не омрзнете, јер ће вас мржња стати још једног новог губитка и новог неспокојства, и од непријатеља тренутног и случајног можете направити злотора сталног и убеђеног. Укрстите мачеве и побијте се, али не из мржње према непријатељу, него из поштовања према себи. Љубав за непријатеља, то је врлина велика колико и само честољубље. Ако је она и против природе, спасоносна је, јер не даје мржњи да нам одузме очи, и да нас поведе у још веће зло. Кад буду људи више размишљали о својим мржњама, онда ће увидети да се и правим путевима може ићи ка срећи, и да свака тријумфална кола не морају ићи преко згажених. Живот нас учи да су људи много мање рђави него што се мисли, али да су и много глупљи него што је могуће и уобразити. Ако човек својим непријатељима опрашта само њихову глупост, тим је опростио највећи део њихове злоће. Нема непријатељства разумног и племенитог, него само глупог и ружног. Људи који мрзе, то су најпре глупаци, а затим кукавице, али никад хероји.

Ужасан је случај што има мног људи који не могу бити потпуно срећни, ни осећати се великим, без истовремено и нечије несреће. Та мрачна потреба човекове мржње према другом, била је ушла чак и у царске церемоније. Тит, за време прославе свог оца цара Веспасијана, бадио је зверовима у цирку три хиљаде Јевреја за ручак. Тацит прича да се деветнаест хиљада људи поубијало међу собом на језеру Фуцину кличући и цезару: *morituri te salutant*, и примајући плесак публике.

То нагонско тражење забаве и задовољства у несрећи и крви других, види се и из старих верских обреда. Херодот

прича како су краљеви у Скитији, после годишњице своје смрти, добијали као посмртне жртве педесет младих коња и педесет пробраних робова, поубијаних около њиховог гроба. Хомер опева људске жртве које је Ахил на гробу принео другу Патроклу, убивши неколико тројанских младића. Људи су, дакле, дотле ишли да су веровали како ни њихови мртви не могу бити мирни без несреће других људи.

Има тренутака када се човек више плаши живота него смрти. То је најгрозније осећање које се може имати. То је врхунац очајања са којег се пада или у смрт или у злочин. Али ово значи и да је потребно више храбрости за живот, него што је потребно за смрт. Знам да су религиозне кризе за побожног човека поразни моменти, када човек пада у прашину и рида. Али је још страшнија криза једног карактера, у којој човек осети сопствену непоузданост. Не веровати више у Бога, у којег се дотле веровало свим срцем, то је одиста ужас; али не веровати више у себе, то је још болније; јер то искључује и Бога и човека у нашој судбини.

5

Срећа, то је осећање да човек има што му је најпотребније. Неки су мудраци сматрали срећом само суфицит човековог благостања. Човекова срећа, међутим, не може никад бити потпуна ако и сваки свој прохтев узме за потребу; а то је баш најчешћи случај. Сваки успех и сваки добитак значи радост, али ни срећа није у сталним успесима, него само у остварењу једне централне намере. Зато није чудо што је скромност сматрана за срећу већ откад људи постоје. Симпатични писац Абе Прево је говорио да му је довољно за срећан живот да има један врт, једну краву и две кокоши. Слично су говорили и стари Грци: да је Диоген срећнији од Александра, јер му овај силник нити може што дати, нити шта одузети.

Умереност, која је ишла до самоодрицања, била је златна врлина за грчке мудраце. Атински беседник Фокион одбио је да прими дарове свог обожаваоца Александра, и осећао се ипак срећнији него његов друг са трибуне, Демад, који их је редовно примао. Сократ је предавао бесплатно своју науку, чак и богаташима као што су били његови ученици Алкибијад и

Критија, а одбио је македонском краљу Архелају да живи на његовом двору, изговарајући се да не може примити добротинство осим оно које и сам може другом учинити. Римљани су чак сматрали да човек врши превару, ако од неког прими услугу коју му није у стању вратити. - Безусловно, највећи је део среће у самоодрицању. Када би људи разумели колико мало је потребно да се буде срећан, избегли би тиме најгорче дане у животу. Несрећа је што нико не мери срећу према себи и својим потребама, него према другом, и то према најсрећнијем. Манија свих људи је да усвајају туђа мерила и за свој сопствени живот. Права срећа човека биће ако постигне своје ослобођење од других људи; а ослободити се, то је најпре одвојити своју судбину од пресије туђих примера, дајући свом животу печат своје сопствене природе и својих укуса. Тада бисмо разумели да срећа за Петра не мора бити што и срећа за Павла.

Сваки човек има у свом животу много планова, али нема него један циљ. Ко размисли тај ће лако тај циљ наћи, јер је он у нашој страсти и нашој вољи врло изражен, иако често замагљен и неразговетан. Тај циљ, то је сва судбина човека на свету. Као човек који се из дома кренуо у град, тако се човек из ништавила кренуо у живот за својим циљем сасвим јасним. Тим циљем стварно почиње човеков живот и њиме свршава, скоро у прецизан сат. Док год циљ није остварен, човек постоји, јер је сав у сили и акцији; а кад је најзад циљ постигнут, човек престаје да буде сила и акција, и постаје сам непотребан, чак често и штетан своме делу. Велики човек чак и умире у такве дане. Циљ и судбина су неразлучни, и обоје су божанског порекла. Ретко је кад човеков циљ зао; могу бити зла само средства. Човеку који јасно разазна куд хоће, све његове унутарње силе исти час крену истим правцем, и многим таквим људима моћне воље не може се ништа одупрети. Само по сугестији туђој или по поремећености инстинкта, човек изгуби тај смисао циља или побрка права средства за његово остварење. Иначе, постоји један апсолутни однос између онога што хоћемо и што можемо. Нико не пожели оборити лаву, као Херакле; нити трчати као тркач са Маратона; ни постати император, као Наполеон; ни свирати као Паганини. Свако зна унапред колики терет може дићи, и колико стопа далеко може скочити, јер постоји један динамичан однос

између нас и циља. Нико, осим поремећени духови, не жели апсурдуме. Човек који види циљ, најјасније, тај је човек најсилнији. **Номо unis ideae**, јесте најјачи човек, јер је сав концентрисан, неодољив, непобедан. То су често велики завојевачи, али такви су и велики артисти, обоје деца сунца и славе. Једно лице у Ибзеновој драми каже да има људи који нешто хоће толиком силом да им се ништа не може одупрети; а за мене то нешто јесте циљ циљева, који је централна сила у човеку. Великим људима њихови велики циљеви никад не изгледају немогући, и они их одиста постижу са истом лакоћом са којом и мали људи постижу своје мале циљеве.

Једна од великих срећа човекових била би у том да брзо уочи циљ, и одмах брзо нађе и сигурне путеве у тврђаву где га очекује све благо цара Радована. А несрећни су они који не уоче свој прави циљ, или промаше права средства. Даровити Бенжамен Констан, писац и политичар, говорио је за себе да је сва његова катастрофа била у том што никад није знао шта хоће. Велика је несрећа другог опет у том што никад није знао шта може. Највећи број људи не зна шта хоће, а велики број људи не зна колико може. Најређи је случај човека који зна и шта хоће и колико може.

6

Живот је једна неизмерна логика и хармонија, а пошто су природа и живот једно исто, не постоје ни у животу апсурдуми и аномалије. Све је на свету везано једно за друго, па су везане и срећа и несрећа у људској судбини. Као из корпе румених трешања што се не да извући само једна трешња, а да се прстом не закачи и извуче одједном више њих, тако иду и среће и несреће увек у серијама - трешње здраве и трешње отроване, стављене заједно у једној кобној корпи. Сваки је човек по неколико пута у животу добијао осећање коначне пропасти, као да су га изневерили тло под ногама, крма на броду, узде на бесним коњима. Али се сваки уверио у то да је после серије срећа долазила серија несрећа, и обрнуто. У самим моментима очајања, човек не мисли да поред његове несреће скоро у корак иде и срећа. Среће и несреће, то су бели и црни коњи који трче у истом правцу, блиско и напоредо, тако

да час промакну бели поред црних, а час црни поред белих. Тако иде целог живота, који је сав саздан од такве утакмице белог и црног. Зато човек истовремено преживљује срећу и несрећу, и онда кад за то и не зна. Нема апсолутне несреће ни апсолутне среће, и зато их обе истовремено проживљујемо.

Због овог су, и у највећој беди, могући и утеха и охрабрење. Ако си сиромах, теши се што си млад; ако си болестан, теши се што си частан и поштован; ако си ружан, теши се што си уман; ако си изгубио новац, теши се што ниси изгубио здравље и част. Ово је начин да се све несреће умање и презру. Али и у великој срећи треба све несреће поновити у памети, како бисмо се очеличили за дане кад једном црни коњи измакнут испред белих. Треба овде рећи: ако сам mudar, нисам млад и леп; ако сам богат, нисам здрав; а ако сам и mudar и здрав, нисам богат. Постоји дакле начин да се човек никад у невољи не осети изгубљен, као ни у срећи претерано горд. - Неоспорно, човек, и кад мисли да је коначно пропао, не зна да има још један неоткривен златан рудник у свом животу. Нико нема права да буде очајник; очајање није никакво уверење, него само физичка немоћ, болест или најчешће глупост. Несрећа нам изгледа много мања кад о њој ћутимо него кад о њој говоримо. Говорећи о несрећи, она само постаје све дубља и све црња. Ко о њој говори сто пута, он је тим само повећао за сто пута. Ћутање је најбољи лек против несреће; оно је и најдостојанственији човеков отпор и одмазда судбини.

Често је смешно шта многи људи називају срећом. Уосталом, сваки то чини више по туђем мерилу него по сопственом осећању. Мецена је имао генија да буде велики беседник, али се задовољио да буде само богат куртизан; међутим, Сенека је био исто тако богат, али се сматрао срећан само што је био философ. Катон је био велики богаташ, али није уживао у раскоши него у врлини, за коју је уосталом и умро. - Многи људи нису ни живот сматрали главном срећом. Епикет прича како је Веспасијан поручио једном сенатору стоику да ће га убити ако оде тај дан у сенат и буде тамо беседио. Овај му је одговорио да ће ипак отићи и тај дан у сенат и говорити, додавши: „Твоје је да ме убијеш, а моје је да умрем без страха“. Стоицизам је доктрина философа Зенона, али је, као осећање, та доктрина Сократова. Овај божанствени човек, осуђен на смрт, рекао је пре пресуде за своје тужитеље глумце и

софисте: „Анит и Мелит ме могу убити, али ми не могу нашкодити“.

Две су праве и највеће човекове несреће: немати здравља и немати пријатеља. Међутим, и из једног и другог има излаза: човек или прездрави или умре, а са пријатељима или се измири или добије нове пријатеље. Част је најтеже понова задобити ако се једном изгуби. Зато су сви други губици само лични, а овај погађа породицу и земљу, а ако је посреди велики човек, онда погађа и његову идеју. Сократа су после пресуде хтели да откупе ученици, или да му помогну да побегне, али је он радије испио отров, говорећи своје последње побожне речи: „Треба жртвовати једног петла Ескулапу“. Другим речима: смрт је оздрављење.

Што је најчудније: млади се људи осећају несрећнијим него старији. Младићко је очајање нагло и огорчено, јер не знају колико после првих пораза остаје у животу још нових путева среће и победе; зато је и највише самоубистава међу младима. Младим људима је тешко бити срећан и засићен, јер је њихов живот претерано богатији у жељама него у средствима. Чак када врше и самоубиства, они то чешће чине из неразумне сујете и романтичке параде него из очајања, јер је очајање и тако неразумљиво код младих и здравих. Млади не знају шта имају и зато потцењују живот. Шекспир ставља у уста младог Ромеа ове речи: „Обесите своју философију ако она не може да направи једну Јулију, и преместите један град с неког места на друго место...“ Код многих људи је идеја о животу већа него живот. Свакако, прости духови све упросте, а интелигентни све компликују; истина је по среди и за средње.

Храброст је један велики услов среће; без храбрости се не може бити срећан. За сваку акцију треба храбрости, и што човек има више храбрости, утолико је шира и потпунија његова акција. Храбар човек подноси мирно своје болове, и сличан је само у великом мудрацу. Храброст се огледа најпре у мерама човековим према самом себи: неенергичан човек и кукавица пре би осудио Рим на пожар, и цео један народ на смрт, него себи причинио какав тежак случај. – Човек који није храбар не може бити ни поштен, јер за поштење су потребне жртве какве кукавица не уме да поднесе; и потребна је великодушност, коју он не може ни разумети. Кукавиштво је чак и крволочно: највећи и тирани и убице били су плашљивци. Само

је херој храбар, а само је разбојник плашљив; јер је херој духовно чист, о злочинаца духовно поремећен. Храброст се не огледа само у крупним питањима части и опстанка, него и у врло ситним односима, и где се год тражи несебичност и доброта. Тврдице су обично велики плашљивци. Тврдице нису тврде само у питању новца, него и у питању пријатељства и доброте. Оне су ситничари и завидљивци; и као што тешко некоме пруже златну монету, исто су тако уздржљиве и да другима учине услугу, макар и речју. Човек тврдица, то је инкарнација не само једног порока, него је то збир неколико порока, од којих је његова шкртост само њихова највиднија манифестација.

За цео наш унутрашњи живот треба да постоји нешто што је ван покрета и промене, нешто стално, и решено, и централно. Живот се не да друкче замислити него као затворен круг, ни човек друкчије него као средишна тачка у том кругу. Али и у самом човеку има опет један круг унутрашњег збивања са нечим усред тога круга које је централно: било једно централно осећање, или централна страст или централни догађај, или централна навика. А то централно у нама, то је човекова целокупна природа и повед; и ко то нема, он је неодређен, без личности, луталица. Он се губи у хиљаду противуречних мисли и осећања и догађаја, као човек без карактера, без намере, без мисије. Храбри људи имају ту централну силу изванредно изражену, и зато увек погађају пут којим иду; кукавице увек иду странпутицом.

7

Сваки човек има онолико памети колико је потребно да буде срећан, чак и да своју срећу сам оствари. Већ је Декарт говорио да је од свега на свету памет још најправилније подељена међу људима, јер се, вели, људи разликују више по њиховом памћењу и углађености, него по њиховом здравом разуму. Није нормално да се буде несрећан. Док је човек млад, увек је довољно леп, а кад остари, увек је искуством довољно паметан. Није зато нормално, него сасвим ретко, ни да се буде ружан и глуп. - Несумњиво, људству највише несреће праве глупаци. Највећа је беда што глупак не зна да је глуп, као

што ни рђав не зна колико је рђав; а свет би можда био спасен кади би глупаци знали каква су несрећа за човочанство. Глупост је несумњиво у основи сваког порока и злочина. Треба најзад глупог лечити клинички као опасног болесника. Велика је несрећа друштва и државе што пороци долазе одозго, а глупост одоздо. Од рђавих се можемо одбранити, али глупак је једини злочинац који нас унапред обезоружава. Кад је Атина престала бити Сократова и Периклова, и постало Атина демогага и простака, град Клеона, Писандра и Клеофано, онда је Платон проповедао култ интелектуализма као спасење друштва, а Аристотел култ племства као спасење друштво. Али су простаци и глупаци већ били узели маха, и руља је конфузно посматрала пропаст државе и катастрофу мудрости. - Савременици старог Катона су, напротив, сматрали претерано философисање у Грчкој као главне узроке њене пропасти. Један од разлога што је војнички Рим увек мрзео философију, било је то црно искуство Грчке. У другом веку пре наше ере, римски је Сенат наредио да се изгоре књиге краља Нуме, зато што су сенатори били нашли да у њима има философије. Исти сенат је мало доцније протерао философе из Рима, сматрајући философију за перверзију, донесену са стране; А Каракала је протерао философе из Александрије, новог философског средишта, да ту перверзију коначно истреби. Та мржња на атинску мудрост трајала је вековима. У шестом веку хришћанском, Јустинијан је укинуо указом предавање философије у Атини, и конфисковао велика имања философа платониста, који су затим побегли у Персију.

Има људи који целог живота не рекну ниједну глупост, али их ураде хиљаду; а има људи који све што рекну, празно је, а све што ураде, мудро је. Човек лен воли да говори, а човек од акције воли да ћути, и не даје речима никакву цену. Реч је непријатељ замаха и полета. Довољно је да једну своју намеру двапут неком изговорите, па да она одмах за половину ослаби. Велике снаге су ћутљиве у човеку, као и у природи. Наполеон је, углавном, био ћуталица.

Више човеку загорчавају живот несреће којих се боји да не дођу, него оне које су већ дошле и од којих пати. Од свих несрећа човек се највише плаши сиротиње, која је, међутим, најмање човеково зло. Ми целог живота нешто чекамо, а надати се, то је помало очајавати. Зато су стари мудраци

проповедали, као услов среће, ништа не чекати. Један од твораца стоицизма, Стилпон, учитељ Зенонов, говорио је да је највеће добро бити индиферентан и неосетљив. *summum bonum animus impatientis*, каже Сенека.

Јеванђеље проповеда да треба волети непријатеља колико и пријатеља; а хришћанска теорија о мучеништву учи да човеково издржавање неправде јесте најбољи доказ његове љубави за правду. Грци су већ истицали да је казна један део правде, и презирали су бол, чак и најрозумљивији. Римљани су подносили праведну казну с мање достојанства него неправду: прави кривци су умирали кукавички, а праведници боговски. Сенека је био у изгнонству на Корзици, и одонде слао писма другима у Рим, тешећи их за оно што је требало да они теше њега. И победилац краља македонског Персеја, славни П. Емилијан, којем су баш у месецу његовог тријумфа умрла два сина, сам држи погребни говор тешећи Римљане за оно исто што су они њега оплакивали. Али ипак није знао страдати као хришћанин, којег је сама вера учила да је страдање на овом свету једино искупљење за онај свет.

Има људи који могу да несрећу трпе целог живота, и да се не осећају несрећним, као што други подлегну под првим несрећама. Највише страдају сујетни и рђави, а добри и искрени лако подносе бол. Страдање је ствар физичка и ствар темперамента; али је страдање и ствар духовна: питање смисла о животу и срећи. Треба се већ из детињства учити шта је срећа и несрећа, као што се учи шта је дан и ноћ, јер се из великих примера у историји види да има у срећама сићушности, а у несрећама величине. - Антички мудраци су се бавили многим изворима људског страдања. Епикур је говорио да је извор наше људске несреће у две ствари: у страху од смрти и у страху од Бога. И зато је покушао да докаже да се ни смрти ни Бога не треба бојати, пошто не постоји ни смрт ни Бог другаче него у човековом мрачном уображењу. Према овом, присуство божје мудрости није било ни потребно при стварању космоса. А пошто не постоји судија, не постоји, учаше Епикур, ни страшни суд, тај отров људске мисли и живота на овом свету. Стоици су исто овако били слабо религиозни, јер нису веровали у бесмртност душе, нити у ма какву врсту живота с ону страну смрти. - Платон је говорио да се бол не да избећи, али се страдање да сузбити, говорећи свакој својој

беди: „Догодине нећу мислити на тебе, јер те више неће бити”. Платон додаје да то исто треба рећи и свакој радости. Истина, ово води стању у којем не би било ни праве среће, ни праве несреће; али у томе баш и јесте, мисли Платон, цил. мудрости: укинути сувишак и једног и другог.

8.

Велики успех у животу имају ћуталице. Они уливају поверење људима с којима раде, јер многи људи у ћутању другог виде и своју сигурност. Човек може да нашкоди другом човеку или промишљеним рђавим делом или непромишљеном речју; а ћуталица се сматра бар као човек који не шкоди својом неопрезном речју. Затим ћуталица не тражи ни од другог човека бриљантну конверзацију, нити нарочиту расипност духа, и зато је он за друге одморан, због чега изгледа и добар. Људи који много говоре, шкоде и себи и другом; кад су и најсјајнији козери, они си сами ипак прва жртва тог свог талента. Јер им једни завиде на том духу, други их омрзну зато што су од те њихове духовитости остали заслепљени и ошамућени; а трећи се чак боје те духовитости да их најзад не погоди и не посече. Ово је сасвим разумљиво. Јер одиста, људи духовити не могу изгледати много блистави ако само говоре о идејама и стварима; напротив, духовитост се храни највише отровом личних мржњи, више него и медом личних љубави. Ћуталица, и кад је неинтелигентан, не изгледа глуп, јер изгледа бар замишљен; а простом свету изгледа и мислилац. Јер ако ћуталица не каже мудрости, не каже ни глупости, или их бар не каже у великом броју. - Ћуталица изгледа и човек позитиван и реалан. Блистави људи који вас подигну својом духовитошћу у висине, ни сами не изгледају другом да су на земљи, него увек у облацима, значи изнад свакидашњих човекових мисли и брига, а изван реалности од којих је живот углавном сачињен. Због тога просечним људима такав човек неминовно постане досадан, али изгледа и опасан. - Људи се боје човека који ћути, али презиру човека који много говори. Човек који ћути изгледа увек завереник и мизантроп, али човек који много говори, изгледа ветрогоња. И пошто људи не цене него оног кога се боје, поштовање иде за

ћуталицу. Јер, безусловно, има мудрих ћутања која вреде више него и најмудрије речи. Људи зато воле да се забављају с човеком који лепо говори, али воле да раде само с човеком који уме да лепо ћути. Проверите у свом животу да ли су вам нише добра донеле ваше најблиставије речи, или кад сте у извесном моменту прибегли ћутању.

Никад човек не може да каже онолико мудрости колико може да прећути лудости, чак и глупости. Једино ћутање може да прикрије код човека страсти које су најнасртљивије и најштетније: сујету, лакомост, мрзовољу, осетљивост, мизантропију. Једино ћутање може да сачува човека од последица које могу да му нанесу тренутна и несмотрена располбжења, и нагле и непромишљене импулсије. Човек који пусти увек један размак у времену између питања које му се постави и одговора који треба да дадне, једини је који може да размисљено каже шта хоће. Он је већ тим одмерио колико један минут може да садржи памети и глупости, доброте и злоће. Само такав уздржљив човек избегне највећи број несрећа, несрећа које долазе од наше неспособности да увек будемо присебни, и да никад не будемо глупи. - И ученици Питагоре су морали да ћуте. Духовити Атињани су се дивили и такозваном лаконском изражавању, којим су се служили људи из Спарте. Католички ред калуђера кармелита има тако исто пропис да говори само четвртком. Кад би сви људи и жене говорили само четвртком, на свету би било много мање глупости и много мање зла; јер човек другом човеку увек више шкоди речима него делом. Неке животиње кушају једна другу само тим што приближе ноздрве, и што се омиришу, одлазећи свака на своју страну, а да имају способност говора, растргле би једна другу. У речима увек има више лажи него истине, и више злоће него љубави; јер људи најчешће не знају ни сами шта кажу, ни зашто су нешто рекли. Реч доводи до више неспоразума, него што би било неспоразума да речи уопште не постоје.

9

Међутим, људи одиста нису могли у свом горком животу да измене много самим мудровањем. Ни грчка мудрост није

била **свемоћна**, као ни вера хришћанска, која је још дубља. **Зато** су у античко доба људи употребљавали за своја олакшања и друга средства осим философије. Употребљавали су утеху као лек **за** тугу; чак су узимали и неке траве и неке сокове. Још стари Хомер помиње некакав сок непентис против туге. Али је ипак све код њих било бар везано за философију, као данас код нас за физику и хемију. Цицерон говори како је философија била класификовала болове у разне категорије, а затим сврстала категорије утеха према сваком болу посебно. Сва је мудрост античка већ тад била отишла у практичне уџбенике. Философ Митаикос написао је систем о начину кувања, а славни философ Демокрит писао је и о војној тактици. И песник Софокле је писао уџбеник о режији позоришта, као што је философ Симон написао књигу о лечењу коња. Нарочито су уџбеници о утехи били многобројни. Философ Кантор, платониста, био је славан због једне златне књиге која је садржавала цело дотадашње мудровање о томе како треба људе с успехом тешити. Постојала је и класа људи који су били лекари душа, а на својим вратима имали су написано своје специјално знањем као наши лекари за лечење очију или кожних болести, или наши лекари за зубе. Тако су ови утешитељи примали слепце, рањаве, кљасте, убоге, престареле, и робове. Одишта, никакав лек није био толико чувен колико су биле мудре речи; а и данас се, очевидно, људи враћају тим разним ауто-сугестијама и психоанализи. - Грчка религија је била физика, грчка уметност је била философија, а грчка мудрост је била хигијена духа. Било је у свим временима писаца који су били утешитељи, и не може се спорити да су песници највећи утешитељи несрећних и самотних. Данте је у свом прогонству читао две књиге од којих је прва била *О утеху* од Боетија, римског писца из V века, који је то дело написао док је и сам био у заточењу у Павији. Друга је његова лектира била познато дело Цицероново *О пријатељству*. Обе су ове књиге биле за велику утеху Дантеу, као што су биле истовремено и од великог утицаја на његово философско опредељење.

Стари Грци су говорили да бог Ескулап лечи тело, а да песник Платон лечи душе.

Стара је идеја да човек не може знати да ли је срећан све до дана смрти, јер нико не зна како још може завршити свој век, а позната је и Ксенофонтова прича о Крезу и Солону која

се на ово односи. Већ у старом Хесиоду се види вечна човекова потреба да дефинише живот, и да разазна шта је заправо срећа на свету. Нарочито је ово било омиљено учење у Сократово доби. Људска судбина је одувек била главна основа људског страха, и никог нема који се не боји живота колико и смрти. Суђаје или Мојре, Хесиод зове „ћеркама ноћ и“, значи нешто неразумљиво и мрачно; Питагора судбину зове мером и принципом ствари; а само је Илатон назива провиђењем и добротом божјом, кпо што је доцније звао и хришћанство. О принципима среће говорило се од времена Питагоре и Сократа, па све до киника и хедониста, и до доба епикурејаца и стоика. Један од великих случајевв грчког морала био је то што је свака од ових философских школа проповедала да се принципи морала морају доказивати личним примером. Одишта, примерима личним су своје принципе доказали Сократ и Фокион, као доцније Христос и мученици. Сократова срећа, то је био живот у чистоти, а чистота је у самоодрицању. Сократ је и по рођењу и по животу био пуки сиромаш; за седамдесет и једну годину, колико је живео, није изишао из зидова Атине да види други свет, или бар другу покрајину. Ово је сасвим противно од других философа, од којих су многи допирали до у најдаље крајеве азијске и афричке. Сократ је највећи и пример античког самоодрицања.

Диоген из Лаерте, биограф многих мудраца, говори да је Антистен из Кирене, оснивач школе киника, корачао дневно четрдесет стадиона од Пиреја до Атине да чује свог учитеља Сократа. Да сте га срили тад на једној улици атинској, ви бисте по његовом спољашњем изгледу имали тачно мишљење о том каквим се парадоксима и онда говорило о судбини човековој. Антистен је био обучен у бедан огртач, и босоног, некад необријан и неошишан, с празном торбом на рамену, с тољагом у руци. - „Атињани“, говорио је он, „вратите човеку његову слободу да живи по законима природе, јер је то једина срећа. Ставите поштење изнад свега; презрите уживања како не бисте зависили ни од кога и ни од чега. Човек без потреба, то је бог. Не треба ништа учити; знати читати, то је одрећи се природе и циља; човек који размишља, то је покварена животиња. Човек је довољан сам себи, и не дугује ништа друштву. Не постоји породица, ни друштво, ни држава“. - У истом тренутку док је Антистен говорио, искрснуо би на улици и

легендарни философ Диогон из Синопе, славан са свога бурета. То је бивши ковач лажног новца и банкар, истеран из свог града. И он је босоног, нечист, и физички одвратан. Тражи по улицама атинским да му даду да једе, сам узевши за пример псето; он грди и каља оног ко му ту помоћ ускрати. Често преспи кишну зимску ноћ у капији Зевсовог храма, који и данас постоји, гладан и полузамрзао. Прости од статуа, туче се с децом на улици, свађа се са шкртим женама. Као и његов учитељ Антистен, и Диоген говори гомили насред улице: „Атињани, знате ли шта је несрећа за човека? Несрећа, то је носити терет непотребних ствари: имање, углађеност, умереност, науку, јер су то највећи непријатељи човекови. Највећма треба презрети богатство, а затим лепоту, господско порекло, и славу. Религију и све законе измислили су политичари, стварајући државу само за своју корист. Највећа злоупотреба, коју треба искоренити, то су брак и имање. У природи је све заједничко: имање, жене и деца. Богови располажу свим, а мудрац је пријатељ богова; и зато мудрацима све припада". - И Џон Лок је доцније веровао да је постојало стање природе у погледу развитка човековог. Русо је говорио да није, и да је Бог већ одмах дао човеку разум како би познао његову вољу. - Антистен и Диоген, то је реакција на учење Аристипа, који је, напротив, проповедао да је срећа само у уживању, због чега се и наука његова зове хедонизам. Према њему, треба слушати инстинкте, јер је телесно уживање највеће уживање. Нема уживања добрих и рђавих; свако је уживање добро по себи, говораше Аристип.

10

Стоици су истицали две своје познате максиме: мудрац је срећан и све припада мудрому - истичући тип мудраца као пример свима људима. Али сва стоичка мудрост и сва срећа јесте у идеји о дужности. Највеће добро јесте част; част нам нико не може отети, а све друго није наше. Стоик сматра да кад изгубимо имање и породицу, ми смо их само вратили Богу; а једино наше имање, то је врлина, част за коју треба живети и умрети. Стоицизам је морал без Бога, и не признаје бесмртност душе, нити верује да ишта друго треба чекати од

Бога. Бог стоика је *провиђење*, душа света, Јупитер који је Бог-Све, који није персоналан, него фаталност хладна и немилосрдна. Стоици су били човекољубиви; и Епиктет говори о љубави према непријатељу, као да је одиста хришћанин. Али ово је стварно једна религија госпде, сујетне на свој понос и идеал, који су били далеки и неприступачни гомили, и нико није ишао да ту доктрину шири и неким намеће. Чак и Епиктет, који је био роб, пише о малим људима: „Ко је икад мислио да се забавља с магаретом, и да с њиме пасе траву”. Стоицизам је био филозофија само за филозофе и обраћала се само памети, противно хришћанству, које се обраћало нечем вишем: срцу, и зато је победило. Стоицизам је хладан и прек, свдећи целу мудрост на чување достојанства. Стоици су проповедали самоубиство као средство да се изиђе из живота неокаљан. Плутарх каже да је љубав за живот срамна болест. Он са презирањем говори о последњем македонском краљу Персеју који, побеђен од Римљана, није хтео да изврши самоубиство. Цео стоицизам тврди једино да је срећа само у части човековој, али ништа више.

Сократ говори у *Критону*: прво, не чини неправду ни у којем смислу; друго, не чини неправду ни оном који ти је неправду учинио; и најзад, треће, никад не враћај зло за зло. Има огромне разлике између ових потпуно хришћанских идеја и себичног честољубља стоичког. Уосталом, стоици су говорили о честољубљу и о дужности као о једном добру, али не као о човековој обавези. Схоластика Томе Аквинског дели врлине и пороке, али ни она не зна за дужност. Први је Кант направио теорију о дужности, као идеју о притиску разума на вољу. То је његов славни категорички императив. Кант је морал ставио изнад религије; он је од дужности направио нешто силније од свега: вољу која заповеда и која изискује да јој се све покорава као закону природе. Та дужност, то је Бог, а тај морал, то је религија. Из морала излази Бог, пошто сам морал тражи да Бог постоји. Ово је Кантов доказ да и Бог одиста постоји. За Канта је дужност - Бог средиште људског живота; али Бог постоји и у природи као творац највишег добра, а то је као творац хармоније врлине и среће. Тако је, према овом философу, морал и теодисеја једно исто. Извесно, антички мудраци који су толико говорили о добру и врлини, никад не би лако разумели овакву нашу идеју о дужности.

Они нису Бога доказивали, јер нису били теолози; али немачки философија осамнаестог века, која је стварно била толико теолошка, направила је на овај начин религију непотребном, ставивши морал изнад догме.

Епикурова идеја о срећи, то је идеја да је људска срећа само у уживању. Задовољити треба све жеље, велике и мале, истовремено; јер, како епикурејци говораху, ако једна жеља није задовољена, то је довољно да душа тугује. Међутим, они су говорили да је довољно да душа тугује. Међутим, они су говорили и да постоји једна хијерархија уживања, пошто има уживања која треба избећи како бисмо избегли несрећу, а има болова које треба примити да бисмо тако дошли до једне више среће. Физичка задовољства постају уживањима само ако дају истовремено и духовну срећу, јер су свагда душевна уживања виша. Највеће уживање јесу врлина и честољубље. Важна врлина за Епикура, то је избегавање властољубља, пошто је највећа срећа у животу мир без узбурканости, такозвана атараксија. Епикур проповеда умереност, јер ко има комадић јечменог хлеба и воде, раван је Јупитеру. - Па ипак, сама реч уживање, избачена као принцип живота, направила је неспоразум у питању Епикурове науке. Тај сјајни Атињанин је мислио само на уживања духовна и душевна, а после се под епикурејством подразумевало само вулгарно уживање у физичким сластима. Епикурејци, то је значило свет паразита који проповедају доктрину сладострашника. Међутим, ово је скроз погрешно. Сам Епикур је изгледао не само као најобичнији човек у Атини, него и најсиромашнији човек у његовом селу Гаргети, близу Атине. Зна се да је живео хранећи се само хлебом и сиром. Зачудо, епикурејство одиста није избацило никаквог великог човека, нити икакав велики покрет и пример. Истина, Касије је био епикурејац, чак и велики песник Лукреције. Али је ипак стоицизам био једина доктрина која је задахнула највеће лепоте римског карактера и римске мудрости. - Ни данас обични духови не разликују два разна појма која су стари Грци имали у теорији о уживању; једно је Аристипова хедонија, блаженство ниске врсте, а сасвим је друго Епикурова атараксија, идеја о узвишеној мирноћи духа и савести.

Углавном, античко грчко доба је стављало за идеал свету тип мудраца, као што је за Римљанина био модел херој-

-грађанин. Тај мудрац је имао све главне врлине човекове, нарочито мудрост и скромност, а то је био Сократ. Доцније је хришћанство поставило човеку за идеал самог Христа, а то значи мученика, или љубав према ближњем. Као Сократ, тако и Христос, има све врлине човекове, али с том разликом што Христос није, као Сократ, затворен у себе, и добар ради себе, ни активан само ради усавршавања своје сопствене личности, него Христос живи и ствара ради другог, само у љубави за остале људе. Оваква хришћанска љубав човека за човека, презирање егоизма, чак и у његовој најсавршенијој форми (као што је грчки мудрац, који је стварно пасиван), и ово бежање од сваког ограничења на личној срећи, створило је идеју о свеобимној љубави човечанској, у којој затим сваки човек плива као у сјајном и топлим мору. Хришћанство је тако прокламовало да човек није вук другом човеку, како су говорили неки мудраци, а о чему је филозоф Хобс дао читаву теорију, него да је, напротив, човек човеку пријатељ, и да изнад свију људи стоји Бог који је пријатељ целог људског рода. Направивши Христа представником свих врлина, хришћанска религија га је на тај начин поставила главним условом саме вере. Ово није био случај ни са Мојсијем, ни са Мухамедом, јер ниједан од њих не заузима у свом учењу овакво место. Они су пророци и доносиоци верског учења, али нису инкарнације тог учења. Довољно је било паганском грчком човеку ићи за његовим Сократом, а Римљанину за Сципионом па да буду мудраци и хероји у кругу других људи; али ко иде за Христовим идеалом, тај је узвишен и пред лицем његовог Бога. Христос, то је љубав за ближњег колико и за себе самог, љубав за непријатеља, претпостављање царства небеског сваком царству земаљском; а то значи ставити врлину изнад сваког уживања. Истина, Христос је ишао да дадне један нови морал, а не нову религију. Тек његови ученици оснажују тај морал направивши га религијом. Христос је зато морао остати средиште и оличени принцип новог учења.

Има и једна човекова срећа која долази од његове религије. Човек се Бога боји већма него што га воли, и све га мање воли уколико га се већма боји. Али ипак је побожан човек у свом животу богатији него човек безверан: јер побожност, то је ипак имати на броју једно осећање више, а не мање. Идеја о Богу јесте неизмерно пространство, појам о свеобимном и тоталном, какву никаква друга фикција не може дати; а слика о Богу је лепота, чак и уметнички ненадмашна. Наш појам о Богу, то је најсавршенији од свих појмова који је људство могло имати: снага, разум, доброта, правда, милосрђе; а све ово под разним именима, и у разним сликама. Одрећи се оваквог идеала, значило би осиромашити живот и умањити себе. Негирати опстанак божји, то је или духовна или морална поремећеност, или перверзија какве философске школе. - У ствари, има само једна религија, као што постоји само један Бог према нашем смислу о космосу. Али има људи без религиозног смисла као што су други без слуха. Други су религиозни доктринарци, баш зато што нису довољно религиозни. - Све су религије свете јер у свима њима људи траже узор и идеал за свој поштен живот и своје усавршење на Земљи. Ни у једној од главних религија данашњег света нема разлике у идеји о добру, него у сну о добру, и у речима којима је то казано. Епикур је божанство негирао као и сви материјалисти, а Волтер се бацио на Бога само да би погодио језуите. - Три инстинкта ми се чине усађена у човеку од првог дана: љубав, лепота и вера. Питање је који је овде инстинкт један од другог старији: да ли је лепота, или вера, или љубав. И да ли је уметност претходила религији, или је религија родила уметност.

Бог као регулатор свемира, не даје се замислити него само као апсолутан регулатор и свега најситнијег у свемиру, па и човекове воље и духа. Без таквог духовног божанства не даје се замислити свет, а без моралног божанства не даје се замислити човек. Али ни једно ни друго се не да негирати. Може се рећи само да не постоји ништа, и према томе да не постоји ни човек; али да постоји свет и човек, а да не постоји Бог, то је апсурдум. Сказаљка на часовнику иде према сунцу,

а човек иде према божанству, онаквом како га је био замишлио. Свеједно и како је човек замишљао и сликао Бога, он није престајао да га замишља, и затим није престајао да га слика.

Срећа која долази из религије била је каткад велики извор блаженства човековог. Човек који верује у духовно и морално божанство, испунио је све просторе света нечим што га нигде више не оставља самог, и он затим није нигде препуштен слепом случају ни беспомоћно остављен непријатељу. Он има штит дарован од божанства, као што га је имао Ахил. Хришћанин је вековима ишао на губилиште шапћућ и молитву, или певајућ и побожну песму, често сматрајућ и своје мучеништво као широка врата кроз која се улази у блаженство и у вечност. Од првог мученика наше цркве, Христа, цела је вера основана на примеру пожртвовања и херојства, у чему је и била њена снага и победа. Зато нема ниједне среће ни данас међу срећама човековим тако истински дубоке као што је ова религиозна срећа која се постиже у разговору с Богом, у погађању његове воље, и у служби његове намере: јер Бог, и да није стварност, он је најсавршенија човекова идеја о стварности. Верујем у Бога, у љубав, у пријатељство, у отацбину, у поштење. Да не верујем истовремено у све то, не бих имао разлога да верујем ни у једно од тога посебно.

Људи пате и због туђих несрећа, више можда него и од својих сопствених. Ово је велика беда човекова. Патимо од несрећа патриотских и социјалних, и породичних, и пријатељских, чак и историјских. Свашта од овог баца по мању или већу сенку на наш живот, нагриза наш оклоп, подрива наш зид. Зато, ма колико човек организовао своју судбину, несреће су неизбежне јер су неизбројне, и јер су оне ван наше моћи и домашаја. Зато су грчки киници препоручивали неосетљивост, која је чак и противна људској природи, колико је и несагласна са идејом о пуној срећи. Није било философије, која није препоручивала пасивност према извесним несрећама, пасивност без које би живот био готов пакао; а религије су нас упућивале на вољу божју, пред коју је бедни човечи дух излазио увек с усхићеном надом.

Има несрећа расних, то јест оних које иду са породицама појединих раса. Постојале су такве расне погрешке старих Римљана, као што постоје расне погрешке младих Американаца.

Неко је тачно прецизирао погрешке карактера старих Римљана; охолост, зверски егоизам, обожавање бруталне силе, неморалност јавна и приватна. А и савремени амерички песник Витмен овако је оштро забележио погрешке свога великог народа: похлепност, ексцентричност, фриволност, одсуство моралне савести, ексцеси индивидуализам (као, уосталом, и код њега самог). Србин има природну тенденцију да све своје велике људе или поубија или унизи, и да их затим опева у свом десетерцу као хероје своје нације, и најзад прогласи светитељима своје цркве. - Ово су расне несреће које тешко мењамо у себи самим својом снагом, или у свом друштву ма каквом културом. Имају, дакле, и наслеђене беде као што постоје и наслеђене среће. Пишући о свом тасту Агриколи, који је био гувернер Британије, Тацит је писао за британски народ, претке данашњих Енглеза, да имају прекомерно дугачке руке, због чега их је он уврстио међу германске народе. Од тог времена је затим прошло још десет столећа а народ је тог острва још стајао ван свога учешћа у историји културе, што је одиста врло чудно. Нарочито је чудно што је за ових других десет векова његове повести сачувао скоро исте мане и врлине које је имао кроз цео свој живот. Французи су се од времена Кловиса до данас стално мењали својом културом и углађеношћу, али су основне расне црте остале исте: оштар ратнички дух и свирепа љубав за слободу и тло; нарочита љубав за жену и њено место у животу; конзерватизам у свему своме лично; смисао за меру и поредак, већ ма него и за прогрес и модернизам.

Свакако, највећи и творац човекове несреће, то је сам човек. Пребројте, ако можете, све несреће које је човек измислио да упропасти или загорча живот другом човеку. Једни су људи били несрећни што су били црнци међу белцима, други што су били протестанти међу католицима, трећи и хришћани међу муслиманима, или монархисти међу републиканцима, или, најчешће, што су били физички слаби међу физички снажним. Ни куге нису толико помориле људство, колико његове сопствене предрасуде и његова урођена потреба да чини зло и да руши. Хиљаде извора било је увек отворено за човекову несрећу, од којих су једни пресушивали само зато да би се затим други отвараили.

Исто тако су многобројне среће и несреће које се измењују у току и једног посебног човечјег живота. Постоје среће док сте син и среће док сте отац; и постоје среће младости и среће старости; и постоје среће духа и среће тела. Тако исто су различне и несреће. Једна од највећих несрећа, то је што многи људи осећају да су залутали у животу као што други залутају у шуми или у великом граду. Човек не зна кад помери један пут, треба да брзо изиђе на други; међутим, човек је конзервативна животиња, и увек све промене врши противно својој вољи. Декарт је говорио како човек који залута у шуми, треба да увек продужи да иде у истом правцу, и тако ће најзад изаћи из шуме опет на прави пут. Али тако није и у животу: јер живот, напротив, тражи еластичност и промену. Само врло јаки духови продиру непроменљивом импулсијом у истом правцу. Човек мора да верује у многоструки живот на оном свету, и да треба живот стално почињати изнова. Не мењати свагда, или никако, главни смер живота, али мењати његове форме, а његове самовоље потчињати својој вољи. Многи велики човек није ни сањао у младости што ће постати кроз даље године. Христип и Клеант су били познати најпре са утакмица на јавним играма, а тек затим у философији; као што је и Платон био најпре атлет у Коринту и у Сикиону, а тек доцније највећи мудрац свога времена; и најзад, зна се да је и сам Питагора почео свој јавни живот добијајући најпре награде на Олимпијским играма у Елиди. - Свакако, више је жртва међу људима који нису мењали своје путеве, него међу онима који су их мењали. Живот је кула на брегу са које хиљаду прозора гледа на хиљаду страна видика. Једна огромна количина храбрости долази човеку од само ове идеје: да увек има још један пут ка срећи, а не само онај којим је дотле безуспешно ишао да је постигне. Богиња Јунона, која је много грешила, постајала је поново чедна кад год се окупала у слатком извору Канатосу.

12

Један стари римски писац каже: срећа рђавих људи јесте беда за племените. То је истина. Случај што неваљали људи имају среће колико и најбољи људи, збуњује човека и одводи

га у атеизам. Међутим, племенити људи имају друкчије среће него рђави људи. Најгори човек може бити срећан у новцу, и у здрављу, и у деци, али не може бити срећан у душевној лепоти ни у слави међу другим људима. Племенити људи имају славу и кад немају срећу; а слава је највећа срећа. Један човек је славан у својој околини свом тим ако је пример поштења, као што је Александар био славни војсковођа, или Платон славан због мудрости. Не треба рђавим завидети за њихову срећу, него добрим за њихову славу. Срећа може да човека поквари и кад је најбољи; и да га сатре бригама, јер је мора стално чувати; и може да му донесе непријатеље и болест, јер постане неумерен у говору или у уживањима. Али слава је срећа која нема потребе да је човек чува, јер она, напротив, чува човека. Човек који нема никакве славе у животу, ни духовне, ни грађанске, ни херојске, ни моралне, то је човек рођен под проклетом звездом. Јер сваки човек може бити велики ако хоће: ако не као генерал, а оно као војник; ако не као изванредан господар, а оно као изванредан слуга. Наша величина дакле зависи од нас; а величина је срећа тим што је величина.

Смрт није несрећа, него само једна човекова предрасуда; зато је предрасуда, што је смрт за једног убица, а за другог спаситељ. У оба случаја она је већа од живота. И у оба случаја, она није несрећа за оног који одлази, него само за оне које оставља. Цела идеја о смрти поникла је из те чемерне истине. Стварно, или постоји само смрт или постоји само живот; истовремено смрт и живот не могу бити за наш ум друго него два појма који један другог искључују. Смрт у животу или живот у смрти, то је апсурдум. Али свакако: смрт није несрећа. Нема мирнијег израза него што је на лицу мртвог човека; и ништа толико не противуречи нашим сузама, колико то спокојство оног за кога сузе проливамо. Ништа индиферентније него што је ледени осмех човека чији одлазак други људи сматрају његовом катастрофом. О смрти не постоји једно уверење, него једна фикција.

Али оно што нас везује за живот, и што не даје да се ишчупамо из њега, то је један циљ који нам увек изгледа непостигнут. Тај циљ се увек идентификује са животом и опстанком, који фактички и јесу његове форме. Не ходити по сунцу, и сурвати се у болесничку постељу, али живети! И изгубити моћ да се даље држи у руци перо, мач или длето,

али бар моћи мислити! И ослепети, као Милтон, и оглувети, као Бетовен, али знати да иза те црне завесе постоји покрет и акција, и моћи још и сам стварати! И најзад пасти, као огромни сунцокрет, тек онда када нема више снаге да се и даље гледа за сунцем! Живот сам по себи не може друкче бити предмет ума; јер акција, то је једина његова садржина. Акција или нарација, то је срећа или несрећа.

Многе су религије и философије проповедале мржњу на живот. Писци, као Ниче, окомили су се били на хришћанство како је оно омаловажило живот на овом свету, говорећи и искључиво о другом свету, за који, међутим, нико не зна ништа. Али Ниче је овде био неправедан. И пре хришћанства је живот сматран за ташт, и то не само у Индији него и у Европи. Сократ, Лукреције, Вергилије, Овидије, Хорације, Сенека - сви су веровали у ништавило живота, и говорили да је част још једино што вреди у животу, и препоручивали самоубиство. Самоубиство из достојанства, постојало је чак и у старој Грчкој. Зар се Анаксагора није био замотао у плашт и легао да себе умори глађу. Демостен је попио свој отров. Обојица су ово учинила из осећања угроженог достојанства, које је сматрано вишим од живота. Најбоље оправдање за хришћанство од ових прекора јесте баш у том факту што, напротив, није оно никада проповедало самоубиство, него је сматрало да човек који погине вољно од неправде најбоље доказује љубав за идеалом. Један француски филозоф, Монтењ, рекао је: философирати, то је учити се како треба умрети. Али Монтењ је песимиста старински, а не хришћански; ученик Плутарха, а не ученик јеванђеља. - Хришћанство је чак одлучнији противник самоубиства и мржње на живот, него иједна друга религија или друга мудрост. Оно је чак пријатељ живота на овом свету, јер га је сматрало као предсобље другог живота и као припрему за вечну срећу. Чак римски писци који су били непријатељи хришћанства, као Целзије, или као сам Лукијан, истовремено су нападали и хришћанство, као смешну и одвратну доктрину, и живот као најбеднију таштину.

Човек и не зна да се смрти већ ма гнуша него што је се плаши. Смрт је већ ма ружна и одвратна, него што је ужасна и језива. Она нагрди човеково тело и унакази његов израз лица, претворивши најлепшу човекову амфору у бесформну и гадну масу. А то није страшно колико је одвратно. Човек би се могао да ужасава идеје нестанка, али он ту идеју не може имати, јер такве врсте идеја и не постоје за наш ум; постоји само идеја о нечем што стварно и постоји. Једино чега би се могао човек плашити пред помишљу на смрт, то је страдање физичко које обично претходи моменту где се кида између живота и смрти. Али није свагда случај ни да се физички страда у моментима доласка смрти. Несумњиво, када би људи могли да пређу из тешког живота у савршену апатију смрти, без гнушања за оно шта после тога настаје за његово тело, смрт би изгубила половину од своје ружноће; а када би се и умирало без физичког бола, можда би смрт великом делу људи била потпуно равнодушна. Према томе, није страшна смрт као човеков нестанак из живота, него је страшна само по ономе што смрт прати. Зато је смрт гадна а не страшна. Све што се може рећи о смрти, то је да је прелаз из живота у смрт страшнији него сама смрт. Стога се не треба бојати саме смрти. А колико се људи већ ма смрти гнушају, него што је се плаше, то се видело одувек по томе како су мртвог посипали цвећем и мирисом, пратили песмом и музиком, облачили у свечана одела, и полагали у раскошне саркофаге, увек само зато да смрт учине мање гадном. Грци су стога за гробне споменике узимали веселе фигуре, разне вајане животиње, лепо израђене вазе и писали љупке или веселе епитафе у камен. „Овде лежи Горгија, киник, који више не кашље и не пљује“, писало је весело на једном грчком гробу. А не знам који је оно краљ из Магнезије имао на гробу потпуно голу младу жену. Ово је и најбоља одмазда према смрти. Уосталом, није страшна смрт него болест. Најбољи доказ, што се о смрти још може шалити, али се о болести не може шалити.

Ниједна једнобожачка религија није сматрала да је срећа у богатству. То је зато да блесак злата не би заслепио човечји ум; и зато да би умањила урођену грамзивост човекову за ленствовањем; затим, да сузбије пороке које би богаташ могао направити принципима живота; и најзад, да отупи завист сиромаша према богаташу, која је узрок толиких злочина. Али је ипак срећа која долази од богатства свакако већа него срећа која долази од сиромаштва. Богатство је, неоспорно, половина људске среће на земљи. Највећи и степен среће то је независност, а богатство је ипак човеку пут да дође до своје слободе. Човек богат, то је човек независан бар од људи. А ово је, несумњиво, највише благо на земљи. Истина, друга половина среће на земљи далеко је од тога да се може купити златом. Алкибијад је био срећан што је био најлепши Атињанин, и врло учен ђак Сократов, и врло храбар, али је био и богат. Сократ је био срећан иако је био убог; а био је срећан што га је делфијско пророчиште у храму Аполона прогласило најумнијим Грком, и што је био храбар војник и племенит човек. Алкибијад је, дакле, био потпунији у свом богатству него Сократ, али није био потпунији у својој срећи. Има људи који су срећни и са само једном од горњих срећа, али апсолутне среће, и разумљиве за сваког другог човека, нема без богатства, зато што оно једино значи савршено ослобођење човека од другог човека. Без богатства нема слободе, него саме борбе. Истина, и убоги Сократ се сматрао независним, а то најзад и посведочио својом смрћу. - Песник Петрарка да је увек мрзео богатство, али не зато што га није желео, него само због брига и муке које су неминовни пратиоци богатства. Овако мисли и Леонардо. Петрарка не каже да су и пратиоци сиромаштва још црње бригае и муке. За здраве и храбре и умне, богатство није потребно у тој мери; али цео свет није ни здрав, ни храбар, ни уман. Чак и здравље и памет купују се или одржавају новцем, нарочито у нашем времену. Божанска Сапфо пева: „У мојој кући ни меда, ни муве на меду“.

Среће су многобројне, и ретко има човека који нема у животу бар једну велику срећу, чак и онда кад мисли да је потпуно несрећан. Истина, има срећа људских за које једни

људи знају а други не знају. Тако за бескућнике не постоји срећа љубави за породицу и за децу, а за човека прикованог за огњиште не постоји апсолутна слобода и фантастични живот бескућни. Херој не зна за влпст злата богатог краља Лидије, али ни богати Крез није знао за херојство Ајанта, или песничку славу Пиндарову. - Чак и човек који не даје животу ништа, тражи од животно све. И зачудо, ниједан човек не уме да одмери срећу коју има, него само срећу коју нема. Најсрећнији је човек онај који уме да се удуби онолико у своју срећу, као што се други удубе у своју несрећу. И да не преспава целу ноћ мислећи на своју срећу, као што би урадио да му се догодила несрећа; и да онако исто због среће држи у рукама главу, и да унезверено гледа у предмете око себе, и расејано чује све што се око њега говори, као што се избежуми човек коме су потонуле галије. И најзад, да ту срећу сам улепшава својим мислима, и проширује својом екстазом.

- Мислим чак да треба и много своје среће намерно измишљати. Уображавати их; сликати их на песку или по зидовима; певати им, и разговарати о њима с камењем по путу. Велика је погрешка човекова, чак и беда, у том што мисли да је несрећа дубља него срећа, и што не уме да се евентуалном срећом храбри, колико се евентуалном несрећом обесхрабрује. Страх, то је животињски осећај у човека; потпун човек се не плаши ничег осим срамоте и кукавиштва. Никад нисам разумео губитке које доноси само време. Кад сам изгубио младост, већ је било дошло песничко име, и ја сам мирно прешао тако из једне среће у другу.

Има много срећа расејаних улицом куда сте и данас прошли. Ниједна туђа срећа није без помало среће и за нас друге. Има убогих људи који су срећни само зато што могу да живе у граду богатих, гледајући с уживањем блиставе фасаде њихових кућа, богате вртове пуне боја и мириса, њихова сјајна кола и лепе бесне коње, осветљене велике тргове и музику. Туђа раскош, то је блаженство и за очи убогих. Уживати у лепим улицама и богатству које њима тече, изазива више радост него завист, ма шта се о том мислило. С великом радосћу се живи у раскошном граду, не због својих палата него и због туђих. Има небројено више света који би се задовољили и мршавим ручком и беднијим станом, само да живи у Паризу, него што би био блажен да живи беговски на каквом

анадолском месту. Зато је једна велика мудрост: од туђих срећа правити и срећу за себе. То је једини начин да наша лична срећа остане потпунија и виша. - Исто је то и у стварима људских невоља: ко подели туђу невољу, тад и његова морална срећа повишује све своје бедеме у ненадмашне тврђаве. А несрећан човек, видећи како други деле његову беду, има задовољење које постане скоро читава срећа. Два сина Дијагорина су били победиоци на Олимпијским играма, и гомила је пронела њиховог оца кроз светину која му је довикивала: „Умри, Дијагора, јер ваљда не можеш постати и бог, а само ти још то остаје!" Дијагора је умро од радости. - Највиши степен човековог учешћа, то је у стварима отаџбине, јер је отаџбина збир свих других љубави и осећања. Микеланђелу је било шездесет и две године кад је у Сикстинској капели почео младићком снагом да слика Страшни суд, величествено дело ренесансе. Али је тај уметник толико био ожалошћен догађајима у животу своје отаџбине, да је месецима остајао не видевши никог, и носећи на устима стихове које је био урезао под својом статуом Ноћи: да је слатко спавати, а још слађе бити од камена, док светом владају зло и срамота. Одиста, овакве среће и несреће, које нису личне, постоје у небројено много примера. Неке су мудре, а неке и луде. Једна мајка, стара римска матрона, угледавши сина да јој се враћа здрав и читав из страшне битке на Кани, пала је мртва од радости. Папа Лео X, сазнавши да су страначке императорске трупе заузеле њему противнички Милано, пао је мртав од среће. - Човек је, извесно, по инстинкту егоиста; и можда није пријатељ другог човека него само по историјској навици. Али ипак без везивања своје судбине за туђе среће и несреће, он је непотпун и ситан. Замислите два огромна духа као што су били Макијавели и Микеланђело док се бораху истог дана на шанчевима, бранећи оружјем своју Фиренцу против папе и императора.

Чак и у ведрој старој Грчкој било је песимиста који уопште нису веровали у срећу - Теогнис, мудрац из Мегаре, каже: да је од свих добара, највећа срећа за човека не родити се, и никад не видети сунце; али ако је човек већ рођен, да треба што пре проћи кроз врата Плутонова и починути дубоко сачрањен под земљом. Истина, ова песимистичка доктрина није никад узела маха у ведрој грчкој идеји о животу. Међутим

и Софокле, у хору једне своје трагедије, каже да је боље умрети него живети, вероватно под утицајем Теогниса који је живео не више него столеће раније. Али је можда у човековом духу и онда, као и данас, пролазио понеки црни облак који је затварао видик среће. Осећање несреће је безусловно ствар органска и ствар културе човекове. Врло здрави реагују фанатички, а слаби су увек готови на тугу. Несреће се дубље осећају и у земљама где је небо високо, и где по свима стварима лежи сунчево злато. Некултуран човек налази своје среће онде где их други не налазе: Тамерлан је био подигао код Дамаска пирамиду од шездесет хиљада људских глава, и био извесно за себе срећан, а за друге славан.

Слава, то је једина човекова срећа која није спокојна, и која је најскупле плаћена. У својој десетој сатири Јувенал проповеда умереност, која је била и римска мудрост, описује Ксеркса после његовог пораза код Саламине, самог на Једном броду, и окруженог само лешевима који пливају по води. И описује Александра којем је свемир био тесан, али који се морао задовољити најзад једним уским саркофагом. И тирани Марина, којег су претеране жеље отерале у изгнанство и тамницу, и у баруштине Минтурне, и да најзад просјачи парче хлеба у Картаги. Ни Ханибалу није била довољна Африка од Атланског океана до Нила, јер је сматрао да његова слава није довољна ако у Риму не забоду своју заставу усред Субуре. А завршио је бедно живећи од милосрђа Једног тирани у Витинији. Затим, каже Јувенал, због своје високе речитости су погинули Демостен и Цицерон. Први је попио отров, а другом су одсекли руку и главу. Јувенал додаје да никад крв обичног трибуна и малог човека није попрскала говорницу на римском форуму него само крв славних великана. Одиста, велики људи били су срећа за човечанство, али су били стварно највећи и несрећници. Највећи део историјских имена првога степена свршавали су како свршавају само злочинци, и скоро није било великога човека који није био и велики несрећник.

Зло и несрећа не долазе од Бога, него од човека. Све беде међу људима то су несреће које учини човек самом себи, или ураде људи један другоме. У природи нема срећа и несрећа, него има само смрт и живот. Човек је највећа штеточина на земљи. Све велике ствари изграђују сомо велики људи, а људске гомиле само руше; мали људи све савњају са земљом. Колики је човек рушилац по инстинкту, то су свагда показивали ратови. Шта је све уродио у Риму Аларик само за три дона боравка, и Генсерик за четрнаест дана, бар ако је веровати хришћанским писцима. Али шта су тек порадили хришћани, војници војводе Бурбонског, за време папе Григорија VII, у том истом хришћанском Риму; а шта уопште све по осталим гродовима направише хришћани у борби против паганства. Нема ниједне религије која није безбожно рушила, као што нема ниједног човека који у свом животу нема неколико ситних злочина. Велики људи су нетрпељиви међу собом, јер су суревњиви, али мали људи су неисцрпни у својим злоћама према бољим од себе. Мали људи се увек шегаче с великим људима, а велики људи се често шегаче с крупним стварима. Један од твораца ренесансе, просвећени папа Лео X, платио је стотину златних цекина за један епиграм да напакости неком човеку којег је мрзео; а на Капитолу је овенчао једног шкрабала да се подсмехне ловорима какве је некад примио и Петрарка. Кад се узме колико на свету има лудака, затим глупака, затим подлаца, и најзад безличних и безбојних људи, човек изгуби љубав за живот у таквом отрованом ваздуху. Толико број наказних учини да нам овај свет одиста изгледа најгори од свих светова; а додајте одмах још и да свему томе не може бити никад конца ни краја. Оглашена је природом борба између контраста на свету: борба злих против добрих, безумних против паметних, дивљих против питомих. Хришћанство је имало чудну идеју да измири две противуречности: како истовремено постоји и Бог који је свемоћан, и зло које сатире људе. Да би оправдало Бога, тврдило је да зло постоји на свету само зато да би се могли ставити на искушење и добри и зли људи, како би затим награда постојала за једне, а казна за друге. Ово је можда једино тумачење

хришћанско које није успело да унесе нимало светлости у један свој крупни проблем.

Човек има више храбрости према другом, него према себи. Да није тога, не би било зла на свету. Савршенство човека састојало би се у томе да буде већма строг према себи, неголи чак и праведан према другом. Ја знам много људи који су били врло праведни према другом, али нису били строги према себи, и зато су били увек лабави у стварима добра. Њихова праведност је увек пропадала, ако није била у питању туђа личност него његова сопствена, Јер праведност према себи зависи од строгости према себи, као што праведност према другом зависи само од наше добротe. Праведност је једно краљевско осећање, и човек показује праведност често више ласкајући себи, него волећи другог. Најбољи људи то су они који су према себи најстрожи, и који опросте другом и оно што не би никад опростили самом себи.

Сви људи имају исте мане, али немају исте врлине; у томе је и сва разлика између великих и малих људи. Људе треба судити само по њиховим врлинама, а не по њиховим мананама; међутим, по врлинама нас оцењују само наши пријатељи, а наши непријатељи нас оцењују само по нашим мананама. Стварно, сваки човек је био готов да буде разбојник по својим инстинктима, али сваки човек није био по инстинктима готов да буде добар: зато што за доброту треба више мудрости него инстинкта, и што у природи не постоји злоћа и доброта него само борба за живот између Јачих и слабијих.

Све се плаћа, кажу људи. Тако говоре и они којима се никад ништа није платило. Али се ипак све плаћа; а кад не би било ове истине, онда бисмо умрли од страха на овој земљи. Идеја о награди за добре и о казни за рђаве, није уопште постојала у првим вековима грчкога политеизма, него је тек доцније секта орфиста унела идеју о божанству које и пресуђује људе према њиховим делима. Чак ни јеврејска Синагога није спочетка била изградила ту идеју одговорности него тек нешто мало пре појаве хришћанства; али хришћанству извесно припада признање да је ту идеју о награди и казни подигло до правог и основног смисла о дужности на земљи.

Од свега што је човек посејао, ништа није рађало брже него мржња. Народ се брже фанатизује него васпита. Користољубље је увек недељиво од мржње; из користољубља се људи

одричу отаџбине, породице и вере. Швајцарске трупе бориле су се једне у служби француског краља Луја XII, а друге у служби града Милана, и оне су се међусобно подавиле у једној страшној битки, само за туђ новац. Фанатизам је остатак варварства, а са културом требало би да човек иде само за хладним осведочењем; међутим, нажалост, изгледа баш напротив, да је фанатизам једно слепило нашег инстинкта, које неће моћи ништа искоренити. Што је најжалосније, људи се фанатизују у мржњи, али се не фанатизују у љубави. Једини лек противу овог инстинкта била је вера хришћанска, која је прва фанатизовала људе у љубави. Свака мржња је сугестија самог себе, и зато човек мудрац може себе фанатизовати у љубави, противно и својим инстинктима, који су иначе увек склони само мржњи. Фанатизовати се у добру, то значи постати човек истински побожан.

16

Смрт је у свету неизмерно више раширена него живот, и смрт изгледа скоро нормално стање егзистенције. Живот постоји на површини земље; само мале оазе живота стоје, очајно се отимајући да не угину. А свугде је другде смрт и ћутање. Бифон, по Епикуру, каже да нисмо свесни смрти кад она дође. То је тачно, али смо свесни пре него што дође да ће заиста доћи, и свесни смо да нас после тога више неће бити. А то је оно што је ужасно. Јер једно је смрт за ствари у природи, а друго за људску душу. - Херојство пред смрћу је парадокс, који се не даје ничим објаснити; јер није логично хтети славно умрети, него хтети живети у слави. Мржња и љубав су у једном погледу недељиве: човек никад не мрзи другог него из љубави према себи, а често се догађа и обратно. Свако би чак можда мирно умро кад би знао да после нас неће више ни за друге постојати сунце, жена, музика, пријатељство и вино. Нарочито неправда, коју човек осећа на свом проласку кроз живот, ходећи и затворених очију за све главне проблеме око себе, одводи људе у атеизам. Најзад такав насилни човеков одлазак у смрт, која је од свега најодвратнија људском уму и срцу, то је оно што отвара између божанства и људства онај јаз, који ће бити све дубљи, уколико човек буде духовнији и

душевнији. Сталним порастом културе, човек ће у својим очима постајати све већи, а ову ће божанску неправду ипак разумевати све мање. Човек културом постаје све више творца, и тиме се све већма приближује творцу света; зато ће идеја о смрти бити увек највећа противница идеје о Богу. Човек никад није разумео Бога који казни и добре колико и рђаве; и који често не казни ни рђаве него само најбоље; и који сатире најкорисније, место најштетније; и највеће као и најмање; и Бога осветника, каквог се ум људски ужасавао откад мисли на њега. Никаква мудрост није била у стању да растури те мрачне човекове сумње. Човек се покоравао божанству које никада није до краја разумео. Човек има неумитни нагон за живот пред којим све друго ишчезава, и никаква мудрост није у стању да премаши снагу тога инстинкта.

Мудрост, то је, уосталом, врлина несрећника и стараца. Марко Аурелије каже ове горке речи: „Наскоро ћеш све заборавити, и наскоро ћете сви заборавити“. Али шта се постиже овом мудрошћу, која, уколико је дубља, утолико је за човека већма пораз и унижење? Овај латински мудрац нас теши говорећи нам затим како је време прождрло много мудрих Хрисипа, Сократа и Епиктета, и да зато свако треба да има на уму да ће време и њега прождрети тако исто. Али ништа не додаје нашем спокојству овакво тумачење живота! Нагон за живот остаје ипак највеће човеково добро, и он ће увек ратовати против превласти тог ужасног сазнања о свом ништавиљу. Кажу да је Демокрит имао на уснама вечити осмех, а да је Хераклит био плачеван; али ко би знао рећи да није тај осмех био тужнији од те плачевности. Зар није тај исти Демокрит говорио: „Свет је само промена, а живот је само једно мишљење“, а Хераклит је тврдио да све протиче, и да сви дани сличе један другом. На такав песимизам о животу, могао се одиста један од ових мудраца заплакати, а други подсмехнути, јер би то опет изашло на једно исто. Инстинкт за живот, то је само инстинкт за срећу, и једно од другог су нераздвајни. Египћани су избегавали реч смрт, која је најружнија човекова реч; и смрт су називали увек друкчијим именима: велика промена, господар живота, улазак у одмор, пробуђење у светлости. Одиста, ни све религије нису стварно друго него човекова борба против идеје о смрти. Међутим, за

Платона је смрт већ а него живот, пошто каже на једном месту да живот треба да буде само размишљање о смрти.

Песник је човек вечите младости. Има бедних људи за које нема ништа ни ново ни чудно. Измалена су били старкеље, а у старости су дечурлија. Кад би песнику изгледало све старо и свршено, он не би стварао. Треба веровати да није ништа створено, или тек да је свет јуче зачет, па хтети и сам стварати. Само је младост стваралачка. Ма у којим годинама, ако човек још ствара, он је младић. Као новорођено дете, и ново дело је продукт само човека младог и моћног. Скептици нису ни срећни, ни несрећни; то су људи ван живота и против живота.

Велика несрећа човекова јесте што живот почиње младошћу а свршава старошћу; јер би живот био неизмерно савршенији да, напротив, почиње старошћу, а свршава младошћу. Човек овако стоји осуђен да присуствује свом поступном умирању, и за дуги низ година мисли на смрт с ужасом, и најзад плати свирепом онај просечно врло мали број година праве младости. Не знамо да смо млади кад смо млади. Уче нас у младости да будемо скромни и мудри; да рано лежимо и рано устајемо; да не гледамо туђе жене, и не пожелимо туђе добро; да опраштамо непријатељу, и да све чинимо за пријатеља. Али нас нико не учи да смо млади кад смо млади, и да је младост једна величина и слава. Загорчавамо младост страхом од старијих, непрестаним радом за каријеру, мучним животом у војној служби, што упропасти најлепше године те младалачке величине и младалачке славе. Ми сазнамо шта је младост тек онда кад нас је напустила. - Човек сваку ствар мери према себи, према својим срећама и несрећама, чак и цео живот около себе; и зато изгледа да свет одиста има погрешке које збуњују и огорчују против Бога. Шпански краљ Алфонсо X, који је назван Мудрим, говорио је да је Бог погрешно што, стварајући свет, није имао њега поред себе, јер би му био много користио.

17

Сваком здравом човеку је ипак могуће да буде срећан. Осећање несреће, то је, најчешће, само једно душевно стање

(много пута туђа сугестија), најчешће ствар темперамента, понекад и само ствар личне предрасуде о животу. Срећа, то је утопија здравих; али несрећа, то је фантазија болесних. Философија ће зато, као и све религије, увек проповедати да је благодет једино у скромном животу, а то значи у самоодрицању. Одиста, покушајте да се нечег одречете, и видећете колико одједном осетите вере у себе. Одреците се затим још нечег и видећете како се наједном почнете осећати моћнијим од свих непријатеља; а одреците се, најзад, нечег што је било ваше највеће и централно задовољство, и ви ћете се коначно осетити силнијим и од самог живота. Покажите самом себи да можете живети са врло мало друштвених веза, и бити срећан и с половином или трећину свог имања, и да се можете осећати снажним и само с двојицом пријатеља, место безбројних и блиставих познанстава, и да можете спокојно становати у предграђу, место у средишту великог града, чак и у селу, место у вароши. Одреците се, на крају крајева, и својих непријатеља, као да не постоје, јер и они представљају један терет, беспотребан, на вашим колима. Нарочито уверите сами себе како је сасвим могуће све материјалне среће заменити моралним и духовним, да сујету можемо заменити поносом, а самољубље заменити честољубљем. - Стари су Атињани почињали своју јутарњи молитву овим речима: Ороси, ороси, мили Зевсе, поља атињанска и равнице" ... А император Марко Аурелије, наводећи благе речи ове молитве, додаје са своје стране, да се или не треба молити Богу, или га треба одиста молити овако невино и предано.

О ЛЪУБАВИ

1

Љубавници су највећи утописти, а љубав је највећа утопија. У љубави се осећа више него што треба, пати више него што се мисли, сања више него што се живи, и каже и оно у шта ни сами не верујемо. У љубави нема ничег разумног. Љубав је једно духовно стање без равнотеже и без разабарања. Зато су антички Грци сматрали љубав болешћу, а заљубљене болесницима. Ни заклетва заљубљених није за њих имала судску вредност. „Добро пази, сине мој, да никад свој разум не жртвујеш за љубав једне жене“, каже Креонт у *Антигони*. А Плутарх, говорећи о Антонију и Клеопатри, пет векова после таквог Софокловог песимизма, каже о љубави: „Душа заљубљеног човека живи у туђем телу“. Дуго се веровало да љубав помућује здрав разум, и подиже егоизам до слепила. О љубави се не може ни говорити паметно, јер љубав није ствар памети него осећања; а зато што је љубав истинска само кад је слепа, она не подлеже никаквим мерама разума. Жена се зато може само волети или не волети, али се не даје разумети; најбољи доказ, што се најмање познају двоје који се највећма воле. Ми заправо почињемо не разумевати жену тек откад почнемо да је волимо. Нарочити разлог што се о љубави не може правилно мислити, то је што се о њој одвећ размишља. Претерано размишљање о нечем скрене мисао на беспуће, нарочито у стварима осећања. У љубави се нарочито испитује свака појединост, сваки покрет, свака реч, поглед, алузија. Заљубљен човек је мистик који живи од привиђења, који верује у чудеса, који не верује ни оно што је очевидно, који се бори с фантомима, који измисли највећи део својих срећа и несрећа, и најзад, који изгради планове без сразмера и без логике, сасвим противно свему како би радио да није заљубљен. А колико заљубљени живе у опсесијама и у полулудилу,

види се тек кад се такви заљубљеници најзад охладе, и отрзне, и поврате себи. Заљубљени се данас очајно воле, као што сутра могу да се очајно омрзну, а они се омрзну без стварног повода, као што су се заволели без стварног разлога.

У љубави човек тражи судбину у гаткама, храбри се речима, не верује својим очима ни ушима. Жена је ствар пола и срца, а не осведочења и философије. Ако од ње направите предмет мисли, онда је она изгубљена за ваша осећања. Често и све идеје које имамо о некој жени, долазе само од доброг или лошег искуства са неком сасвим другом и друкчијом женом. Најгоре говоре о жени они који су били најсрећнији у љубавима; несрећници су увек кратки у својим рефлексцијама о жени. Писци и неписци, људи дубокоумни и људи малоумни, сви говоре о женама са уопштавањем; али жену највећма нападају баш људи који су најмужевнији и физички најстраснији. О жени говоре лепо и пристojно само људи по крви хладни и за жену равнодушни. Једино онај писац који жену не би напао у шуми, неће је напасти ни у књизи. Срећом што и жена воли само нападача, који хоће да нападне како би је отео, и да је отме како би је запосео. - Извесно, једно о жени мисле млади, а друго стари; и једно богати, а друго убоги; и једно лепи, а друго ружни; и најзад, једно здрави, а друго болесни. У љубави, као и у религији, све почива на осећању и на веровању у невероватно. Заљубљен човек мисли да увек воли први пут, иако је пре тога сто пута волео; а догађа се чак да верује како је одиста само овај пут истински волео. - Због овог нелогичног и неразумног, има у љубави толико несрећника.

2

Срећом само што је љубав једини случај где се у несрећу срља својевољно. Мартирологија љубави је безгранична; то су *scalae demoniae*, које љубавницима изгледају краљевске степенице. У љубави не страдају само људи који су меког срца, него, напротив, највећма страдају баш они који место срца уносе своју грубу себичност, свирепу жељу да освоје, и потребу да деспотски завладају. Људи који у љубав уносе одвећ срца, мање страдају, јер срце све позлађује, и не види

ништа што није добро. Егоисти су у љубави природно осуђени на муке, јер је овде љубав за жену сведена на најмању меру, а брутална љубав за себе постала непомирљива. Нико ме се не робује мрачније колико самом себи, јер наша себичност, то је тамница под земљом на којој нема прозора. - Страдају у љубави и људи од велике маште, јер ако машта зида златне тврђаве на облацима, она отвара и црне поноре, и онде где нема понора. Љубав је најчешће једно велико маштање, јер смо измислили све врлине код жене коју волимо, и уобразили да су све среће могуће, и закључили да су све препоне ситне и незнатне. Човек који воли све жене, није заљубљен у женскост колико је у женскост заљубљен човек који воли једну једину жену: да човек одиста воли постојано само једну једину жену, потребна је машта која иде у привиђење и прелази у лудило. - Тако су и песници, као људи од маште, увек били велики страдалници у љубави. Срећом што у љубави песници нису и фанатици, јер никад не воле само једну лепоту, нити се зато ограничавају на само једну жену. Зато песник није никад жртва жене као што су многи други људи. Песникова је љубав свеобимна, а у тој свеобимној љубави је жена само најсавршеније уметничко дело. Најсавршеније, али не једино. Зато нема песника самоубица. Они су се чак бранили од женске искључивости и љубавне тираније често врло опорно и бездушно. Овидије и Бајрон били су највећи и циници у љубави. Овидије, љубавник лепе Корине, саветује: „Немој се устезати да жени све обећаш: заклињи се свима боговима да увек говориш истину; играј се женама немилосрдно; варај варалице!... Већи део њихи припада перфидној раси, зато пусти нека се ухвате саме у своје мреже". Бајрон је био очаран кад му је госпођа Де Стал рекла да он нема права на љубав, јер нема срца ни способности за лепу страст, и да је такав био целог живота. А Бајрон овде додаје: „Ја сам одиста био очаран кад сам све ово сазнао, јер нисам о томе имао ни појма". - Жене су се увек песницима крваво светиле. Као што дивљаци најзад поубијају своје краљеве, тако и жене на крају дотуку оне којима су најпре робовале... Одиста, у љубави су песници претенциозни, охоли, тешко задовољни, и на крају крајева, врло досадни.

Али су песници у љубави искренији него сви други људи. Анакреонт „Ако можеш да пребројиш лишће у шуми, или песак у мору, онда ћеш моћи пребројати и моје

љубави. Најпре ћеш их набројати само у Атини двадесет, и још по врху петнаест. У Коринту, целу војску; јер у Коринту има највише лепих жена у целој Ахаји. И набројаћеш две хиљаде у Лезбосу, у Јонији, у Карији, и на Родосу. Рећи ћеш: зар си толико волео? Али ниси још пребројао оне у Сирији, у Канабосу, и оне на Криту, где огњени Ерос влада над градовима. И најзад, све оне у Гадесу, у Бактријани, и у Индији." На другом месту каже исти песник: „Тешко је не љубити, али тешко и љубити, а најстрашније љубити узалудно. Ни преци, ни врлине, ни геније, не користе у љубави, него само злато. Проклет био ко га је измислио! Због њега се омрзну рођена браћа и родитељи, и бију крваве битке. А што је најгоре, због њега страдамо сви ми који љубимо"... И на трећем месту: „А сад чему ми служи мој штит. Не могу се њим одбранити, пошто се моја битка бије у мени." - Песник Гете је волео Катаринету, Фредерику, Шарлоту, Лили, Кристијану, Улрику, Маријану... Слично је са свима песницима. Уосталом, то је зато што су песник и љубав нераздвојни целог живота, за разлику од других људи. Љубав је главни извор инспирације и акције песникове, јер је љубав и главни мотив његовог живота. Све што знамо о љубави, знамо од песника. Да није било песника, о љубави би се знало мање него о мржњи.

3

Љубав је осећање које је резултат свих других осећања, збир свих могућности човекових, највиших и најчистијих. Љубав је највећи извор снаге за илузију, и најдубљи доказ моћи за акцију. Љубав је сведочанство здравог спола и дубоког морала: јер за љубав треба имати пре свега много физичке силе и неизмерно много доброте. Значи, могућности за утапање у другом бићу и другој судбини; прегорења за илузију и вере у идеал; радости да се живи двоструким и многоструким животом; и најзад, потребе да се изиђе из себе у нешто шире и веће и општије. Човек који љуби жену, виши је од човека који не љуби, јер љубав за жену је већ документ моћи за илузију и за пожртвовање, доказ човекољубља, једно суверено осећање противно саможивости и искључивости. Човек који не воли жене, не воли ни људе. Волети, то је свеобимно

осећање. Љубитељи жена, то су људи већ изражени у једној хуманој црти, која је чак врло дубока. „Ја сам створена да љубим, а нисам створена да мрзим“, каже Антигона у драми Софокловој.

Љубав је доказ интелигенције, јер човек без идеја и простак без васпитања, не могу бити заљубљени, пошто је љубав највећа мудрост и најфинија душевност. Љубав је зато увек била привилегија највиших душа, ако не и највећих духова. Света Тереза говори ђаволу да је несрећан зато што не уме да воли, а свети Франческо је правио жене од снега. У хришћанском свету су били заљубљени свеци, али у паганском свету су били заљубљени богови. Чак и богиња Реа, мајка Зевсова, волела је једног фригијског младића, лепог Атиса. Њен један син, Плутон, умирао је од љубави за Персефоном, ћерком Деметре, а други син, Зевс, посејао је љубавним нередима све грчке путеве куд је прошао. И сви други грчки богови су били заљубљени; љубав је за антички свет била божанског порекла. Нема у грчком животу фаталних љубави ни фаталних жена. Бог Ерос је сликан као голишав дечко, а постајући доцније латински Амор, исто је тако по изгледу био само ђаволаст и безазлен. Песник Теокрит има песму у којој је Ероса ујела пчела, и он се тужи Афродити како је тако мало пчела могла направити толико велику рану. А богиња му одговара: „И ти си мален, а какве тешке ране задајеш“. Неизмерна је несрећа за људско срце што су погубљене љубавне песме античких грчких лиричара, јер већ сама божанствена Сапфо показује каквом се изванредном истанчанашћу говорило о љубави, и колико су у љубави грчкој страст крви и финоћа израза биле подједнако дубоке. Губитком тих књига старе еротике, античко грчко срце је за нас остало тајном, баш у оном у чему је било најинтимније казивано. Има писаца који верују да антички народи нису знали него за љубав физичку. Није тачно. Они само нису знали за нашу хришћанску мортификацију, или нашу романтичарску екстазу љубавну; али то не знају ни данашњи Американци са севера, а сутра то више неће можда знати ни европски човек. Свакако из грчког епоса и из атинске трагедије види се да су Грци познавали и љубав-дужност, какву је доцније сликао Корнеј, и љубав-страст, какву је затим певао Расин. - Истина је да су римски песници били у љубави неверни и похотљиви, и на језику

циници и садисти, и одвећ мало заузети душевном лепотом својих жена. Па ипак Овидије је био галантан, као какав песник из Версаја, Проперције, најстраснији песник римског доба, страда што га његова Цинтија vara; и пева истој Цинтији како ће некад понети људи његову посмртну урну од црног оникса, пуну мириса из Сирије, а на његовом гробу читати ове речи: „Онај који, сад, почива овде - био је некада роб љубави само једне“. И Теокрит, који на једном месту каже: „Несретни су они који љубе“, пева на другом месту: „Здравствујте, ви који љубите. Онај који мрзи, мртав је. Љубите да вас љубе. Јер Бог казни по правди“. - Овде су код грчког лиричара човекољубље и љубав једно исто; а неоспорно, то осећање и јесте недељиво.

4

Жена у коју смо заљубљени, као и сама љубав, није нешто што постоји ван нас, него је нешто што постоји у нама, и што је део нас самих. Ми неког љубимо не зато што ту љубав заслужује потпуније и искључивије него ико други, него што смо ми на ту личност просули једно своје сунце које га је озарило и издвојило од свег другог наоколо на земљи. Ми љубимо, јер је наша душа препуна нежности, и наше тело препуно страсти; доказ, што то исто биће не бисмо волели у старости, кад већ наша заморена душа нема довољно нежности, ни заморено тело довољно страсти. - Младост и љубав, то је све што има живот. То су две неразлучне среће које после себе оставе пустош и помрчину. Остатак живота човек проживи само од успомена на своју младост и на своју љубав; и човек би све доцније среће и тријумфе дао за некадашњу обест младости и некадашње фантазије љубави. нема ниједног остарелог краља који не би пристао да буде обичан млад поручник. Човек без младости, то је сасвим друго биће него што је тај исти човек био младићем, скоро без везе са некадашњим собом. То је сад једна сетна егзистенција која је духовно и морално или боља или гора, али извесно сасвим друкчија него некад. Не жалим ништа на свету него што у младости нисам знао да сам млад, и да ми је то сазнање могло дати осећање супериорности над милионима најмоћнијих и најбогатијих

људи. Нисам знао да сам некада био император Кине и цар Индије! Није човек знао зашто га некад жене гледаху као пијавице, ни да су га тад људи мрзели јер нису имали ширину његових груди и снагу његових мишица. - Зато је најчаробнија судбина у историји човека био живот Александров, који је освојио највеће царство на свету, и затим умро, не знајући и ни за један пораз, пораз који би иначе доживео да није умро младићем. Овако је умро с уверењем да нико није јачи од њега; и с правом је веровао за себе да је бог, као што га је уверавао и Амонов свештеник у Египту. Јер одиста, ни грчки хомерски бог није имао ничег више од њега: лепоту младића, силу и бесмртност.

Љубав је чак и херојство јер тражи жртве. Ако се питамо да ли смо љубљени у Гамену, и у истој мери, љубав је тиме пребројана и таксирана као монета и роба. Зато слепа љубав, то је једина љубав. За љубав треба невиности, колико и за религију. Само слепе очи љубави нађу највеће путеве судбине, као што се само затворених очију види лице бојје у свој чистоти и величини. Ко није религиозан, не може бити ни истински заљубљен; и зато је у наше доба тако мало заљубљених. - Има природно заљубљених као што има природно религиозних; а има их који не могу бити ни природно заљубљени ни природно религиозни. Љубав није само привилегија једног нашег животног доба, него и привилегија једне нарочите врсте духова; јер има света за које је љубав неразумљива и отужна, а за које је и вера само једна самообмана и перверзија.

Љубав је, најзад, и највиши продукт културе. Код примитивних људи не постоји љубав него прохтев, ни сан него пожуа. Што је већа култура једног народа, утолико је љубав дубља, јер је компликованија и фаталнија. Жена није више женка него личност, значи многострука лепота: уметничко дело, душа и дух. Због овог је осећање љубави тесно везано за нечију интелигенцију и доброту. Бити заљубљен, веровати у љубав као у небо, то је живети у највећој чистоти и крајњој сили доброте. Љубав је највећи и степен свега што носи некористољубиво срце, највеће прегнуће, тотално самоодрицање, живот у другом бићу и за другу личност, усађену у зенит једног доба нашег живота. - Зато је апсурдум и несрећа сумњати у нешто што волимо, па је апсурдум сумњати у жену ако је волимо. Љубав у сумњама, то је највећа беда и најчешерији парадокс

бојжи, чак и непремостива фаталност за људе од срца и поноса. Јер, најчешће, колико Је љубав већа, утолико је и сумња већа. Међутим, за пуну срећу у љубави, треба бити несебичан, и према себи крајње неосетљив: љубав искључује самољубље, и не поверује ни у оно што је очевидно. Идеал и није у стварима него изнад њих. Тешко срцу које узима сан о срећи као слику среће која је могућа. Нема среће која се не даје порушити у прашину, ако је само више тумачимо него што је осећамо.

5

Ниједан велики човек није познавао жену. Сваки је писац описује како Је сам замишља и сам изгради, а не каква је жена у ствари. Философи нису о женама довољно писали, јер нису с њима живели колико са философијом, и јер су их ствари срца увек мање занимале него ствари ума, Нема добрих књига о жени. Док смо млади, ми жене волимо и због њих страдамо, а не описујемо их научно; а кад остаримо, оне нас више не интересују ни као предмет размишљања. - Жена је без принципа и без мерила; без једног сталног и уравнотеженог стања; често болесна и полулуда; свагда нестална и превртљива. Све ово, и кад је много боља од нас. Зато би велики човек требало да се клони љубави не због момената смешних, у које неминовно пада поред жене. Љубав је озбиљна и света ствар, али су заљубљеници - зачудо - увек смешни за све остале људе. Довољно је да вам неко исповеди да је заљубљен, па да му у вашим очима падне цена.

Има жена које носе собом прави дух разорења, и потребу да све ствари деградирају, и све духове нивелишу; а то је оно што супериорни људи не могу жени да опросте. У проблеме свих вредности жена улази с лакоумношћу и перверзном обешћу, да несвесно обори цену свачега: генија, љубави, уметности, морала, разлике међу људима, разлике међу женама, међу принципима, међу добрим примерима. Не постоји за њу мерило опште него лично. Жена не зна шта је то општи живот, ни општа срећа, ни општи идеал; све мери по себи и према својим потребама. А женске потребе су, несумњиво, далеко од тих великих критеријума за срећу. Она је без дивљења

пред великим, без гнушања пред малим. Све ће вредности признати, али и све пасивно примити. Не увиђа да су велике идеје потребне за живот, јер она види живот у малим срећама и малим несрећама, у шаренилу и у страстима. Још су мање потребни супериорни људи за њене среће, које не треба да буду велике него само шаролике и радосне, узбудљиве и променљиве.

Љубави великих људи су зато биле махом или комедије, или трагедије, али најчешће комедије. Велики човек сваки процес срца подигне неизбежно до процеса ума; и тако филтрирајући кроз мозак ствари сна и маште, оне постану безличне или чак сасвим изгледе. Постоји лудило љубави, а не постоји мудрост љубави. Зато су љубави великих људи пуне противуречности, кобног и смешног. Обични људи за такве сукобе не знају, нити праве љубавне несреће доживљују. Истинске љубавне несреће су искључива и тужна привилегија само одабраних духова и великих срца. - Бекон каже да велики људи нису били велики љубавници, јер је љубав за њих одвећ малена ствар. Ово није тачно; него баш напротив. Сви велики људи су били заљубљеници целог живота; и то не само песници, него и државници, и велике војсковође, чак и велики владари: Перикле, Цезар, Наполеон. Један велики човек је рекао да се на све брегове пењао, али да је брег љубави највиши. За Дантеа и Петрарку, љубав је била идентична са Беатричком и Лауром; а и љубав је Беатриче исто што и љубав Лауре. То је жена *dona della salute*. - Чак је и сасвим обично да велики људи дугују највише својим љубавницама. Сјајни писац Тургењев је говорио госпођи Толстој како је престао да пише откад је престао да буде заљубљен. А ако су и Талијани онолико Мадона насликали, то није зато што су били заљубљени, и што је у Италији било много мадона. - Човек кад је истински заљубљен он је истински побожан, и мени је оваква љубав била најразумљивија. Данте своју Беатричу прави чак симболом *теологије* која је за њега била наука о *срећи*, као што је философију сматрао науком о *блаженству*.

Истина је само да велики људи нису лудовали за женом него за љубављу. Није љубав за њих нешто малено, као што је мислио Бекон, него је жена одвећ малена према љубави, која је неизмерна. За велике људе нема ничег ни малог ни пролазног, и њима је зато потребна љубав само у једном

оквиру бесконачног и вечитог. Затим, њима је потребна љубав у сталној грозници и у усијању, у вртоглавици и у вртлогу - зато што је љубав ватра у којој они све своје искују. Зато су они често и изневеравали своје жене, и онда кад су остајали очајно верни својој љубави. За велике људе није љубав одмор, као за обичне људе, него отров, потреба да се живи у сталној илузији младости и акције. За многе велике људе жена је била чак и појам врло далек од љубави. Јер велики човек теже увиди женине врлине, него што осети погрешке њеног пола. - Кад је славна госпођа Де Стал била у Немачкој, толико је много говорила да је мирно Шилеру за месец дана упропастила нерве, и он се, кажу, затим осећао као после какве дуге болести; а хладни Гете је бежао и затварао се код своје куће, страхујући шта ће она доцније написати од оног што је он тад с њом разговарао. - Уопште, велики човек се боји жене већ ма него обичан човек; велики човек се боји лукавства и несталности, усађене у женски спол, а ништа као лакоумна жена не може постати кобним за његово дело. Велики човек ставља своје дело изнад свега другог, а нарочито изнад жене, што је извесно срећан случај, али што му жена никад не опрашта. Нико о женама не мисли горе него баш човек који већ неку жену безумно воли; сви су заљубљени људи мрачни песимисти, убеђени скептици, који верују да су прогањани и ухођени, и да корачају између сталних замки и бусија. Нису од овог ослобођени ни велики људи. - Можда само прави артисти нађу у љубавима накнаде за изгубљени мир. Јер оно што отпате као обични људи, љубав им накнади као творцима, јер је она највећа инспирација за стварање. Свакако, између жене и великог човека постоји природни антагонизам, због чега су велики људи или избегавали супериорније жене, или имали с њима само несрећне доживљаје.

6

Ни жена се лако не веже за супериорног човека, који је по природи самотник, често врло сујетан, скоро увек много ћудљив, у више прилика и неурастеник; затим, велики човек већ ма воли принципе него ствари, и већ ма идеје о људима него људе. Великог човека збуњује и заглупљује велико

друштво, које, напротив, жену раздрагава, и због којег једино она чини и добро и зло. Велики човек лудује за оним за чим се више нико не отима: за мудрошћу и за славом после смрти. А жена је по природи епикурејац, сва од овог света, задовољна брзим успесима, а на славу после смрти никад и не мисли. Жену велики човек занима само спочетка, јер то ласка њеној сујети међу другим женама, и јер жена воли све што блиста. Али обожавати, не значи и љубити. Љубав је сама себи довољна; љубави није потребна никаква друга слава него њена сопствена. Je vous admire jusqu'ne pas vous aimez, каже једно лице у некој старој комедији. - Уосталом, жена не зна да поштује, него да воли. Жене не траже ни да ви њу-поштујете, него да их волите. Поштовање за њих значи одсуство сваке љубави, нешто хладно и из главе, а не нешто просећано и из душе. Оне верују да неког треба најпре волети, како би га затим истински поштовале, а људи мисле обратно. Жене мисле: где је много поштовања, ту је мало љубави. Жене имају сталну потребу да буду вољене, и кад оне саме не воле, и зато се често предају и људима који су им иначе физички немили.

Обичне жене воле обичне људе, а само необичне жене воле људе са необичним одликама. Ни ове жене не воле људе који одиста највише вреде, него оне који су највише на гласу. Све жене воле богаташе, јер је жена увек сиромах. Паметних се боје; даровите сматрају за полумахните. Извесно, песници су од свих људи они који највећа живе у опсесијама љубави, и који имају највише љубавница, али су њихове љубави биле за њих често само игре маште и интриге срца. Ретко је који могао безмерност своје љубави да концентрише само на једну жену. Рафаело је једини од њих умро у загрљају своје љубавнице. Међутиим, Едгар По је дао ипак своју теорију о реинкарнацији једне једине љубави у човековом поступном низу жена и љубави. У хиљади жена које смо волели, ми увек волимо само једну.

Има извесних патриота због којих нам омрзне отаџбина, и свештеника због којих нам омрзне црква и вера, и војсковођа због којих нам омрзне војска и херојство, и жена због којих нам омрзне љубав. Шпањолке и Талијанке заогрче човеку живот љубомором, Гркиња својом себичношћу, Рускиња својим лудим прохтевима, Немица што брзо одебља, и

Српкиња што никад не сазре. Францускиња је данас најпотпунија жена у њеној љубави за човека. Она од природе има, и собом доноси човеку: конверзацију, грацију, забавност, искреност, интелектуалност, морални интерес, утеху, љубав, храброст, женскост, расност. И кад нема половину овог, остаје ипак друга половина која је чини супериорнијом од свих других савремених жена. Францускиња је једина жена која може да буде учена без страха да постане мушкобања. Она је човеку најбоља љубавница и друг и сарадник, и кад није супруга. Она је једина која има идеју о човеку с ким разговара. За све друге жене човек вреди само онолико колико он значи за њу и њене намере.

7

Има одиста једно доба у људском животу кад све подсећа на љубав: сунчан дан, тамна ноћ, бура и тишина, новац и музика, цвеће и хероизам, мек диван, облак у небу, мушица у ваздуху. Тако жена постане средиште свих других покрета срца, мисао мисли, циљ циљева. Срећа вреди само колико је срећа за њих двоје. Сиротиња је страшна само зато што тај човек не може да ту жену направи краљицом, или она њега императором. Религија вреди утолико уколико Бог помаже њихове састанке, и остварује њихове планове. Дворац на брегу вреди само ако је прикладан за њих двоје. Стари пријатељ, уколико је њихов протектор; а нови пријатељ, уколико је безопасан. Смрт постоји уколико спасава од несреће љубави и учини крај једном очајном разочарању... Све гледа само кроз оно што волимо: пејзаж, кућу, пут, књигу, идеју. Ништа у љубави нема више цену само за себе, и све је мерено на један начин. Заљубљеници могу да живе наврх планине на једном стаблу, у дну шуме у једној пећини, напред мора на једној дасци. Зато је љубав најискључивије осећање колико је и најпотпунији живот. ЈБубав све испуни и све замени. Рађање љубави у души, то је више и лепше него рађање сунца на океану.

Жене почну да љубе само онда кад су вољене, или бар кад мисле да су већ вољене. Иницијатива љубави увек долази од човека. Жена хоће више да буде вољена, него да сама воли; и

више да је желе, него да је воле. Она не само да прва не воли, него прва и не бира. Човек јој се може наоко и да допада, али је ретко да га прва заволи. Никад у љубав жена не улази инспирацијом као човек; кад год се крене у љубав, она је заведена, обманута или первертирана. Она се не даје него се подаје. Жена иде више за љубављу човеком, него за својом природом. Жена може да се занесе за богаташем или артистом, за војником или спортистом, за лепим или за умним, али се најзад дадне, често за цео живот, сасвим друкчијем човеку него каквог је замишљала и желела. Она увек подлегне јачем, а не лепшем и умнијем, ни бољем ни милијем. Ретко која жена виси о руци човека који је био одиста човек њеног укуса.-Није томе узрок друштвени положај, због чега жена не бира мужа него муж жену; него што је у природи жене да жељно подноси насиље и да га радо очекује - случај који је можда дубљи и од саме љубави. Падајући пред јаким а не пред добрим и лепим, жена не разуме дух него вољу, ни лепоту него намеру. Човек је по природи насилник, а жена по природи иде на сусрет насиљу. Права жена никад не пољуби прва; прави тип жене све чека од човека: прву реч, први пољубац, прву жртву, први пример. Ретко кад жена прва кида са несрећном љубављу; али, једном одвојена, прва заборавља, или се прва баци каменом на прошлост. - Свакако, заљубљена је жена увек жртва; заљубљен човек је увек победилац, или бар није жртва. Једна велика и несрећна љубав у животу једне жене од срца може да јој друштвени и интимни живот учини немогућим за цео век. Жена то инстинктивно осећа. Зато се жена често лако даје, али се лако не заљубљује. Жена верује да се сачувала од човека само кад зна да се није заљубила; зато што је и много мање заљубљених жена на свету него што ико мисли. Бранећи се од љубави, жена мисли да се одбранила и од човека. Жена добро зна да је слаба само кад воли.

Никад жена и човек не воле једно друго истом мером; као да је природи било стало само да депонује негде извесну суму страсти без обзира да ли ће бити правилно подељена на њих двоје, различне по духу, по души, по темпераменту, по вољи. Има, уосталом, један велики број људи који апсолутно и не зна за осећање љубави, и то кроз цео њихов живот; а има их који имају смисла за љубав, али јој не дају никакву особиту цену. Не стављајући љубав изнад свих других фактора

живота, и жена је овде за такве људе само онолико важна колико је она њихов ортак у неком послу, или јатак у пљачки. - Човек никад не зна кад га жена воли. Он увек тражи да то сазна по спољним знацима, које, међутим, жена намерно изврће, јер је интрига њеног спола увек главни део њене љубави. Напраситост и насиље човеково је његова огромна беда нарочито према финоћ и и мирноћи жене која све сазнаје интуицијом и урођеном гипкошћу. Оваквом грубошћу људи покваре себи готове тријумфе. Људи не знају колико жена често воли, и онда кад најмање изгледа заљубљена; и колико често свирепо страда, и онда кад изгледа највећма расејана; и док седећи поред каквог другог човека, изгледа мрачни издајник. Жена се претвара и лаже, и кад љуби и кад не љуби. Хипокризија женина, ствар њеног спола, и средство њеног живота, постане тако често и њеном несрећом. Она се прва отрује отровима које је другом искувала, и посече ножима које је сама изоштрила.

Човек, уопште, не познаје жене, јер је без интуиције, гломазан, самовољан, одвећ притиснут послом, и одвећ заузет другим људима. Затим, човек увек воли да верује у утиске ласкаве за његову сујету; и он љубав не анализира, јер се осећа јачим од жене, знајући да ће заповедати, верујући чак да ће и владати. Жена, напротив, зна да ће јој се заповедати, и одмах се ставља у положај одбране према тиранском инстинкту човековом. Жена брзо прозре човека, нарочито добро уочи његове слабе и зле стране; чак је и не интересују врлине којима он зрачи међу другим људима. Жена гледа у човеку противника и тирана, и онда кад га највећма воли; зато никад не губи из вида његове слабости, којима се у тој борби она служи већма него својом снагом. То је лако, јер се човек брзо покаже цео, нарочито као другар. Жена се, напротив, увек крије, и нема потребе за другарску интимност: ове су ствари чак главни случајеви њеног спола. - Човек о жени зна само оно што је сам измислио, и у што је само он веровао. Одиста, у односима између човека и жене, жена је свагда супериорнија. Херодот прича да у Египту људи ткају платно код куће, а да су жене трговци у чаршији. Диодор Сицилијски каже да су у Египту људи потпуно робови жена.

Говорити о љубави, то је већ помало волети. Никад жена не говори о љубави с неким који јој се не свиђа као човек, и којег никад не би могла волети или пожелети. Има момената кад прва лепа дискусија о љубави с једном женом, не значи први леп козерски успех, него већ први љубавни корак. За младу жену је сваки минут један горак губитак, ако није у вези с љубављу. Жене, стварно, никад нису индиферентне према човеку. Већ с првим погледом, она једнога човека или мрзи, или воли, али није никад према њему равнодушна. А ако равнодушност уопште постоји, онда је она осећање човеково, али никад женино. Жена је у овом погледу слична детету, које се на првом сусрету баца у наручје једном човеку, а од другог човека се устеже, скоро с очевидном мржњом, значи опет без сваког знака индиферентности.

Има младих жена које кажу да су с неким младим човеком само пријатељи. Велика пријатељства, то су овде већ мале љубави. Никад жена није пријатељ с човеком који није мужјак, и којем се не диви као сполу. Може један човек бити и мудрац, и песник, и војсковођа, али пре свега мора бити носилац свог спола. Може жена с уживањем општити с човеком за којег зна да има лажну ногу, али не може без одвратности општити с човеком за којег зна да нема спола. Човек и жена, док су млади, не могу бити само пријатељи и свакодневни другови, на начин на који је то младић са младићем, или млада жена с другом младом женом. Може се догодити и противно, и то само ако се једно другом нимало физички не свиђају; али је у том случају посредни више антипатија, неголи равнодушност. Жена ће о љубави говорити са Алкибијадом, а о философији с лепим Лисидом, али са старим и ружним Сократом неће разговарати ни о љубави, ни о философији - Чак се жена с човеком и не спријатељи без неког свог интимног мотива; у највише таквих случајева пријатељства она ипак мисли да је тај човек воли. Чим човек буде таквој жени показао мало већу пажњу него другим женама, она у том догађају види већ ма љубав него обично пријатељство. Увек између човека и жене има једна интрига спола. Знаем жене које су с једним човеком одржавале везе савршено идеалне, али су

увек знале, или бар претпостављале, да их тај човек бар жели телесно. Такво осећање човеково, уосталом, ако је дискретно, не вређа ни најчистију жену. Она, чак и без икакве нарочите намере, осећа овде потребу да му буде најбоља пријатељица, као што би му друга која жена била готова љубавница. Сваки додир младих јесте на основи чулној, и онда кад им најмање тако изгледа. Највећи човек јој је равнодушан, ако ма чим покаже потпуну чулну радвндушност према њој. Незаинтересованост, да; али равнодушност, не! Жена не схваћа платонска стања духа и тела; јер младост има све своје законе у крви. Жена је најпре спол, па онда човечје биће. Али и човек тако исто.

Жене се никад не показују целе онима који су претерано строги у моралу. Жене су потпуно отворене само према оним за које унапред знају да се праштају. Зато и мање рђаве жене, често чак и потпуно добре жене, јуре за рђавим људима. У неким европским земљама жене лудују за тенорима из оперета, или за артистима из атељеа, у другим за официрима, али свугде за богаташима. Артисти представљају живот у фантазији и разузданости моралној; официри представљају младост, здравље, лепоту и редован положај; а банкари су спасиоци жена распикућа и коцкара. Официрова перушка и мач, то су остаци старог витештва, које данас припада само њима; његова лепа појава може да замени недостатак учености; мало боље васпитање, да замени породично име. Официр има пуно од пауна, а то је равно оном што жена тражи од сваког човека. Официр се издире на људе и коње, а жена се диви његовој сили заповедника од којег имају страх људи и животиње. Они су тирани својим женама; а оне их трпе, али им се освећују брже неголи другим људима. Свакако, дугмета официрске униформе већма сјај у очима младе жене него најдуховитије изреке човека у смешном фраку који поред овог изгледа ругобно и погребно тужан. - Има, најзад, жена које се заљубе и у човека који има лепшу жену него што је она. Затим, има их које се заљубе у неког човека само зато што је он муж жене коју она мрзи. И, најзад, има их које се лако заљубе у непријатеља свога мужа. Ово су све странпутице и апсурдуми љубави какви не постоје у стварима мржње. Свакако, жене инстинктивно презиру човека који није био у стању да оплоди жену. Има жена код којих питање љубави

не улази у њено опште мишљење о животу; на један начин мисли жена о љубави, а о свему другом мисли на сасвим други начин; зато су многе жене у стварима љубави савршено рђаве, а у другом свему савршено исправне. Много чешће него код човека, физички неморална жена може бити на целој линији до крајње мере морална, или потпуно верна свом човеку, а у сваком другом погледу развратна: распикућа, коцкар, зао језик, лоша ћуд. Знам даме из највиших друштвених сфера, пуних благородства, чак и наивности, али чије су љубавне историје биле пуне ругобе. Јер сполни разврат чешће је више ствар наивних него перфидних. Љубавне вратоломије могу бити и лепе кад се у њих метне оно што их чини разумљивим: поезија, сан, илузија, пријатељство. Међутим, у највише случајева жена пада из разлога којима се не разазнаје ни прави покретач. Свакако најкоректнија према друштву може бити најгора према љубави и породици, и многа човекова разочарења долазе отуд. - Очеvidно је да се сваки човек чуди ако није вољен. То је апсурдум. Има људи на које ни мува неће да падне.

9

Љубав најмање постоји у великом друштву. Љубав је уживање а велико друштво има хиљаду других начина да ужива. Велико друштво са титулама се везује и у браку према титулама, а богаташи се везују у браковима према богатству. На стотину аристократских и богаташких бракова нема данас него један у којем би главни мотив била љубав; чак се у тим сферама о љубави говори као о једном нижем и несавременом осећању. Зато је љубав, као морал и као религија, луксуз сиротиње. Жене падају у великом друштву за положаје, везе, наките, чак и за обичан новац, којег никад немају довољно у својим утакмицама; а у малом друштву се жене дају за љубав и за страст. Никад нам новас нису тражиле сиромашне пријатељице, него увек жене много богатије од нас. Богаташи купују жене из свог круга, исплаћујући њихове рачуне и спасавајући их од дугова; сироте жене нису ни узете у обзир, јер је у господским љубавима више сујете према себи него нежности према жени. На Истоку су жене за новац

најлакомије; али је то разумљиво, пошто су на Истоку до јуче продавали жене на пазару као воће, брашно и камиле. Сад више људи не продају жене, али се оне саме износе на пазар. На Истоку је љубав у нашем смислу скоро непознато осећање, пошто је сведена само на телесно и нервни стање; а није чак ни страсна ни поамна, него напротив убога и хладна, јер се онамо жена човека више боји него што га воли. У Француској је, више него и у једној европској земљи, љубав постигла целу своју обимност, зато што је Францускиња и духовно и душевно најпробуђенија жена, а Француз најоданији пријатељ ако не жене а оно Францускиње. У Паризу је прошле године било тридесет хиљада самоубиства, већ ином љубавних, а на Истоку нико не би разумео да је уопште могуће самоубиство из љубави. Стари су Грци говорили да је љубав једно „полудело пријатељство“, али на Истоку љубав није ни лудило ни пријатељство. Уосталом, човек који не поштује жену, не поштује ни љубав за жену. Има на Истоку, можда више него игде, пуно жена које не падају; али оне које падну, падну за новац. У многим великим градовима на Истоку је једини господар беј-трговац, за којег раде сви остали. Зато се онамо све купује, а, што је најгоре, онамо се све и продаје.

10

Човек и жена су не само два различна, него и два потпуно непријатељска пола. Доказ, што се све међу њима решава борбом. Први додир човека и жене, то је већ једна мала бојна чарка. Он прву победу добија битком којом се отпочињу остале битке, тог вечног стогодишњег рата. Човек лако осваја жену кад није у њу заљубљен, али кад њој изгледа да јесте; у овоме је, истина, тешко преварити женску интуицију, али зато ипак често оне саме себе обману. Жена, уосталом, не воли љубав коју увиђа него коју нагађа. - Заљубљен човек је слаб; он постаје свиреп и себичан, аналитик и ситничар. Он сумња јер хоће да све сазна, чак и оно чега нема. Кад је највеће сумњало, он поверује да је постао видовит. Заљубљен човек мучи жену да би себи олакшао, и често иде према жени до непријатељства, и чак до злочина. Жена своју љубав носи

с пуно сласти и туге, а човек са злоћом и страхом. Чудно је да се у својој љубави човек боји и људи којих се иначе нигде другде не би бојао. Нико му није безопасан; на свима местима, бусије и непријатељи.

Има врло мало света срећног у љубави. Љубав направи више несрећних него срећних, и више беде него радости. Највећи део света кад највећма воли највећма је љубоморан, и зато је непокојан и често потпуно несрећан; јер нема среће без спокојства. Али и кад човек не воли, он је несрећан, јер је непотпун. - Љубомора је најбруталнији израз љубави физичке; уосталом, само су сексуалци љубоморни а једини сентименталци не знају за љубомору. Сентименталац можда у жену сумња, али он без сумње без гнева и без крајности; а сексуалац жену воли крвнички и може да је омрзне убилачки, а понаша се према њој разбојнички. У самом погледу сексуалца пред женом има много зверског и насилничког. У љубомори и очајању сексуалац је освећује и мучи, а сентименталац сам страда мучећи и себе; сексуалац убија жену, а сентименталац убија себе. Човек који воли само кроз спол, баца се у слепо после првог знака сумње, и тада је његова једина страст мрзети, мучити друге, осветити се. - Нема среће у љубави; најмање има среће човек који има највише успеха. Љубав је највеће непокојство и насиље над собом и над другим.

Нема лека љубомори; и најбољи људи и највећи мудраци су склони љубомори, јер је она ствар темперамента, а не ствар ума. Катул, као какав најспиритуалнији песник нашег времена, каже у једној песми: „Љубим и мрзим! Како је то могуће, питаћеш. - Не знам. Али то осећам, и зато страдам“. Ово је љубоморан песник. У љубомори је Алфред де Мисе пио и плакао, а Бајрон је варао и жене у које је веровао, а тукао оне у које је сумњао. - Љубоморан човек стварно измисли највећи део својих разлога за несрећу и своју и женину. Као глад, ни љубав нема очију; али љубомора нема памети. Човек који жену мучи љубомором, верује да се наплаћује за бол који му је она задала, а нико не може уверити да се вара у својој сумњи. Љубомора је зато један облик лудила. Најбољи доказ, што човек није љубоморан само на данашњицу, него је љубоморан и на прошлост те исте жене. Људи који су пре прошли кроз њен живот - каква војска самих цинова!... Кад тај несрећник угаси ноћну светиљку у својој соби, далеки

непријатељи остану још насликани по зидовима и по плафону! Ова љубомора на прошлост јесте најсвирепија, јер је то нешто бесповратно и немерљиво. То је бездан у који се не сме погледати; и то су противници који се не дају домашити. За данашњег противника верујемо и да ћемо га надмудрити, али за бившег противника верујемо увек да је био у челик обучен победилац. Ово је за љубоморног човека борба с духовима, која одводи у лудило и поругу. Међу тим, има љубави и бракова који су заувек отровани на овај начин. Имао сам једног пријатеља који је цео живот живео од мржње, а умро од љубави.

Ако смо љубоморни у младости, ни старост не доноси лека. Љубомора старца је позната као страшна. Код младих је љубомора последица претераног спола, а код старих је љубомора болест старости и страх од јачег. Човек, уопште, кад постане љубоморан, поверује да види више него сви други људи.

Има разлике између љубоморе човекове и љубоморе женине. Код човека је љубомора само случајна и физичка, а код жене је љубомора обично душевно стање. Жена у своју љубав у и у свој брак ставља више љубоморе према другим женама, својим противницама, него љубави и нежности за човека. Нежност, која борави у сваком човеку још од детета, у жени се изгуби чим се осети сполом. Између љубоморе човекове и женине, има и та разлика што љубоморна жена изневери мужа, а љубоморан човек нема очи на жени, него на противнику; и не жели да се освети жени, колико другом човеку.

Лек од љубоморе не постоји, али постоји лечење. У љубави треба од жене узети само оно што је она у стању дати: младост, лепоту, страст, fine речи, лепе навике. Сва пића и мађије, али не херојске завете ни хришћанска покајања! Жена је естетички и физички осећај, а не морални. Међу тим, љубавници су строжи и свирепији моралисти него и мужеви. Непомућена срећа у љубави, то је не тражити од жене верност. Оне су стварно верније него што ми верујемо; и верније су кад им се то не тражи него кад им се то изискује.

Довољно је заљубљеном човеку, који има наклоност за љубомору, да види жену да се смеје од свег срца, па да не поверује у њену љубав. У ствари, љубав је једно суморно осећање. „Не тражим да будеш мудра, него буди лепа и буди тужна" - каже песник Бодлер. Знао сам много људи који су

волели само жене sposobne за плач, јер је плач природније везан за ствар љубави; пошто је љубав увек трзање, немир, патња. Смех од свег срца није ствар заљубљених, нити смејачи изгледају способнији за дубоке ствари. Једино осећање то је одиста увек један случај савести. И љубав је, као случај савести, осећање херметично и поносито. Заљубљен човек зато себи изгледа као обучен у злато, и даје себи изглед свечан и величанствен. И голуб кад се удвара голуници, толико се пући и надима, да сам себи изгледа велик као царски орао, или тежак колико албатрос.

11

Једни у љубав међу само доброту, а други само мржњу.

Међутим, највећи број људи не уноси у љубав ни доброту ни мржњу, и за њих је жена целог живота најмање предмет духовног и душевног занимања. Људи до педесете године мисле на послове, намере, дужности и везе, а од педесете већ мање гледају на пут пред собом; од шездесете велики број људи не мисли ни на будућност, ни на прошлост, него на смрт. Али има и људи који, напротив, стављају у жену цео и духовни и душевни и физички живот, и поставе жену у центар свих својих послова и дужности, и веза, и намера. Овакви су сви Французи. Што је најчудније, нигде државни закони нису били свирепији него француски према браколомној жени: у наше време француски закон ослобађа мужа који убије жену ухваћену у превари; међутим, ниједна литература на свету није од прељубе направила више случај срца, нити је игде чедна девојка и непорочна супруга имала мање својих историчара и панегиричара. Жене прељубнице, то су једине јунакиње у француској књижевности, као што су некад биле мученице једине јунакиње у хришћанској хагиографији. Из француске књижевности је свака лакоумна жена могла на тај начин да извуче све компликоване законе прељубе и неверства према мужу у корист љубавника; чак је у француском роману увек описивана прељубница лепше него муж и сјајније него и љубавник. Али француски законодавац осуђује на смрт јунакињу љубави због прељубе, коју су, међутим, његови песници и романијери дигли до апотеозе. -

Словенска књижевност није досад дала пример дивљења за прељубницу. Највећа словенска жена прељубница, то је Ана Карењина, али је и њу песник описао у једној вишој логици срца: она је из љубави пала у порок, и из порока право у смрт. Међутим, и она је налечила на све жене које пођу за срцем: кад је онако млада први пут видела Вронског, којем је било тад двадесет и шест година, она је, на повратку дома, наједном опазила како њен муж, Александар Александрович, коме је било четрдесет и две године, има несразмерно крупне уши. - Српске рапсодије су биле немилосрдне према неверној жени. Ово се види из песама о жени војводе Момчила, и о жени бана Страхинића, и најзад о жени бана Милутина.

Има три врсте љубоморних људи: први верују да су све жене неваљале, па зато је неваљала и његова жена; други, који верују да су све остале жене верне а само његова неверна; и трећи, који верују да су све друге жене пропале, а само његова стоји као незауимљива тврђава. Прва двојица су по природи плашљиви и сумњалице, а последњи су или врло хладни према љубави, или врло лакоумни у моралу, или, напослетку, одвећ сигурни у своју личну неодољивост. Највећи дао људи нису љубоморни на жену само зато што су одвећ охоли на себе; они верују да ни други њиховој жени не дају вишу цену него што је дају они сами. Они често не показују своју љубомору што сматрају да ће жена бити без смелости да пође ка греху, ако јој њен човек покаже да је се нимало не плаши. Највећи део људи није љубоморан, зато што су одвећ запослени, а има људи који су толико искрено немарни за своју сопствену жену, јер и сами јуре за туђим женама. Због свега овог, љубомора је једно мерило којим се даје добро измерити и човекова памет, и његов карактер, и његово морално осећање.

Најмање има људи који верују да је жена сама себи довољна кад дође питање да брани њену часност. Човек, напротив, успео је да измисли и припише жени све одлике карактера које она у ствари нема, чак које су више човекове него женине. Тако човек мисли да је жена слаба и збуњена, а она је изванредно гипка, смела, доследна, и увек зна шта хоће и колико може. У погледу сполном, жена је неизмерно мање узбудљива и способна да саму себе савлађује; а кад падне, то није често ни због велике љубави, ни због силне страсти ни

због урођеног неморала, него из моменталног прохтева и аморалитета који је стварно усађен у секс. Међутим, ако многи људи нису љубоморни, то је највећма зато што верују да ни други не дају већу вредност њиховој жени него они сами који су се већ и одвише на њу навикли; као што се опет највећи број жена баци другом човеку у наручје како би саме себе увериле да им неко даје више цене него што јој дају у њеној кући. - Најтрагичнији случај вечног неспоразума између човека и жене у љубави, који познајем, то је случај једног пољског племића из мог друштва на страни, кад је бдијући ноћу очајан поред мртвачког одра своје младе жене, дошао на помисао да измени с њом прстен, а затим у женином прстену нашао јасно урезано име и речи једног његовог пријатеља, на којег је већ и дотле понекад сумњао да је могао бити њен љубавник.

Најсвирепији у љубави су Латини, и то најпре Талијани и Шпањолци. Познат је случај неког талијанског сењора који је због љубоморе на неком балу исте вечери извео из дворане своју жену у град, и оданде у једну далеку провинцију, где се с њом заједно затворио у кућу за цео живот, да ни једно ни друго више никад не виде људско друштво. Љубоморни Шпањолци су имали права да своје жене затварају у манастир, за вечна времена, као узидане. Рус не убија неверну жену него обеси самог себе; а Србин је љубоморан само кад је непросвећен. Турци су љубоморни као гориле, а Арапи као кобре. Немци од љубоморе направе питање како би имали прилику да се с неким потуку, и једно другом одсеку уши и носеве. Енглеz није љубоморан, јер поштује жену, гледајући у њој и сестру и мајку, а не само љубавницу. Американац није љубоморан, јер већма цени своје време и своје здравље него своју жену. Грк није љубоморан, јер сматра да је од свега на свету најлакше накнадити губитак жене; а није љубоморан ни зато што он мирно изневери другог, и пре него би ико имао времена да њему подвали.

Љубомора је несумњиво једно осећање које је извор најстрашнијих неправди и најпростачкијих наступа. Ко је био љубоморан лако може увидети колико има у том осећању вулгарног и недостојног према туђој личности. Али може да увиди и колико љубомора мање сачува жену, него што је одалечи од куће и упути у неверство, чак и са човеком на ког би

можда без тог једва и помишљала. - Племенит и храбар човек сматра неверну жену већ ма несрећном него неваљалом; а за себе самог сматра да нема права да суди другог човека за оно што би он исто учинио у сличном случају. Зато је љубомора једно стање потпуног лудила, пошто се у њему и човек догле најисправнији окрене против свих закона и религиозног морала и правног смисла. Стога би љубоморне преступнике требало најпре упутити у лудницу место у тамницу. - Јесте ли приметили да људи нису убијали своје жене ухваћене да се дају за новац, него увек оне које су се давале из дубоке и искрене љубави; а ово најбоље сведочи да је љубоморан човек не само без смисла за морал и правичност, него и без поштовања за искрену љубав, у име чије тобож диже руку. Зато је љубоморан човек морални идиот, а љубоморна жена је гора и опаснија од прељубнице.

12

Има жена које у човеку воле самог човека, а друге у човеку воле само љубав; међутим, има их које воле и само успех. Жена која у човеку воли само његову личност, остаје очајно везана за њега. Ово су најчешће велике мученице љубави. Међутим, за жене које у човеку воле само љубав, и то као интригу и страст, човекова личност је споредна, а љубав према њему лако заменљива љубављу према другом човеку. Али је и неоспорно да је жена која у човеку тражи само свој успех, од свих најопаснија, јер је себична и прождрљива, забављајући само своју сујету и машту; она све пред собом гази, и ништа озбиљно не узима. Ово је зао паун, опасан за људе од срца, без породице и без морала, егоист, који све види кроз себе и за себе. Нема времена да опази да ли сте обучени у бело или црно, а улови сваку реч и алузију ако се односи на њену личност. Гледајући у ваше очи, она огледа себе; нарочито, не тумачи вас, нити вас просуђује. Волеће и човека нижег од вас, ако се покаже пред светом као њен обожавалац већ и него што сте ви. Жена која воли успехе, не воли љубав, јер је љубав окива и заробљује; али и обратно: жена која воли љубав, не воли успехе, јер јој те мале среће сметају вишим срећама. Само жена која воли човека у човеку, усели се цела у његову

личност, као војска у неку тврђаву. Ово је Андромаха, која сматра љубав и дужност за једно исто. То су жене с пуно мајчине неге и сестринске нежности, најређи и пријатељи човекови, жене арханђели.

Врло је ретка љубав-дужност; она изгледа чак као парадокс. Корнеј је од те љубави правио велике трагедије. Она одиста постоји, али не у великом друштву, у којем је много искушења и замки. Најпоштенија жена мисли да је жртва ако је поштена. Моралан муж се заљуби у своје поштење, а жена у своје мучеништво, и то је онда острво сунца у океану мрака. - Прва жена је била блудница, као што је први човек био разбојник. Жена, у исконско доба, ишла је за човеком из шуме у шуму, а данас иде за њим из салона у салон, као што је и човек некад чекао иза стене другог човека да га убије, а данас га чека у банци или у политици, да га превари. - Први знак љубави једне жене, то је кад жели да се осами и издвоји од света. Жена која одмах не напусти своје дотадашње навике, вара и себе и човека о својој љубави. Један доказ жене љубави, то је њен култ сваког вашег момента, сваке ваше навике, сваког вашег предмета. Истински заљубљена жена постаје фетишист. Она, као сврака, чува све што је човек имао у рукама: његов цветић, слику, оловку, дугме, цигарету, неупаљену или упола испушену. Она у свему види њега, и све побожно приноси к уснама. Ово су жене које о љубави више сањају него мисле, али се ово догађа и најдубљим женама кад одиста дубоко заволе. И човек исто тако чува женине чиноде, пантљике, сличице, укоснице. Чедни и чисти у својој љубави, постају тако фетишисти, који изгледају једини заљубљеници на свету. Култ свих малих момената и стварчица, то је љубав наивна и невина. То је Ерос сликан као дете. То је велика ствар речена малим језиком.

У љубави је жена увек дете или дивљак; а као дете и дивљак, ни она нема памћење за своје емоције. Она је у стању да буде најравнодушнија према човеку којег је некад безумно волела, и чак да се с њим и даље опходи без икакве везе с њеном прошлостју. И да мирно све порече, и да хладно све унизи. Прошлост за жену не постоји. Пазите добро како жена понекад говори пред новим човеком о својој прошлости с понижавањем; и како о свом бившем љубавнику из прошлости говори без срцбе и без жаљења, и без потребе да се ичег

сећа. О нечем што је пре називала светињом, и кључем своје судбине, она може да говори и у сасвим профаном моменту. Жена не признаје прошлост, а још мање је жали; она граби од сваког момента све што може уграбити. Али ако не мисли на прошлост, не мисли ни на будућност: жена живи само и потпуно у садашњици.

Док жена воли, она не зна за друге опасности него да буде напуштена али и први знак да престаје волети једна љубавница, то је кад добије страх од јавности. Изгубљена храброст, то је већ изгубљена љубав. - Ако вас жена напушта прва, то није што је увређена вашим речима или делом, него што је посреди други човек. Ретко се која жена, и после највеће поруге, одвоји од човека док се претходно није најпре побринула да не остане сама. Најсвирепије осећање женино јесте осећање усамљености.

Чим љубав почиње да причињава бол, она од добротвора постаје крвник. Несрећна је љубав раздвојених љубавника, јер ништа не даје, а све одузима. Опасна је љубав кад човек не разуме ни женине речи, ни њена факта, јер је ту посреди женина болест. Љубавни метафизичар се изгуби у овим клиничким случајевима, и постаје мистик који не верује својим очима. Жене су чешће болесне него рђаве; нико не зна колико су оне често неодговорне за многа зла која чине. Зато или љубите слепо, или бежите од жена. Хомер је славио јунака Енеју који је умео да бежи.

Жена опрашта човеку све погрешке према њој, али не опрашта ни најбољу ствар учињену због друге жене. Човеков се цео карактер познаје по његовом односу према новцу и женидби. Кроз жену можете да често познате до краја и мужа. Не треба веровати кад се туже једно на друго, јер су се они скоро увек тражили и увек нашли; ретко кад да нису муж и жена слични по битној црти своје доброте или злоће, или по заједничкој страсти за новац, или као жртве једне исте сујете. Чак кад је жена највећма заљубљена у љубавника, ипак је везана за мужа, већма него што може и сама да верује.

Боље је веровати у свашта него не веровати ни у шта. Тако ни човекова сумња у жену не води ничем. Жена, одиста, није морално нижа од човека, него само морално друкчија. Најопасније је хватати жену у лажи. После прве такве сцене, она се толико узме на ум да ви убудуће нећете моћи лако

разазнати њену лаж од њене истине. Као што гусенице имају боју листа на којем леже, или као што полип добије боју предмета за који је ухвати, и жена тад дадне себи изглед какав јој је потребан. Човек може само једном ухватити жену у лажи; али после тога она постане толико опрезна, да се затим направи господарем и себе и оног који је лови у лажима. Њена нова лаж је после таквог случаја увек суптилнија од човековог старог искуства. Ви ћете жену само ухватити како лаже, али ће она вас ухватити у средствима којим се овде служите; а то је много дубље. Зато ко хоће да упозна жену, треба да је пре свега пусти да се показује каква јесте, и да верује да је не жбирите, и најзад, да не сумња никад како вам је милија она него истина о њој.

Жену није могуће мерити према једном принципу, него само према другим женама. Жена је голи инстинкт, а ту сва мерила разума унапред пропадају. Међутим, жена ипак није лишена снаге да постане често и узвишеном и великом; али кад је год постала и узвишеном и великом, то је увек било што је јурила за својим прохтевима више него за ичјим принципима. Жена је истинитија према себи него човек, јер човек иде за оним што је научио, а жена иде за оним што осећа. Човек увек уради што мора, а жена увек уради што хоће.

За све лепоте на свету, и божанске и уметничке, човек има усхићење које се претвара у религиозно осећање. Једино наше осећање за женску лепоту се претвара само у духовни неред и физичко страдање. Због овог се иде у преступ и злочин, пошто у таквом духовном стању краду и људи који никад нису крали, и убијају и они који нису рођени злочинци. - Има женских лепота које гледамо, а има их које удишемо. Жена у коју смо заљубљени, престаје бити за нас обично људско биће, него или постане бели анђеоло или црна сотона. Према томе, жена изгледа или нашом великом срећом или великом бедом; зависи од огледала у које смо је ухватили. Неоспорно, жена има у себи једно морбидно осећање, које је делимично лудило; жена увек мора да има неког кога ће мучити, било мужа било љубавника. То мучење је много пута жестоко, а много пута у ситним мерама; жена нас мучи и онда кад воли и онда кад не воли. Због тога кад је жена и највећа нападнута, чак и неправедно, она неће да разuverава доказима него само магловитим речима. Она искрено верује да је

човек воли само онда кад због ње пати, и кад у њу стално сумња. За њу је спокојан човек изгледа равнодушан и леден.

13

Љубав код античких Грка није била само једна човекова страст, него и једна научна доктрина. И пре и после Платона, о љубави су писане учене књиге. Већ Хесиод каже да је љубав најстарије божанство, душа и творац света; зато и није чудно што су стари Грци дизали олтаре љубави. Само се љубави и жени може приписати и стварање старог грчког друштва. Оно што у животу груби човек назива добрим и рђавим, жена зове лепим и ружним, и често је разлика само у речима. Стари Грци су говорили да љубав одводи државе у срећу, а свештене тебанске легије у славу. - Код жене је урођен инстинкт против грубости и дивљаштва. Жене су унеле више благости и углађености међу људе, него сви моралисти овог света. Жена је ненадмашни артиста у хиљаду дневних случајева, поред којих човек прође неопажено, и онда када се зове Рафаел или Луј XIV. - Жена не зна за други морал него естетички, али она ипак није зато мање морална него човек. Грчке хетере биле су у многим погледу више жене него славне римске матроне, бар према ономе како је о тим матронама писао Јувенал. - Жене разнеже срца, изграде језик душевности, профине начине, и дигну љубав и лепоту до религије и мудрости. И дубоки Лукреције, у свом спеву, говори о љубави у Риму слично као и Јувенал, писац сатира. Он такођер види љубав једино у физичком задовољству, и скупо плаћену губитком времена и новца, снаге и самољубља. Против те несреће препоручује само бежање од жена. Проперције, који је умро у тридесетој години, напротив, воли и робовати женама него бити слободан међу људима. Само се треба - каже - чувати ћуди своје љубавнице; не говорити јој са висине, ни ћутати поред ње; ни правити непријатно лице кад јој служимо; ни пречути ниједну њену реч. Јер је љубав, највеће благо. Зато кад је Проперције у наручју своје Цинтије, све воде Пактола теку пред његовим кровом; и Црвено море носи испред његових ногу све своје бисере; и он презире све тронове, и одбија све дарове Алкиноја.

Не зна се, одиста, ни за једну жену тог времена да је била за неког Римљанина оно што је била Хипарета за геометра Еуклида, и Леонтија за философа Епикура, или што је била Аркеанаса за мудраца Платона, и Херпилиса за научника Аристотела. Осећа се и у најдубљим делима грчким присуство љубавнице у животу њихових писаца. Чак и Сократ је имао једну ћерку са куртизанком Лагиском, а ко зна и колико је њена инспирација била моћна у његовим делима. Зна се да је свако људско дело нераздвојно од човекове љубави и мржње у животу. Зар би Тасо био онакав песник да није било сестара дуге од Фераре. Зар би Расин онако познавао љубав и противуречности срца, страст за авантуру и интригу спола, без његовог свакодневног општења са дворским дамама у Версају, где су се смењивале славна Ла Валијер са славном Де Монтеспан. - Све је зачето у љубави и сполу, као и дете. Ништа се не даје одвојити од општег принципа плођења. Жена је зато највиши подстрек људског стварања. Она стоји у зениту наше мисли и акције; и њој се дугују све лепоте и величине људског генија. Оно што је снага човекова у садржини, женина је снага у форми. Човек њу оплоди телесно, а она њега плоди духовно. Велики стилисти су били велики љубавници. Они своју префињеност, сјај израза, меру и непосредност, дугују само својим љубавима и женама. Један државник, Кавур, рекао је: како онај који не зна да говори са женама, не зна да говори ни са парламентом. Значи, да за велике гомиле, као и за жене, треба исти љупки и завођачки језик љубавника. Свакако, ретко је ко био велики писац, а да није имао изванредне љубавнице.

Можда би ужаси љубави били мањи када бисмо могли волети само оне које бисмо хтели. Одиста, страшно је и помислити да ни наше мржње ни наше љубави не зависе од наше слободне воље. Ми смо на тај начин робови нечег дубљег и моћнијег у нама, него што је сва наша памет, и сва наша енергија. Цар љубави који је баш у том фаталном, јесте истовремено, и због истог разлога, највећа коб љубави. - Ја ипак истински верујем, да ми, у дну свих наших беспућа срца и маште, носимо у себи тип жене која одговара равно оном што ми у љубави тражимо. Никад, или неизмерно ретко, нађу људи оваплоћено то осећање, али тај илузорни тип жене постоји у нама, неразговорно али активно. Ако волимо кроз живот

десет жена, ми смо у свакој од њих волели један део баш те илузорне жене. Не можемо је срести инкарнирану у целини, али она плива у нашој крви, или пече као искра заривена у наше ткиво. То је разлика између страсти за жену и љубави за жену. Орфеј је сишао у Хад из љубави за нимфом Еуриди-ком, рано умрлом, и богови су му тамо показали њену сенку, али га богови вратише натраг, јер се преко њихове воље на њу окренуо. - Све што песник каже у песми жени коју љуби, то је увек речено под мађијом те илузорне и наслућене и да-леке жене, у чијем зрачењу живе све друге жене, и сијају све ствари на земљи. То је Дантеова идеална „жена спасења“, и Петраркина „жена обучена у сунце“.

14

Ксенофонт Је, напротив, говорио да је љубав ствар слободне воље, јер када би лепота имала суверену снагу, она би била лепа за сваког. Ватра, вели, опржи сваког, јер је у природи ватре да опржи; међутим, у једну се лепоту заљубе Једни, али други поред ње прођу равнодушни. Према томе, љубав зависи од воље и ми волимо само оног ког хоћемо. Ни брат се не заљуби у сестру, ни отац у ћерку, јер они то неће, што значи да љубав зависи од воље. А баш и ако хоће, страх од суда и тамнице угуши њихову порочну љубав; што опет значи да се љубав да угушити. Према свему томе, љубав зависи од наше слободне воље. - Тако Ксенофонт кроз уста свога Араспа. Али његов Кир одговара ово: ако љубав зависи од наше слободне воље, зашто не престану да воле они који би хтели да престану; напротив, плачу од бола, и робују љубави, чак и они поносни људи који иначе сматрају ропство за највеће зло; и радо се лишавају због љубави нечега чега се иначе никад нису хтели одрећи; и носе своју љубав као болест или оков; и живе у страху да не изгубе само оног ког воле. - Араспо одвраћа да су такви заљубљеници плашљивци: желе да умру, али се не убијају. То су сладострасници, јер вас права љубав не присиљава да љубите. Поштени људи, кад воле зато, добре коње, лепе жене, могу живети и без њих, а живе без њих радије него да их неправедно задобију. Значи да је

љубав зависна од воље. - Кир одвраћа: Ватра опече кад се у њу дирне, али љубав опржи и издалека...

Када би наша таква слободна воља била, као што говори Ксенофонт, јача од наше љубави, онда би најмрачији инстинкт човеков био сведен на ситну меру наше логике и нашег користољубља. Сви велики путеви љубави били би тад осветљени као американске улице, и свако би знао којим ће правцем отићи, и којим се правцем вратити. Уосталом, Ксенофонт је и сам доцније показао у судбини његовог јунака Араспа, заљубљеног у чедну Пантејум да љубав одиста није ствар слободне воље. - Ми смо сви робови једне силе страшније него што је и мржња, и која са цивилизацијом пбстаје само замршенија и кобнија. А зато што је љубав једна фатална и натчовечанска сила, људи су љубави признали њено божанско порекло. Песници су љубави дали још и више: они је сматрају као нарочито божанство, које постоји ван човека, и изнад човека. Она је сила безмерно моћнија од нас, као, уосталом, свака сила природе. Али та моћ дејствује кроз човека: час градећи а час рушећи. Ово божанство, највиши, принцип човековог стварања и принцип плођења људске феле, прожима људску мисао у облику светлости, узрујава људску крв у облику топлоте, и разграђава људски ум као божански сок који подиже шуме у пустињи и оплођује жива бића на дну мора. Љубав и смрт, то су једина два принципа раширена на сваком делићу света.

Љубав је пролазила кроз историју у разним својим формама: страст, уживање, нежност, сан, галантерија. Страст и уживања су античка осећања љубави; зато је познато да су у Риму били песници љубави само Проперције и Тибул, као што су у Грчкој били Анакреонт и Сапфо, а сви су остали песници певали о љубави само као о задовољству. Тако су и Хорације и Овидије и Катул певали само љубавна уживања а не љубавни бол. Међутим, љубав је бол, а све друго није љубав. Има нежности у песмама Тибула, а има сна у песмама Катула, али су обојица далеко од правог смисла за љубав као за једно сублимно и космичко осећање. - Средњи век је био наглашено антички, нарочито латински, али је био нарочито хришћански, значи нешто ново. Зато је и љубав у њему добила нове облике и нове начине у изражавању. Тако су љубав Дантеа и љубав Петрарке сасвим нова и дотле непозната

осећања за жену. Истина, са ренесансом престаје оваква хришћанска визија о жени, и понова наилазе приливи паганства. Долазе Ронсар и остали песници његовог доба кад преовлађује о љубави Платонова идеја: да су човек и жена једна целина раздвојена у две половине које једна другу траже у свима формама чежње и нежности.

Стендал греши што у стварима љубави ставља Италију изнад Француске. Прва је Француска имала своје витезове *cavaliers servants* који су без икаквих себичних намера ишли због жена у најопасније авантуре, и то према нарочитом законнику једног трибунала љубави који је заседао у Прованси. Вера је била дигла љубав за жену до изванредне чистоте, и због тога је љубав отишла затим и до витештва, као никад дотле. Трубадурско доба је, у погледу љубави за жену, било нешто што се дотле није видело, и што се можда никад више неће видети. Тек доцније је љубав у Француској добила свој погрдни карактер, престајући да постоји као духовни закон, а претварајући се само у физички импулс; а то је било баш кад су онако продрле талијанске књиге Бокача и затим Аретина. Тек је романтизам, који је одиста једно католичко осећање, вратио љубави њене узвишене и спиритуалне акценте.

15

Цела борба жене са човеком јесте у томе што жена хоће само да сачува свој лични интегритет: ако је добра, да остане добра; ако је рђава, да остане рђава; ако вас не воли, да вас одалечи или искористи; а ако вас воли, да вам се дадне и да се за вас жртвује. И кад је најбоља, жена хоће да буде слободна, да има у џепу кључ једног тајног ходника за који зна само она једина, и који из тврђаве води у слободно поље. Жена не постаје толико огорчена кад је лишена слободе, колико кад јој ту потлаченост човек нарочито показује. Више него и човек, жена воли да остане само оно што јесте. И онда кад жена зажели да има какав нов и друкчији живот, то не значи да је зажелела да имадне и друкчију природу. Жена увек верује да је по духу и понашању најбоља онаква каква је одиста. Више него човек за себе, жена тврдо верује да без својих порока не би могла имати ни дана задовољства и да би је

велики број врлина само осиромашило, као што алкохолик верује да би умро без своје чаше, и коцкар без своје коцке. Жене се држе инстинктивно својих најгорих навика са истом упорношћу с којом се држе људи својих најбољих начела.

Човек се заљуби гледајући жену, а жена се најчешће заљуби слушајући човека. Према томе би човек био више телесан, а жена више духовна. Међутим, човек не осваја жену дубином својих речи, колико начином свог говора, бојом свога гласа, завођачким елементима своје конверзације. Али се ипак само кроз тело иде у душу; нема љубави која није сполна. Љубав која није сполна, може постојати само међу недовољно сполним и физички слабим, али не међу нарочито чедним и нарочито идеалним.

Жене су изванредно свирепе у својој освети. Истина, оне се не виде такве у историји јер су биле увек врло веште да се сакрију иза леђа својих људи; чак ни жене које су биле владарке нису остале познате као тирани ни крволоци. И тип краљице Марије Медичи је врло редак у историји. Жена се никад није светила мачем него језиком, што је она увек сматрала за сигурније. И када људи најмање осећају ко их подиже и обара у њиховој каријери, често то долази од жена. Нарочито жена упропашћује друге жене, и кад ни ове не погађају заправо откуда их бије гром. Још ће жена опростити човеку и најтеже пороке, али жена не прашта другој жени ни њене највеће врлине. - Могло би се рећи одиста да мржње остају увек међу припадницима истог пола: преварен човек убија љубавника а не жену која га је преварила, као што би преварена жена пошла да се освети његовој љубавници а не њему. Најсвирепија освета једне жене према човеку била је, по мом мишљењу, освета жене Квинта, брата Цицероновог, који је погинуо истих дана кад и Цицерон. Цезар Август је доцније предао убицу жени Квинтовој да му она сама суди за убиство њеног мужа, а она га је осудила да сам себи сече парче по парче сопственог тела и да се њим храни.

ЈБубомора је једна слепа сумња, налик на животиње за које се зна да живе без очију. Срећом што су љубоморни само људи страсни и физички снажни; али њих ретко кад жене varaју, него они први изневеравају жене. Они су толико заузети својим успесима и неуспесима на другој страни, да не страхују како ће и сами бити преварени. Они једино страхују како

неће довољно преварити цео други свет. Истина је и да овакви људи, који немају времена да сумњају у своју жену, увек скупо плаћају код своје куће оно што су сами учинили другом. Сви велики донжуани су били преварени много више пута него што су они преварили друге. У највишем броју случајева, љубоморан човек, то је онај који верује да је жена јача од њега, и да јој он није довољан. Стога је љубомора само један страх, а љубоморан човек је кукавица.

Међутим, љубомора је отровала живот небројеним великим људима. Код силног човека је свака особина доведена до врхунца, па и љубав; и није било могуће да и љубоморе не одговарају таквим љубавима. Шекспира је преварила његова жена с једним његовим пријатељем, а тај песник је затим своју несрећу опевао у својим сонетима и у једној драми, као што је доцније и Молијер такве своје несреће испричао у својим комедијама. Међутим, руски песник Пушкин је изазвао свога противника на двобој и погинуо. Гете је био виолентан у љубомори и мирно патио; али љубоморни Бајрон је шамарао своје љубавнице и бацао их низ степенице. Неоспорно да су и љубоморе великих људи биле често изворима њихове величине, јер су у својим патњама давали љубави место које заслужује. Истина, велики уметници су највише страдали због њихове ватрене маште која је сваки бол продубила и развијала у бесконачност. Могло би се рећи да је често била права профанација за саму љубав што су највећи људи често волели најмање жене, каткад и најгоре жене. Међу најпобожнијим и бесмртним Мадонама највећих сликара, којима се дивимо по црквама и галеријама, има њихових љубавница и жена које су биле без памети и најокорелије издајнице, као жена сјајног сликара Андреје дел Сарто; а и најдубљи стихови о љубави били су испевани женама које су биле често потпуно равнодушне према песништву, или до краја циничне према песнику. Сви су велики уметници, и у слици и у песми, већма сликали своје снове него своје истине. Да није било тако, свет би одиста изгледао много мање леп него што изгледа.

16

Физичка љубав се сматра за унижење, и за жену и за човека. Нарочито је хришћанство утврдило свет у овој предраци, и тиме често правило од најздравијих и најмоћнијих људи мученике и манијаке, чак и преступнике и злочинце. Физичка љубав, напротив, јесте једина љубав искрена, спонтана, богомдана, дубока, неразумна, надразумна. Она није само пијанство нашег тела, него и неизмерни извор свих других лепота, и душевних и духовних. Где нема најпре физичке љубави, нема ни душевне; а ако има физичке, има и свега другог. Само за болесне јер су слаби телесно, а за рђаве јер су слаби душевно. Први се не могу предати физички, а други немају способност за симпатију. Зато само здрави могу да се потпуно предају, а то значи да физичко здравље и физичка љубав садрже и све изворе нежности и доброте. Чак је врло јасно да тело и дух подједнаком снагом изазивају симпатију или антипатију: ми се и са људима најпре спријатељимо физички, или најпре један другоме постанемо физички немогући. А најбољи доказ да је физичка љубав главна основа сваке љубави према жени, то је што нема љубави где нема пола. Не воли се пре пубертета, као што се не воли ни после угашеног пола, у старости или у болести. Највећа сласт живота за снажне и непорочне људе, то је здрава физичка љубав. Човековом духу остаје само да физичкој љубави направи декор, а човековој души остаје да све обоједише и позлати, и оплемени, и опева. Никад се љубав не задржи само на физичком уживању, осим код жена глупих и код људи вулгарних. Никад не постоји перверзија код здравих и физички силних. Све су пороке измислили слаби и дегенерисани људи.

17

Три ствари увек иду заједно: младост, лепота, љубав. Љуби се само у младости, али се само у младости и у љубави проживљује и лепота. Нема љубави без лепоте; јер је човек заљубљен само у лепоту, било стварну или уображену, било телесну или духовну. Љубав је великодушна, и само стога

људи кажу да је слепа. Она никад није слепа да не би видела нечије недостатке и некоје препоне; али је племенита и душевна, јер ипак све сматра мањим од љубави. Љубав је, као и владалац, највиша кад највећма прашта. - Љубав је искрена једино ако се налази сва у предмету који љуби, а не у принципима који су изван љубави. Овакво дизање љубави изнад свих принципа, баш и јесте тај неизмерни и суверени тријумф душе над духом. Можда свугде треба ићи и за памету осим у љубави; најлуђе љубави су биле много пута изворима највиших дела и најлепше славе. Било је љубави које су извесним људима из основе преиначавале карактер и ум, оплеменивши људе бездушне, учинивши побожним људе безбожне, и направивши херојима људе обесхрабрене. Само велике љубави су инспирисале велике акције. Права љубав је један цео низ великих случајева, чак и у животу обичног малог човека. Још и више: само кроз љубав може и обични човек да буде дигнут до великог човека, и да пигмеј пође у корак са гигантом. Само се у љубави и у смрти људи могу да изједначе, и да последњи стигне првог.

ОЖЕНИ

1

За човека су божанства једна веза између њега и космо-са, а за жену су божанства само једна веза између ње и човека. Жена никад није друкче сматрала своју религију, као што ни религије нису биле милосрдне за жену. Чак су многе религије потпуно презирале жену: будизам, хришћанство и муслиманство. Жена кад верује у религији, ова верује, као примитиван човек, са свима ознакама сујевере. За њу је Бог једно страшило, обучено у бело; и кад се моли, она врача. Жена не разуме хришћанство, нити је икад постала хришћанком по уверењу и по разумевању догме, ни по инспирацији за љубав према ближњем и бедном. Жена је opak епикурејац, који презире сиротињу, и има инстинктивно гађење за сиромаша. По целом свом смислу за живот, жена је свагда безверна колико и неверна. Она више верује у магије него у молитве. Она не разуме да је Бог једна идеја о добром и о светом, једно душевно осведочење, и да је Бог творац и регулатор живота, без којег се не даје разумети ни свет ни живот. Она се Бога само боји, и сва њена риданја су изрази празноверја. Жена не зна шта је то практиковање вере ван култа и молитве, шта је конкретна вера мимо вербалне вере: милосрђе и добротинство. Поред толиких примера женског милосрђа, она је ипак себична и недарежљива. Колико прођу улицом поред просјака не пруживши им милостињу, само зато што их мрзи да скину рукавице и да отворе новчаник. И кад учине какво милосрђе, то је опет њихова враџбина и рачунање на неку замишљену награду или успех. Најчешће милостињу дају на улици младе жене журећи на љубавни састанак. - Побожна жена је неизмерно скрушенија него човек, јер верује да је прогони једно око од којег се не

даје ништа сакрити. Али се мање боји и Бога него злих језика. Жене почињу бивати дубоко милосрдне тек кад су и саме дубоко несрећне; у срећи су бездушне и пустоглаве, сасвим обратан од човека који је добар само кад је срећан.

Једна је велика несрећа што жена не зна шта је живот. Шта је одиста живот према женској идеји? Жена је добра само кад воли; али кад воли, она је виша од човека. Свакако, жена никад није наивна, а људи чак и жену фриволну зову наивном. Код жене је урођено да вара на мало и на велико, свесно и несвесно, намерно и ненамерно, а врло често и без икакве зле намере, и чак сасвим често из најбоље намере: у највише случајева, само да би се већма допала. Али једна жена само онолико вреди колико воли, а она вара и кад највећма воли. Има жена које никад не кажу лаж, али никад не кажу целу истину. - Млада жена има своје искуство старије жене, и сву радозналост и лежерност девојнице. У младој жени од двадесет и пет година почиње највећа страст за уживањем, која се затим не смирује до њене пуне пропасти. Пронаћи добру жену, то је тешко као пронаћи у свом врту извор петролеума. Али лукавство женино није увек злоћа. Знам лукавих жена које су биле добре; а знам искрених које су биле неваљале. Лукавство је доказ слабости и страха, већма него злоће и злонамере.

Жена воли човека док јој верује. И онда кад га не воли, она тражи да јој ипак верује. Не воли се бранити ни кад је крива; и хоће да има илузију да је држите за добру и кад то није. Кад је не држите за добру, она верује да је више не држите ни за лепу. А њој није довољно ни да изгледа лепа, него хоће да буде једина лепа. Кад жена треба да се почне бранити, она се не брани, него престане да воли и почиње да мрзи. Зато, не објашњавај се, него или узми или остави. Дубоко је увређена ако јој кажу да је крива када то одиста јесте. Жена нема осећања одговорности као ни дете; и она се брани сузама, а не разуверавањем. Али и кад моли за опроштење, то не значи да признаје кривицу, него избегава грубе сцене.

2

Ако жена има храбрости пред животом, колико човек има пред смрћу, то је што има непоколебиво веће поуздање у своју гипкост, него човек у своју снагу. Нарочито верује у своју моћ претварања и лажи. Лаж је њено обично оружје и обично уточиште, чак и најбољих међу женама. Претварање и лаж су једини излаз из небројених њених сукоба са свима тиранима: родитељима, мужем, светом, идејама. Лажју она прикрива своје незнање, које је огромно, и себичност, која је неизмерна, и леност, која је беспримерна, и пороке који су често незајажљиви. Зато она пролази кроз живот тријумфално, увек праћена већма својом легендом него својом истином, никад довољно позната свом друштву, најмање разумљива онима који јој стоје најближе, а остајући за човека који је воли само мит и надреалност.

Људи никад не могу да разликују женину лаж од женине истине. Али ипак људи осећају лажљивца, и кад не могу да се одбране од лажи. Брак се најчешће састоји од једног лажова и једног насилника. Жене кад лажу, оне увек лажу на крупно и тотално; и кад имају да сакрију ситницу, жене негирају и све друго што је с том ситницом у вези, и то брзо, одлучно и коначно. Није нигде била, није никог видела, није ништа чула; не познаје уопште особу за коју је везују зли језици; није било ничег... А пошто тако пориче све тотално и све коначно, зато се лако и не заплиће, и има увек став одважан. А пошто се не лаже увек да нашкоди, она не узима лаж за средство како би другом учинила зло, него само да себи учини добро. Жена зна да има неких истина које могу да све упропасте, ако се рекну само из љубави за истином; и зато се она служи лажју, не пребацујући себи да је лажов, верујући чак да добар циљ увек вреди колико и добар принцип. Она зна да је лаж спасавала често и саму истину у критичним моментима. Свети Августин је рекао: „Лагати, лагати поште-но и побожно...” Али је то светац рекао много доцније него што су ту идеју жене већ биле усвојиле за главно начело свог опстанка.

Ако хоћете да вас жена воли, треба јој дати прилике да вас сто пута слаже, и да увек изгледа као да то не видите.

Жена је толико гипка и прилагодљива, да, после два сусрета са неким човеком, тачно зна какву он жену воли. И већ од тог момента она престаје да буде онаква каква јесте, и каква ће и даље за себе остати; а даје себи све оне одлике по којима мисли да ће се највише допасти. Тако се она направи друкчијом него што је у ствари, да убрзо наличи већма на наш модел, него на своју природу. Она се толико брзо обрне у самој себи, да просечан човек не може ни да је прати у том невероватном њеном обрту. Она тим само постаје загонетнија за гломазни дух човеков, који је уме да је посматра у том њеном намештању како би од оне каква јесте постала наједном онаква каква није. - Жена је и иначе увек једно биће за себе и за цео свет, а друго за човека којег воли. Најчудније је можда и то што се свакој заљубљеној жени чини да мора изгледати друкчија него што јесте; и да буде окићена драгуљима и врлинама какве нема, а не само оним какве има; и да себи измишља чак и друго порекло, и друкчије друштвене везе; а све то увек према укусу човека којег хоће да опсени. А она хоће да опсени и из простодушног и често најбољег разлога: да би задобила човека којег воли. Тај пут од истине, која је у њеној природи, до лажи, која је само у њеној памети, она превали у небројеним ситним преварама. Један талијански писац каже да и девојке које има најлепшу боју лица и усана, метне мало руменила полазећи на какав бал. Лаж због допадања, то је главна лаж жениног спола. Та је лаж међутим често невинија него све искрености човекове.

Жене не могу да не варају и кад су најзаљубљеније. Кад је жена изговорила највећу лаж, изгледала је себи највећа. Лаж даје жени осећање супериорности над човековим умом и талентом, а нарочито јој даје осећање сигурности пред урођеним бруталностима човековим. Жена се не служи лажју да нападне, него да се одбрани. Никад не питајте жену да вам каже нешто од своје прошлости. Ниједна не воли да има прошлост, нити јој даје какву цену; а ако вам крије прошлост, то није зато да њу сачува за себе, него да вас не изгуби. Ако хоће да прећути прошлост, то је и зато што је жена према прошлости одиста равнодушна, јер жена по природи није романтик. Жена не подноси спомен. Она бездушно све крије јер не жели да има очи ни на чему што није у вези са човеком којег воли у том тренутку. Жена живи с дана на дан.

3

Знам људе који верују да је љубав само за беспослене и за месечаре; и друге који су остарели а никад нису били заљубљени, и треће који су сматрали за недовољно поштовање своје мушкости да своју љубав кажу или покажу. Само људи од велике углађености и артисти у животу направе од љубави неисцрпни извор своје радости или од своје туге. Лирски песник говори о својој љубави озбиљно као о створењу света. И данас је више на земљи самоубистава због пропале љубави него због пропалог имања или пропале части. Просечни човек увек воли више жену него љубав. Код жене је сасвим обратно: ретко је којој жени довољан само човек, и која не чезне да буде и вољена. Истина, много се на свету мање мисли о љубави него што изгледа. Љубав на свету одржавају само жене и песници. Свакако, од свих виших људи, женама су песници најближи, јер и они живе у сталном узбуђењу и имају пуно женског и детињастог. Сањалице и мистици, песници свагда налазе да реални живот није довољно велик ни довољно леп, и они граде да би га доградиле, и стварају да би га довршили. Њихове су љубави несталне, али раскошне. - Жена је благодарна човеку и који је не воли, али који има изгледа да је воли; не тражи у човеку херојство него пажњу; верује и у лажи ако су деликатне и нежне; и ужива и у малој срећи, ако је ништа не мути.

Човек воли љубав-бол, а жена воли љубав-радост. За жену је љубав блистава сасвим довољна. Жена може отићи и у лудило и у самоубиство, ако је стално трујете речима о дубини љубави и лепоти суза; али по свом инстинкту детета и епикурејца, она мрзи сваку дубину и има ужас од великих суза. - Жене које воле љубав-бол, то су обично жене које су природом одређене мајке. Оне се не боје бола; оне носе месецима дете под појасом, готове да се нагрде носећи га, и да му жртвују живот рађајући га, и упропасте младост одгајајући га. Жене које не трпе никакав бол у љубави, то су оне које не воле ни децу, ни материнство. Зато девојка која унапред показује да не жели децу, неће никад бити ни добра жена, ни добра мајка, ни добра другарка, него будућа распикућа и опасан полиандар, која воли свет већ ма него кућу, себе него

икаквог човека; то је пустилов којој ће муж служити само за пратњу и подвођење. Знао сам, напротив, девојака које су у петнаестој години желеле да се удају, само да што пре постану мајкама, и које су унапред имале у глави план да имадну своје десеторо деце, и већ тако унапред одредиле и имена свих десеторо. Први знак да једна жена одиста љуби, то је кад се у њој јави неодољива и болна жеља да добије дете од човека којег воли.

4

Неко је рекао да човек не ради него кад је радостан, и да многи инсекти певају кад раде. Али се и не љуби само у радости. Тужни духови и меланхолици су често мислиоци и хероји, али ретко љубавници. Жене воле само веселаке који их засмејавају и изненађују. Жена мрзи човека који је смешан, али ужива у човеку који јој све друго направи смешним. Жена је носилац радости, и не цени него оно што зрачи и раздрагава. Више за жену вреди један добар каламбур него најдубља Њутнова истина. За њу више вреди човек духовит него дубок, а више блистав него духовит. - Жена воли лежерне људе јер јој они праштају њене лежерности и радозналости; и воли порочне, јер се жене дају за порок а не за врлину. Њих плаши врлина колико и ум, јер ум човеков жена сматра за лукавство и за свирепу оружје према жени. Воли безначајна ћеретала, јер је задовољна с малим бројем идеја; обожава анегдоте, лудује за варошким сплеткама, ужива у уличним хроникама. Има људи који су по салонима примани с највећим урнебесом, јер су носиоци вести које се казују на ухо, и које други не знају или не воле.

Не само религија, него је и поезија одувек била opak судија за жене. Песници су о женама увек рђаво говорили. Певали су само оној коју су волели, или за којом су лудовали. Песник има за жену двоје: има једно мишљење и има једно осећање, а то мишљење и осећање ретко кад налице једно на друго. Кад песник није жену волео или мрзео, он је се увек бојао. Шта су за песника принципи љубави? То су најчешће каприци маште као и његове песме. Гете у седамдесетој години волео је девојку од седамнаест година, и просио је

најзад за жену. Бодлер је живео са женом мулаткињом, у којој није било више од осамдесет центиметара висине. Жена песника Милтона, којој је певао рај и анђеле, напустила га је због његове ружне ђуди према њој. Нема скоро ниједног великог песника којег жена није или преварила или злостављала: од Шекспира до Игоа, и од Молијера до Пушкина. Латински песник Лукреције, који није мањи од Вергилија, и који је извесно дубљи, има ужас од жене. За њега постоји само физичка љубав, као и за многе римске песнике. Али је, каже, и та љубав скупо плаћена новцем, губитком снаге и самољубља; и зато је, по његовом мишљењу, једино спасење побећи од љубави. А може се, кажу, побећи од љубави ако се не измишљају својој љубавници врлине које она стварно нема. Међутим, вели Лукреције, несрећа је што заљубљени сматрају за злато све што је жуто. Они и разроку жену сматрају за супарницу плавооке Минерве; и мутаву жену сматрају само као жену опрезну на речима; и претерано мршаву сматрају за витку срну; и жену оштроконђу држе само за жену темпераментну; и жену пијаницу сматрају за богињу Цереру, љубавницу Бахову.

Све жене нису створене за љубав. За љубав је жена која има духа да све разуме, и фриволности да све жели да сазна. Жена је перверзна духовно, а човек телесно. Има жена које доживе духовно већи број порочних ствари, него што их иједан потпуно раскалашан човек доживи материјално. Човек је неморалан док не почне да љуби, а жена престаје бити морално невином од часа кад јој оде памет за неким човеком. Платонска љубав је само љубав човекова.

Свака је жена досадна осим оне коју волимо. Међутим, жени није досадан него само онај човек који јој се диви, или који је не жели, или који се не диви макар њеном укусу, или се не интересује бар њеним псетом. Жена је азијски сатрап код којег успевају најплоднија ласкања само ако су прикладно изречена; она ту пази на речи, а не на мисли. И кад зна да јој лажу, она воли те лепе речи лажи већ ма него дивљење којој јој се прећуткује.

Многи верују у интуицију жене, а та интуиција извесно и постоји. Свакако, за мене, интуиција жене није исто што и интуиција уметника: јер је интуиција жене стерилна, а

интуиција уметникова је творачка. Интуиција жене је болесна видовитост, а не конструктивна сила.

5

Физичка лепота човекова је једна велика срећа његова, и међу људима, а не само међу женама. Између четири велика својства која један Атињанин мора да има, Платон на прво место ставља телесну лепоту. Херодот каже да су становници Хегесте као бога прославили Филипа из Кротоне, јер је био божански леп; а Паусанија каже да су у Еги, у Ахаји, постављали најлепшег младића за свештеника у Зевсовом храму. Бити ружан, то је одиста бити нечовечан, и од природе обележен и искључен. Ружноћа поражава, сеје обесхрабрење, убија радост, носи несрећу. Вековима се мисли да је Сократ био ружан; међутим, Епиктет каже да су били лепо и Сократ и Диоген, и да су обојица били чак чувени са своје лепоте. Ксенофонт је био леп као Аполон. Стендал, који је једне вечери седео у позоришној ложи у Милану са Бајроном, каже да је био залуђен физичком лепотом тог енглеског песника. Међутим, зна се да је Хорације био човечуљак са великим трбухом. Малени стасом су били Бајрон, Толстој, Китс, Балзак, а Сент-Бев и Стендал су били и ружни.

Лепотице не цезну за лепим људима, као ни богате за богаташима. Лепе људе воле жене које нису лепе, као што за богатим цезне фукара. Истина је да лепота човекова осваја одједном, а карактер и дух човеков освајају полаганом, јер се карактер и дух не обраћају женином животу физичком него моралном. Велики човек, то је за жену величина која замара, дубина која плаши, педантност која одбија, принцип који гађа у главу. За жену више вреди две радости него једна срећа, а више вреди срећа него слава. Најлепше жене пођу обично за људе без лепоте, а често чак воле и ружне љубавнике. Много пута жена не воли човека ни чијој се лепоти највише диви; јер свака жена инстинктивно осећа да је физичка лепота женско оружје, а она то своје оружје не воли да види у рукама мужа или љубавника. - Жена не иде ни за човеком који ју је занео својом лепотом или својом духовитошћу, него за човеком који има нешто што она нарочито тражи. У највише

случајева, жена тражи осећање сигурности. - Жена никад не види једног човека у целини, него увек у детаљу: да лепо пева, или лепо игра, или лепо свира, или се лепо облачи, или се лепо понаша; или најзад, да има успеха у друштву или успеха код жена. Салонска дама броји човеку класе, године службе, паре и зубе; интелектуалка му броји мисли и дела; церебрална жена не броји му ни подвиге ни тријумфе. Церебралне жене су обично порочне и то нахладно. То је мушкобања која нема ни женске нежности, ни мушке доброте, и сасвим је неспособна за љубав. - Виша интелигенција жене је увек злодејна за човека од срца. Таква жена је наоружана до зуба. Ако је човек духовно мањи од ње, она сече; ако је човек-силнији, она се мачује. Никад се код жене са већом интелигенцијом нису успеле да развију више особине срца.

Лепе жене су мање склоне пороку него ружне. Лепотица се задовољава дивљењем и обожавањем своје околине, а ружна тражи уточишта у првом љубавнику који је буде сматрао да није ружна. Зато су ружне жене већ ма заузете напором да се допадну, него лепе, којима то успева и без напора. Први човек који такву ружну жену нађе да је лепа, и који јој то покаже, постаје њен неодољиви господар. Да би се допале људима, ружне жене постају музичарке, списатељице, сликарке, филантропи, а сада чак и парламентарци.

Жена воли већ ма лепоту него врлину; али жена воли само своју лепоту. Туђа лепота јој изазива злу крв, као туђ новац и туђ накит. Људи су, напротив, у том погледу виши од жене, јер су у стању да се диве и човеку лепшем и умнијем и богатијем од себе. Једино што људи не опраштају другом човеку, то је кад има лепшу жену него што је њихова. Један човек увек изгледа другом човеку недостојан лепе жене; и људи често јуришају на лепотицу само да је отму човеку којег редовно сматрају смешним поред ње, и онда када тај човек није нимало смешан. Лепотице имају скоро увек ружне гласове, као лабудови и паунови, који су најлепше али и најглупље и најсујетније птице. Нарочито жене немају никад лепо ухо као човек. Лепа шкољка уха је привилегија човека и велики накит човекове главе, а ништа човека не може да направи вулгарним и смешним као ружне уши. Очи показују памет, а усне показују душевност; зато очи знају да лажу, а само усне показују искреност. Видео сам у једној римској галерији како

све бисте славних беседника са форума имају уста жива као у детета или сочна као у девојке; види се да је лепота пребивала над тим прегибима и да је сјај узвишене речи оставио на њима траг за сва времена. Сви људи који лепо говоре, имају лепа уста. Осетљивост и осећајност човекова лежи само на уснама и око усана, а не у очима, пошто се увек човек пази да очима не прокаже своју праву мисао. Зачудо, људи су најмање у историји прослављали лепоту женине руке. Маргарита де Валоа, чијој су се краљевској руци једног дана дивили, рекла је скромно и збуњено како има већ четрнаест дана да је није опрала.

6

Лепота физичка, то је неоспорно једна племенита човекова врлина. Уосталом, телесна лепота је само спољни израз виших унутрашњих човекових лепота, јер лепота није никад била особина зликоваца и неваљалих жена; и неоспорно, увек поред физичких лепота у истом човеку борави још неколико било душевних или духовних квалитета првог реда. Природа је увек изграђивала своје право мајсторско дело с љубављу и издашношћу, и никад није била тврдица ни у погледу других особина тог привилегованог лица. Било је, истина, и безумних жена међу лепотицама, као и лепих људи међу глупацима. Али је то био свагда редак случај; јер су увек имали поред лепоте или благородно срце без много памети, или већ у памет без много срца. - Ако лепотице обично сврше живот у катастрофама и скандалима, често и ружним или глупим, то је зато што постану жртве туђих страсти и туђих сујета. Ако су лепотице често необразоване, то је што је неговање њине лепоте било за њих важније од неге њиховог духа. - Свакако, лепота није нигде усамљена. Ахил је био најлепши младић у Грчкој, али и највећи херој; а Софокле је био најлепши младић, али и највећи песник. Хипатија из Александрије је била лепотица која је имала троструку ореолу: лепоте, врлине, и учености; она је била и велики астроном и философ свог времена. Помпадур је била најлепша жена, али и велики дипломата и државник. Лепота је племство и благодет коју је Бог спустио на нарочито изабране међу људима;

лепота је и благословена, јер она као сунце изазива живот, носи здравље, и инспирише религиозно осећање. Као што су антички Грци сва своја божанства правили лепим, и хришћани су најзад сликали лепим све највеће личности своје цркве: Богородицу, Христа, светог Ђорђа и све архангеле. Уосталом, стари Грци су веровали да ружан човек не може бити ни добар.

Најлепша је жена у љубави она за коју кажемо да је лепа а не знамо зашто. Љубавнице Луја XIV, највећег љубавника међу свима краљевима, нису биле лепе, него само жене од духа и срца. Госпођица Лавалијер је била чак врло маленог стаза, богињава, смеђих очију, великих уста, зуба не баш најлепших; а корачала је ружно, јер је била хрома. Такву је описује њен познаник Биси Рабитен, рођак славне госпође де Севинје. Али Рабитен затим додаје да је Лавалијер имала поглед страстан и уман, речи пуне духа и блеска, и да је била искрена и душевна, врло верна и сва предана, и најзад, да је била и учена. И Меколи у својој историји говори да су љубавнице енглеског краља Џејмса II, савременика Луја XIV, биле веома ружне, скоро ругобе: Ана Хајт, а још накарадније Арабела Черчил и Катарина Сидли. Било је сличних укуса и међу филозофима. Декарт је први пут волео једну разроку девојку, и отад је цео живот имао слабост и симпатију за разроке жене. Песник Бодлер је био заљубљен у наказе.

Има одиста најлепших очију које не умеју погледати, и најлепших усана које се не знају осмехнути. Обе ове велике и неопредељиве лепоте су нематеријалне, јер су искључиво душевне. Леп поглед и леп осмех немају чак ништа заједничког са бојом очију или формом уста. Шпањолка уме да погледа а Францускиња уме да се осмехне. Осмех, то је зора и свитање тела, највећи догађај и најлепши израз душевног у материји. Има очију које се смеју, и очију које говоре, и очију које ћуте; а има очију које изгледају да увек нешто ослушкују и чекају. Најлепше очи има словенска жена, јер увек изгледају зачуђене.

Платонска љубав је само љубав човекова, а не женина. Уосталом, идеална љубав и није у инстинкту него само љубав физичка. Љубав идеална је продукт вере и културе, и одржава се насиљем над собом. Жена нема осећања пожртвовања за друге него само за себе, јер се не уме ослободити себе, као ни дете ни дивљак, ни изић и из хиљаду малих срећа и несрећа од којих је направила свој шарен и смешан живот. Она је вернија својим прохтевима него вашим најсјајнијим идејама. Поћи ће за вама, али не за вашим принципом. Жена није узела ништа од наше цивилизације и религије; повила се само за нашим намерама, и пошла за јаким човеком. Она се никад не гади пропале жене као што се ми гадимо пропалог човека; напротив, тражи њено друштво; и кад јој не завиди, она је извињује. Жена у Египту и на Леванту и данас је онаква каква је била откад тамо постоји.

Незнање женино иде до глупости. Оне нису у стању да сачекају ни одговор на питање које вам саме поставе. Немају ни за што правог интереса, а најмање за уметност. Све жена узима за забаву, и све мери по својим нервима. Али ако жена нема довољно воље за ученост, она то надокнађује спонтаношћу својих прохтева, и природношћу својих суђења; а кад жена има укуса, он је увек урођен и отмен. Има извесни укус који је чисто ствар њеног пола. Жена има већма укус за ствари него за идеје, али њен укус надмашује у многим погледу средњу културу човекову. Жена није творца, али је велики асимилатор. Увек је у историји жена постала углађена пре него човек, а она је то и данас.

Чедност није у природи, и зато је нема ни у љубави: јер је љубав само чиста и прекаљена природа. Где је много љубави, ту је мало чедности; а можда и обратно: много чедности значи мало љубави. У Паризу се много лудује од љубави, и мало говори о чедности. Љубав и морал нису рођени заједно, нити се возе истим колима: једно је ствар божја, а друго је проналазак човеков. Чедност су пропагирани хришћански апостоли да би њом сиромашним женама дали начина да постану боље од богатих, и да тако чедна девојка постане достојном сваког богаташа. - Морал је насиље, нарочито морал

сексуални; а кад није, онда је хипокризија. Треба имати навике морала као навике извесних јела и пића. Жене су моралне више по своме темпераменту него по свом уверењу. Има жена које не могу поднети покварене речи, као што не могу поднети рђав ваздух, или укварено јело. Оне су тад чедне и без нарочите воље, или без нарочите намере, или често чак и противно својој вољи. Има затим таквих жена које би се понекад осветиле мужу, или љубавнику, за какву увреду, црним издајством, али, и поред све воље, овакве жене не могу ни замислити другог човека на његовом месту. Морал је код многих жена ствар урођеног укуса, а не васпитања; ствар физичка, као што је код других неморал; јер морал није у глави, него у крви и у стомаку, као ствар органска. Они који су морални друкче, слаби су или лажни. Зато је речено: Светац који није потпуно светац, онда је ђаво; а ђаво, који није сасвим ђаво, он је светац.

Има жена морално коректних, не из љубави за човека и за морал, него само зато што су по карактеру пасивне, или што љубави не дају никакву цену. Друге су опет моралне из удобности за себе, или изи одвратности за јавну бруку. А треће су моралне из крајњег непознавања порока. Свакако, физички морал обично није у природи ни укусу женином колико је у укусу човековом: доказ, што је жена у стању да се целом свету покаже гола, кад би знала да је цео свет нашао лепом као богињом. Уосталом, оне не пристају да разголићују себе, и да носе своје голе груди као на послужавнику. С временом је жена постала детеубица. - Врлина је за многе жене накит да се већма допадне; оне кокетирају врлином пред другим женама. Многе су младе жене поносне на своју врлину, али је врло мало остарелих жена које се своје врлине сећају с претераним поносом.

8

Морална контрола жене над самом собом, врло је променљива. Друкче се жена осећа морално снажном пре вечере, него после вечере; под маском и у домину, него у обичном оделу; друкчије и недељом, него у редовне дане; друкче у мраку, него у светлости; друкче у гужви, него у мирном

салону; друкче у иностранству, него у отаџбини; и најзад, друкче на води, него на копну; на северу, него на југу; пре подне, него после подне. Жена се тешко одупре једној прилици, и кад би се одупрла једном човеку, мада и најчистија жена има свог фаталног човека, који треба само да се појави па да победи.

Телесни порок је природна последица друштва, а не природе, јер је сељак чеднији од грађанина. У многим земљама сељак спава у кући заједно са свом осталом чељади, и чак са својим животињама, и никад се он и његова жена не свуку потпуно голи. Он до смрти не види своју жену друкче него обучену, а можда би га било страх и стид да је види без одела. Порок се развија у љубавној доколици и голотињи; порок је умногоне ствар маште колико и темперамента. Свакако, порок је ствар богатих и беспослених.

Морал је за човека ствар идејна, а за жену естетичка. Одиста, на моралним законима је сарађивало осећање лепоте и осећање хармоније више него осећање добротe. Свет је моралан из многих разлога, а неморалан је само из једног узрока. Морал је често једна укорeњена навика духовна, особина физичка, сујета породична, рачун лични. Али свакако је морал физичка особина колико и неморал. - Нико није успео да измени жену како би је од рђаве направио добром, али ретко ко није успео да жену измени ако је хтео да од добре направи рђаву. Жена није ни боља, ни гора, а можда ни друкчија него човек. Погрешно је само веровати да је жена по природи чедна, и зато по крви сталоженија и отпорнија, или по природи плашљивија него људи. Она је вероватно морално инфериорнија, а духовно само различнија. - Жена је за нас једно пијанство крви кад смо млади, или болест дегенерације кад смо стари. Жена је једна дивљач у кући. Она остаје увек вернија себи него вама или моралном принципу; живи увек по својој природи већ ма него по туђим прописима, значи сасвим обратно од човека. Жену треба узети за оно што јесте, и не покушавати да је изграђујемо боље него што је Бог направио; а ако се жена узме за онакву каква је одиста, она може још донети човеку неизмерно много радости.

Има жена које су верне и кад не воле; а има жена које су једном човеку неверне и кад су у њега истински заљубљене. То су аномалије али које су ипак истине, чак врло обичне.

Жене које су верне и кад не воле, верне су човеку зато што нису по природи склоне пороку. А друге су жене неверне човеку само зато што су одвећ верне себи самима. Човек одиста мора изневерити себе, ако је, противно природи, веран неком другом.

Жена постаје неверна најчешће кад је то најмање мислила, а често и кад то није ни желела. Не падају само порочне и покварене, него често и савршено чисте, и по природи верне. Жена пада из разних узрока: из љубави, из досаде, из страсти физичке, из сујете, из слабости воље, из интереса материјалног, из романтике, из маније, из перверзије, из освете. Значи, најмање десет различитих повода, који се никако не дају назвати само поквареношћу физичком, како се неверна жена обично окривљује. Жена која падне у порок, уопште није толико развратна колико је слаба. Кад људи ово увиде, сматраће такву жену више за несрећну него за рђаву.

Али на десет жена има можда само једна која није склона да падне бар због једног од десет поменутих мотива. Жена се често брани од порока срчаније и поштеније него човек, јер зна да је не контролише само једно лице него цело друштво, и породица, и религија, и историја, и све остало што су људи подigli против жене. Има међу женама више хероја него што их има међу људима, али су људи целу историју приграбили за себе, и за приче о себи. Међутим, ми смо хероји у бојној ватри, а жене у хладној свакидашњици; ми смо храбри пред смрћу, а оне пред животом; ми пред другим човеком, а оне пред целом судбином. Жена која је лепа, има за цео дуги низ година своје младости да се очајнички брани од људи лепих, снажних, богатих, титулисаних, упливних, моћних, славних; и чак, што је најтеже, да се брани и од људи искрено у њих заљубљених. Да се брани и од оног којег и сама воли... Нико не зна колико треба имати моралне снаге, или колику љубав за другог човека, па одолети свима замкама које ми људи бацамо пред жене. - Жена воли своје дете и кад је рђаво и ружно; и она љуби уста мужа, и кад је по цео дан на та уста говорио лажи и погрде. Она иде за човеком и кад је развратник, и помаже га и кад је распикућа. Она прима у наручје и човека кога нико више не жели да прими у кућу; и пружа му своја уста, и кад му нико не би пружио своју руку.

Жену не може да преиначи никакав човек, али може да је мења средина. Жене у Андалузији, са очима које изгледа да пију крв као пијавице, само су спол и ништа друго. Жене у старој Кастиљи су мистици. Францускиња је у свему жена Французова: смела, позитивна, духовита, каћиперка, с много свиле и пудера, и перја, и кармина. Францускиња се даје најдуховитијем; Талијанка тражи сентименталност и паре; Рускиња се даје за парадокс и лудост; Енглескиња се даје центлмену који је дискретан и перверзан, и који се много смеје; Српкиња се даје ономе ко је превари; Немица се даје музиканту и коњанику; Шпањолка се даје и сад своме исповеднику.

Платон каже да жене имају исте способности као и човек, али само у мањем броју. Уосталом, Платон није волео жене, ни онда кад је лепо говорио о Ксантипи. Он у једном свом делу не зна да ли треба жену ставити међу људе или међу животиње, због претеране раздражљивости њеног спола. Истина, жену су волели и они људи који су о њој и најгоре мислили. Да је Данте мислио на своју сопствену жену, не би испевао Беатричу; и да је Шекспир мислио на своју жену, не би направио Дездемону онако плавом, ни Отела онако црним. - Човекова беда није само у том што жену мери по себи, место да је мери према другим женама, него што јој изискује само врлина какве има најбољи човек; не дозвољава јој ни пороке које има и човек најмање порочан. Човек у жени никад не види човекове величине, него само човекове погрешке. Жену је ретко ко испитивао према оном шта она вреди сама за себе, него увек шта вреди у односу према човеку. Зато је жена и у литератури дуго стајала у другом плану.

9

Ништа не упропасти љубав колико човекова претерана доброта. Да вас жена воли женски, морате с њом поступати мушки. Треба бити тиранин, али добар, онакав каквог је Ренан тражио за господара државе. Жена треба да види јачи спол од свог, јер не воли мученика у љубави, чак ни добротвора, него завереника и разбојника. Жена вас највише воли кад има да она прашта вама а не ви њој. Пред великом

добротом човека, жена губи сполни осећај на којем је код ње много сазидано; а само снага човекове воље изазива снагу њеног спола.

Не варају несрећне жене, оне чији су људи пијанице, грубијани, распикуће. Највећма варају оне жене које би требало да буду највећма срећне и највећма благодарне. Јуре за другим људима баш оне жене којима је муж дао све раскоши у кући, и све почести на улици; и верујући да је срећа у суфициту, оне тај суфицит траже у другом човеку. Жене истински несрећне с мужем, због његових мана карактера, или његове болести, или сиромаштва, обично не траже другде ни минимум среће, ни да се негде наплате, или негде освете. Бол и беда направе све путеве магловитим и ноге тешким. Најсрећније жене су одиста најгоре. Жена је у срећи раскалашна, колико је у несрећи велика. Никад не би требало потпуно усрећити жену, која је свагда дете или дивљак, јер хоће да се преједе и препије, и да поразбија сама своје играчке. Зато жене најгорих људи нису браколомнице, и често пролазе под добре. Али жене лепих људи, богатих, радосних, и срећних, напротив, јуре за максимумом, и немају друго у глави него радост и вратоломије. Чудно је да баш бирају обично љубавнике и мање лепе, и мање умне, и мање младе, и мање угледне него муж. Најмање неверстава ураде из праве нужде, а највише од обести и од пијанства среће.

Жена је по природи створење зло, сујетно и болесно. Једино што жена има велико, то је моћ да нам понекад дадне илузију како је сасвим друкча него што јесте. Женин смисао о моралу и човекољубљу, то је оно што у палеографији називају јеврејском интерпретацијом текстова. - Често сте могли видети жену поред саркофага њеног човека којег није воле-ла, или којег је варала. Она туде показује бол који наличи на једно немо беснило. Не треба заборавити да су људи комеди-јаша у радости и у свечаним моментима, а жена је комеди-јаш у моментима туге. Само што жена има толико урођеног духа да се не прикаже, и да издржи ту глуму до краја.

Не може постојати интимност и искреност међу човеком и женом, јер нису истоветни по природи, ни једнаки у правима пред природом. Жена по инстинкту нема онолику потребу за интимношћу, као човек. Мора се донекле изневерити своја сопствена душа и природа пак да се буде веран другом.

Жена зато, по својој природи, није пријатељ другој жени. Оне се здруже, само кад је у питању неки човек, или мржња према некој трећој жени. Ми немамо ни у митологији, ни у историји, ни у античкој драми, примера љубави другарке за другарку, а имамо опевану љубав Ахила за Патрокла, Полидеука за Кастора, Ореста за Пилада. - Многи су велики људи поступали према жени тако различито као да нису били људи исте расе, чак ни истог времена. Цицерон се развенчао са Теренцијом што га није волела, а Јулије Цезар са својом женом Помпејом, само зато што се о њој рђаво говорило; али за мудрог и великог Катона кажу да је своју жену Марцију позајмио свом пријатељу Хортензију, као што је чувени Мечена сматрао за част једног доброг куртизана, што је Август живео с његовом женом. А међутим, ово су све били људи истог доба и истог друштва.

Има и код најзаљубљеније жене једно место у души које хоће да се свети оном којег воли: једна мрачна клица неверства и злоће коју ни самој себи не би умела ни смела да призна. Човек заљубљен одмах мисли како своју срећу да подели, а жена мисли како да своју срећу удвостручи. Жени није довољно да добије највише од човекове среће, него да што више отме од човекове слободe. Јер јој је сношљивија њена беда него човекова слобода, пошто је човекова слобода, одиста, извор свих жениних неправди и несрећа. - По неспоразуму који излази из сполних разлика, и по неједнакости која долази из социјалних супротности, човек и жена су непомирљиви једно према другом. То иде често у непријатељство несвесно, у мржње прекривене, у сукобе уситњене али постојане. У браку жена тражи све што јој се допада, и узме све што може отети. Човек исто тако граби за себе све женино. Нигде егоизам људски није тако опор као у односу човека и жене, који ратују једно против другог ни сами не знајући докле иде то огорчење. ЈБуди се боре са женама у љућој борби него с ветровима, животињама и морем.

Жена је ипак по својој природи увек нечија жена. И жена, одиста, има само једног мужа: а то је увек онај први. Андромаха је имала с првим мужем Хектором једног сина, са другим мужем Пиром три сина, и са трећим мужем Хеленом још једног сина; али је Андромаха само жена Хекторова, и као таква је инспирисала и Хомера и Еурипида и Вергилија. Увек је за жену први човек једини њен прави човек, чак и кад престане да га воли. Често је он њен господар и доцније, и кад год он хтедне. У њеном карактеру има трећину њега; хиљаду ствари она већ види његовим очима; а има случајева кад и физички сличе једно на друго.

Нико не зна колико онај који хоће да воли, мора да прегори чак и од свог честољубља. Најсрећнији су у љубави они који су изгубили смисао о себи и својој цени. Људи од највећег успеха код жене, то су они који трпе највиша унижења. Ништа не деградира човека колико жена, чак и кад је заљубљена. Жена не прави разлику међу људима, нити се разуме у мушким одликама. То многи људи добро знају. Има стога људи за које је љубав, чак и љубав вишег реда, једна перверзија: љубав коцкара за коцку, пијанице за пуну чашу, пушача за дуван или опијум. То је потреба да се живи полупијан, да човек прави планове за које се доцније каје, и да се говоре безумне речи којих је човека после стид кад се отрезни. За многе људе ниједна жена на свету не вреди тај губитак присебности. Кад су питали Питагору кад треба човек да се ода задовољству љубави, мудрац је одговорио: „Кад год хоћеш да се умањиш“. Питагора је веровао да је физичка љубав штетна за човека, јер га замара и скраћује му живот. Питагора је живео осамдесет година.

Чедну жену су сматрали вишим бићем само хришћани. Описују се с нарочитим усхићењем непорочне девојке које су умирле по тамницама, катакомбама, пећинама и амфитеатрима, жртвујући се за хришћанство којем су најпре завештавале своју телесну непорочност као своје највеће благо. У Толеду сам видео остатке куће свете Левкадије, девојке из првог хришћанског века, на којима је неки краљ подигао цркву, а други су краљеви тој цркви давали огромне привилегије, и

за култ светитељке скупљали нарочите прилоге. Кажу да је од те цркве и почела права слава града Толеда, јер су се ту доцније држали свештени сабори, краљеви крунисавали или екскомуницирали, и прављени државни закони. Дубоко се верује да је светитељска непорочност ове девојке Левкадије спасавала Толедо од разних несрећа. Сви су варварски народи пролазили поред њеног гроба, али га нико није узнемирио. Уопште, хришћанска светитељка је, по правилу, била чедна, према узору мајке Христове, у којој је нарочито истичана телесна непорочност.

11

Жена има више нежности, а човек има више добротe; жена је великодушна, а човек је племенит. Жена опрашта али не заборавља; човек заборави и када не опрости. Кад год је жена великодушна, она је то увек према човеку, а никад према жени. Човек има детињство, младићство и старост; а жена до краја остане дете, и као дете, све сматра играчком. - Глупост је у природи, и најпаветнији човек не успе да томе увек избегне, али жена је глупа само по изузетку. На десет људи има један уман, а на десет жена има једна глупа. - Љубомора је једна форма глупости. На стотине људи нема ни половину који су љубоморни из страха да не би изгубили жену коју воле, него су љубоморни из охолости према себи, и из страха да сами не буду понижени. Има их који су увређени што их је унизио други човек, а не што су изгубили своју жену. Затим, има их који су увређени само зато што их је понизила њихова сопствена жена. Међутим, сви ови поводи долазе из глупости. Али, извесно, човек је најмање љубоморан из љубави. Зато су љубоморни само људи окорели еготи. - Жена еготи не даје другој жени ни човека којег и сама она одбацује. Један од хиљаду начина којим човек успева код жене, то је кад се постави између два женска егоизма. Љубоморан је онај који хоће да буде вољен више него што сам воли. У највећој љубави уживамо баш у оном што дајемо, а не у оном што примамо, као краљеви. Љубоморан човек, то је као лаком сиромах или као имућан циција.

Човек у животу дели све ствари на добре и рђаве, а жена на слатке и горке. Жена у животу све сматра за свој накит: кућу, огледало, слику, столицу, улицу, пса и коња, град и друштво, чак и човека којег воли. Знам једну велику руску госпођу која је имала накита у бисеру и брилијантима што је вредео четири милиона златних рубаља; а међутим, Колумбо је за откривање Америке потрошио, према рачунима који се још виде сачувани, свега четвртину милиона данашњих златних динара! Чак половину те суме утрошили су на поправку брода, што значи да је откриће Америке коштало свега около стотину и педесет хиљада франака... Свакако, све што окружује жену, мање је за њу од ње саме, и све је атрибут њене личности, која је у средини свемира. Да жена не сматра све за свој накит и своје играчке, извесно је не бисмо ни толико волели. Човек воли у жени оно што је детињасто, јер само детињство даје илузију младости, која је за нас вечита магија. Ако човек напада жену, то је једино из разлога самог спола. Као зоолошка фела, и спол је искључив и саможив. Ако и животиње могу да мисле, онда оне имају о нама, извесно, исто рђаво мишљење које имамо ми о њима.

У погледу карактера, постоје три врсте жена: супруга, робиња и одметник. Ако није супруга свог мужа, она је увек супруга неког другог човека, и овог ће човека тражити докле га не нађе, а често остаће му верна и часна, и када није његова жена. Жена без сопствене воље и персоналности, то је жена створена робиња; она је сенка једног или другог човека, или чак обојице уједно, увек мученица и увек жртва. А жена одметник, то је егоиста који не воли никог, нити је ико воли. Место воље има прохтеве; место укуса, своје сопствене начине; она је заточеник ништавности; она је мало жена а нимало човек; најчешће је дете и дивљак за цео живот. Може да воли и да не воли. Рускиња каже: можда сутра а можда никад. Овом типу жена-одметника се највећма приближује данашња европска жена. Она живи преко своје воље у мужевљевој кући, где једе и спава с њим безрадосно и бежалосно, апатично и хладно. Ништа је особито не задржава да остане где је, или да оде сасвим другде, где би била исто тако усамљена и неприступачна. - Много је мање љубави на свету него у литератури; у једном роману има више љубави него у једном великом граду.

Не чекајте никакво добро од женине памети, него само од жениног срца. Ја памет човека рачунам по оном шта каже, а памет жене по оном што не каже. Можда сам већ напред поменуо: жена морал сматра естетиком а човек логиком; а то значи да је морал код ње у осећању, а код њега у глави. Зато је жена моралнија него човек.

Али је још канда општија и сигурнија подела жена на ова три типа: супруга, љубавница, мајка. Често се у једној истој жени нађе љубавница и мајка; а често супруга и мајка; али најређе супруга и љубавница. Скоро никад нису сва три типа остварена у једној истој жени; а да су остварени, то би био одиста врхунац божје мудрости и божје љубави за човека. Жена љубавница и жена мајка, то су жене инстинкта, где посредни нема ничег искључиво човечанског, што не би постојало чак и међу нижим зоолошким фелама. Добра мајка се налази чак и међу зверовима, а добра љубавница међу птицама и међу инсектима. Скоро у највишем броју случајева, жена је или само супруга, или само љубавница, или само мајка. Францускиња није супруга и мајка; Шпањолка је мајка а рускиња љубавница. Српкиња је од свих другачија: кад је најчистији тип, она је човеку сестра.

Стварно, жена има две своје мисије на земљи: да буде мајка и да буде супруга. Она је од природе створена да буде мајка, а само је људским законима натерана да буде супруга. Зато се жена скоро увек одазове својој првој дужности, према божанству и природи, а прилагођава се, са мање или више успеха, према законима брака који су установа човекова. У тој вези с природом, она је велика и моћна; али у тој вези с човеком, она је слаба и често бедна, а зато и лажна. Прва њена мисија је инстинктивна, а друга разумна; прва нерасудна и мрачна, а друга свесна, и зато лабава. Стога се може истовремено бити савршена мајка али рђава жена, јер су то два разна пута и два разна закона.

Жена је највиша у својим бесполним љубавима: у љубави мајке, сестре или кћери човекове. Стари грчки трагичари судали изванредних примера оваквих љубави; оне су и данас узбудљивије него савремена књижевна интрига љубавника и љубавнице. Било је у античкој трагедији супруга које су се такмичиле у својој љубави не само са љубавницама својих мужева, него чак и са љубављу мужевљевих родитеља за свог

сина. Алкестида је умрла за свог мужа да би показала да га воли већма него што га воле и његови родитељи, пошто она одлази с њиме у смрт, а његови родитељи осташе посматрачи, немајући срца да и они умру заједно са својим сином. Еурипид је од ове љубави написао драму, а Платон је помињао овај случај у својој познатој теорији о љубави. - Љубав кћери и сестре се види у самој Антигони која је дигнута до божанства. Љубав између брата и сестре је код Грка дигнута до хришћанске чистоте. Ово је тим узвишеније што су се у тим истим столећима персијски краљеви женили својим кћерима и сестрама, као и у фараонском Египту, и као много доцније у птолемејском Египту, где се Клеопатра била удала за свог брата, краља египатског. - Љубав између брата и сестре, ту узвишену љубав двоје младих, која је тако чиста од сваког нереда спола, опевала је, са грчком узвишеношћу, још само српска народна песма. Према овој чистој љубави, изгледа да је свака друга љубав између човека и жене само само једно физичко слепило, или рачунско пријатељство: јер свако од ових двоје љуби на свој начин, у своје време из својих разлога, са свима противречним сукобима памети и крви. У шпанском Романцеру, млада Химена, која је најпре молила краља да казни Дон Родрига, убицу њенога оца, доцније моли истог краља да јој дадне Дон Родрига за мужа, јер млади хидалго пролази сваки дан испод њених прозора. („Како је леп убица мог оца!“)

Чим жена почне да истински воли човека, онда га воли помало као мајка: тепа му ситне и слатке речи; боји се за његово здравље, и утопљује га; и брани му да пије, или да одвећ пуши; и стрепи од хиљаду прилика и ствари које би могле да му учине какво зло. У највишој екстази срца, жена престаје бити женка, а постаје добра мајка и нежна сестра. На овој сублимној и јединој тачки два противна и противничка спола долазе до идеалног измирења. Све до те тачке су ти сполови у сталним сукобима, искључујући се духовно и душевно, и не додирујући се него само физички. Човек и жена се измирују само у љубави чистог срца, и у љубави бесполној, одакле избија искра поезије, која је магија света, сунце сунаца.

Човек влада женом само кад влада собом; а ми владамо собом само кад више мислимо него што осећамо. А нарочито кад мање говоримо него што бисмо и сами хтели рећи. Жена не воли у љубави страдалника, него јунака; а јунак је човек који стоји хладан пред непријатељством жене, и који је увек готов да изгуби. Треба да човек препусти жени љубомуру; а жена ће постати љубоморна, чим човек не буде хтео да сам буде љубоморан. Ако човек није љубоморан него жена, онда је он више господин него што је она госпођа. Господин у љубави, то је човек хладан у љубави; а хладан је у љубави само онај који своје честољубље ставља изнад женске добротe.

Жена у човеку увек тражи и мужа и љубавника: тражи и атмосферу породичне топлоте, и истовремено љубавне случајеве нагле, неједнаке и непредвиђене. Ако то обоје не нађе у мужу, онда се она враћа кући и с већим осећањем отужности него што је из ње изишла. - Жена је често многомужац, чак и стога што је свака жена већ од петнаесте године истраживала и нагађала у младим људима своје идеалне мужеве и своје замишљене љубавнике. Та навика јој иде затим кроз цео живот. Зато није чудо ако се она и доцније залуди напољу, и онда кад истински воли код куће. Никад младој жени није странац какав младић за којег види да би могла да га воли. Вара се сваки човек кад верује да је поуздан у жени само зато што га она воли. Срце је небројено, као што је казала једна песникиња, а тако је мислила зато што је и сама била жена. Љубав је најнесигурније осећање.

Постоје два могућа брака: један за младе и за младост, и други за старе и старост. Први да се подели срећа и обест, а други да се подели несрећа и болест. За један прође време врло брзо, а за други је увек на време. За први од ова два брака су девојке обучене у бело, а за други удовице обучене у црно. Имају и распуштенице, обучене у црвено, али оне су жене за све године. - Женити се удовицом, то је увек имати за брак где председава један мртавац у зачељу стола, и који је јачи од живог домаћина; а у браку са распуштеницом, има увек још један муж, који је само одсутан, али који је увек важнији од другог. Мужеви удовица и распуштеница су свагда упоређивани; и то

је њихова неминовна беда. А пошто је жена видела свог првог човека у њено доба кад су очи биле млађе и срце било топлије, а све ствари на земљи радосније и сјајније, онда је овај други увек у губитку према првом. Он губи већ тиме што није први, а зато не изгледа ни да је бољи. - Паметан се човек ожени на време. У младости је брак ствар љубави и спола, а у старости је ствар слабости и страха од самоће. Још стари Хесиод каже да је доба за љубав тридесет година за човека, а петнаест за жену. Исти антички песник додаје да је најбоље узети девојку чедну, јер је способна да се васпита у врлини; да је мудро и оженити се из свог суседства; и да треба бежати, као од зла најгорег, од жене која воли пировања и која је страсна, јер, каже, она сагори човека без буктиње, и обори га у старост пре времена. - У последњем столећу продужен је век човеков, и данас се више не зове ни старац својим правим именом. Уосталом, никад наше године не бројимо ми, него нам их броје жене. У XVIII веку старци су, можда последњи пут, још признавали године као мерило младости и старости. Монте-скје каже у свом аутопортрету, тако скромно и безазлено: „У тридесет петој, ја сам још волео жене“.

Несрећа је што наше лудило за женом траје дуже неголи наша снага за жену; као што се рекло да је престарели Луј XIV трајао дуже него његов златни век. До шездесете године, нормалан човек може бити и пријатељ људи и љубавник жена, јер то двоје иду напоредо; а одатле до седамдесете, настаје мир; али од осамдесете настаје само болест. Његош, који је умро млад и аполонски леп, каже да нема веће бруке од старости. Међутим, Цицерон је написао своје дело *О старости*, у ком хвали старост. Одиста, ни све старости нису без лепоте. Има старост родитеља који уживају у деци, и артиста који уживају у свом делу, и генерала који уживају у својој слави. Али ја лично, никад нисам држао до живота, него до младости, као што се нисам бојао смрти него болести. Младост је лепа што је нерасудна и обесна, и што не загледа у све поред чега прође. С годинама човек изгуби очи, и то је зло; али затим добије и други вид за све ствари, а то је још горе. Човек се с временом нарочито смањује према самом себи. Заиста, сва је трагедија човекова у томе, родити се и проћи кроз сав живот, а остати до краја слеп за највеће истине живота. Младост то још не осећа, што можда и чини највећу њену лепоту.

Младост узима за срећу све оно што старост сматра сујетом или лудилом. Кад би младост имала философију старца, не би било на свету ниједног сунчаног дана.

Велике среће изгледају везане за велике несреће. Тако је безброј људи великих судбина напустило живот у очајању, као жртве своје величине: Ханибал, Помпеј, Цезар, Наполеон; или као жртве нарочитог проклетства: Хајдн слеп, Бетовен глув, Милтон слеп, Леопарди грбав. - Младост не види кобне ствари живота, и зато је младост виша него живот. Био сам често са једним младим страним краљем пре него што је био протеран из своје земље. Ја сам тад мислио, каква је то несрећа изгубити једно краљевство. Али сам брзо себи додао: „А ја сам изгубио младост, што је нешто још више...”

Лако је разумети жену старог века, матрону, жену шефова легија или сенатора, неуку и добру као Виргинија, лукаву као Ливија, и развратну као Јулија. Лако је разумети источњачку жену, која, као у оловном плашту, живи у својој глупости и послушности. И жену средњег века, мистичну и сексуалну. Али какво место треба дати данашњој Еви, која жели да и сама човека достигне у његовим пороцима, кад не може да га достигне у његовом божанском стваралачком генију. То је жена која је готова да изгуби сваку врлину, и ону у којој је једино била виша него човек, само да задобије право на оно због чега се и сам човек увек сматрао нижим од жене. Она више није наша жена, ни мајка, ни другарица, ни сарадница. Сишла је на улицу, напустила кућу, оставила другим своју децу. Сасвим по речима једног античког песника: „Свеједно хоћу ли отићи и у пакао поломљених ногу, наћи и ће се увек неко ко ће ме онамо однети”.

13

Жена је, ипак и неоспорно, највећа илузија човекова. Не постоји ниједна срећа која је у стању да домаши радост љубави. Све друго може бити слава, успех и сатисфакција, али је жена једно пијанство срца. Ни све тамне стране женина карактера као да не постоје него зато да буде осветљен само један њен део, онај у којем она највише зрачи, и који је увек божанствен. Нема несреће човекове коју жена није у стању

или да sasvim neutralizira, или veoma ublaži. Velicina žene je u velikim momentima; u sitnim događajima je ona sitna. I sitna je samo u odnosu na svoj spol, koji je glavni uzrok svih nereda u njenom duhu uvek svežem, i u njenom srcu koje ima mnogo nežnosti, i onda kad nema mnogo plemenitosti. Budina žena je bila njegova energija. Kada su mnogi ljudi postajali gotovi brodolomnici i pogorelci, samo im je žena davala nove iluzije za život. Velike zvezde se vide samo u sutonu dana, a velike ljubavi samo u sutonu sreće.

Nema veće radosti čovekove od one koju može da подели sa jednom ženom. Nema za heroja nijednog pravog trijumfa ako ne može da svoj pobedнички mач spusti pred noge žene koju voli. Nigde ni sujeta čovekova nije veća nego pred ženom. Nigde ni доброта, ni viteštvo, ne mogu toliko biti stavљeni na iskušene, koliko pred tim finim i nežnim i komplikovanim stvarењem kakva je žena. I čovekova hrabrost i čovekov geniје, nisu drugo nego две brutalne силе природе: njih čovekova savest mora najpre da oplemeni, kako ne bi okrenule na штету drugih nego na славу општу. Али љубав за жену рађа се већ спочетка пуна племенитости, јер хоће да се жртвује и да усрећи. Човек верује у љубав, и кад није никад био вољен; и заноси се љубављу и онда када не воли жену. Било је чак и великих песника чија је љубав у стварном животу била sasvim друкчија, него идеја коју су они стварно имали о љубави, пишући своја дела. Енглески велики песник Милтон, који је певао само рај и анђеле, био је не само рђав отац него и несносан муж: и због Милтонове brutalности је негова жена морала да напусти његово огњиште. А он је ипак опевао своју Еву истом високом егзалтацијом као Данте своју Беатричу.

Има несрећа које не постоје за човека, али постоје за жену, као и обратно. Највећа женина несрећа, то је кад почне веровати да њена лепота пропада. Ово веровање, нажалост, почиње врло рано, чак пре тридесете године; и зато је потпуна срећа женина врло кратког века. Страх да поружња, достиже врхунац њеног очајања, какво људи не могу ни замислити. Ова врста несреће не постоји за човека, зато што он с годинама не поружња, него често постане чак и лепши. Осим тога, човекова лепота нема у друштву и животу оно место које има лепота женина. Човек би имао исто очајање само кад би знао да

с годинама пропада његова памет, али се ту догађа сасвим противно, јер је човек с годинама све паметнији. Само губитак здравља или части, биле би за човека две несреће непоправљиве заувек, а све друго је одиста само у његовим рукама. - Женино очајање за изгубљену лепоту, превазилази и њено жаљење за изгубљено здравље, или за своје пропало име. Оне би волеле бити и болесне, и важити за нечасне, и бити сиромашне, него важити за ружне међу људима, и можда још више међу женама. - Али је срећа што женина лепота опада лагано и поступно, и што се жена толико навикне на своје лице, огледајући се сваки дан у огледалу, да и не опази ни кад истински поружња. Међутим, кад би се жена огледнула у огледалу само сваке пете године, многе би пресвисле од бола. Има диван старогрчки епиграм једне куртизане: „Ја, чији је дрски смех испуњавао Грчку - ја, Лаида, која је доскора имала на прагу читава јата љубавника - посвећујем ово огледало Афродити - јер нећу да себе гледам овакву каква сам - а онакву каква сам била јуче, не могу". - За жене изгубити лепоту, значи као тврдици изгубити свој новац, или као војнику свој мач и славу, или грађанину свој углед. Има и много жена које су ружне, али им се диве људи ако су племените. Међутим, нису ипак тим утешене те несрећне жене, као што нису тиме задовољени ни ти добри људи. И Виктор Иго је отимао другима жене, али се никад није отимао за женску љубав, јер је био заљубљен у себе, и то сасвим онолико колико су други људи били заљубљени у жену. Био је још велики број песника, чак и највећих, који су имали талента за песму, а нису имали талента за љубав; и ко зна колика је то била несрећа и за њих и за свет.

14

Жена је одувек, неоспорно, и највећи подстрек људског ума и људске енергије. Она је инспиратор као Бог и природа, мада сама није творац. Али ипак више вреди жена као инспираторка, него да је и сама творац. За мене више вреди Рафаелова лепа Форнарина, него и сама романсијерка Џорџ Елиот, или математичарка госпођа Ди Шатле. Без великих инспираторки ништа није велико урађено; а све што су оне

саме урадиле, није отишло даље од осредњости. Жене свирају посведневно, а нису дале ниједног композитора; и говоре само о љубави, а нису дале ниједног великог лиричара, бар у хришћанска времена; и вечно говоре, а нису дале ниједног великог беседника. Све је велико створено без женског пера, женског длета и женске кичице. У ученој Александрији IV века, лепотица Хипатија је тумачила философима кретање звезда и Платонову философију, и написала три важна дела, али законе природе и законе мисли су проналазили ипак само људи. И сама ова Хипатија није остала толико важна колико атинска хетера Аспасија. Златни век атински везан је за Аспасију, као за Атину Паладу која је стражарила натврђави Акрополиса. Сократ је, кажу, од ње учио поезију, Платон философију, а Перикле беседништво. Али је још важније колико их је она инспирисала својом лепотом и умом, него колико их је испунила својом ученошћу. - Талијанска лепа и заљубљена жена средњег века, дала је порекло свима Мадонама велике епохе, истовремено кад је давала светитељке и научнице. У XIII веку талијанском, било је и жена доктора цивилног и канонског права, а у XIV веку у Болоњи и Салерну су биле на катедрама разне Тротуле, Александре Ђулијане или Ане Манцулино. Међутим, лепа и развратна жена сликара Андреја дел Сарто била је од њих виша само тим што је била инспираторка и модел свога мужа. Нико не зна за љубавнике Калдерона или Сервантеса, нити се у шпанској уметности види тај благословени утицај жене на творачки геније човеков, што изгледа једно проклетство. Жена вреди само онолико колико инспирише човека, било великог артисту или малог борца у животу.

Али ако жена није ништа створила, није се ништа велико створило ни без жене. Има много људи који су врло горди што се никад нису дали да их жена превари, и који су сваку своју љубав сатрли хватајући жену у лажима. За друге су опет сви путеви љубави прости и прави: жену која их лаже, одбаце као рукавицу која је тесна, или часовник који не иде добро. Има их и којима је, по инстинкту, већа страст ухвати жену у лажи или неверству, него осетити да их та жена воли: толико је интрига разума у њих јача него историја срца. А има, најзад, и спокојних срца и духова који се измирују пред свима случајностима што могу доћи од жене, и за

које нема ни фаталних жена ни фаталних љубави. Вероватно, међутим, да је било много љубави које су остале без суза, а ипак дубоке и велике; али, извесно, човек памти само оне љубави због којих је страдао. Љубав је страдање, а све друго није љубав.

Човек не воли, него чак и мрзи, оне који су га обвезали; и сваки свој дуг, морални као и материјални, сматра подједнако теретом и унижењем. Жена, међутим, није незахвална и лакома него само у својој кући и у свом браку; и нема осећања благодарности једино према породици, пошто сматра да јој ова све дугује. Сасвим као дете. Али пажња туђинца је, напротив, збуњује, и обесхрабрује, и разнежи. И опет као дете. Зато се људи за све врсте својих себичности највећма sluже овом њеном деликатном одликом карактера. Жене дају своје тело оном који о њима има лепше мишљење него други, често и само лепе речи. Први морепловци су задобијали на Тахитима све жене само тиме што су им поклањали нојева пера за којима су оне лудовале. У европском салону имају песници успеха код жена колико и милијардери: ови за њихове златне речи, колико они други за њихове златне паре. Истина, да се те речи нађу, треба талента, а то значи треба и лудовања а не само мудровања. Љубав је, уосталом, много више детињаста ствар него ствар философије; њу су људи само компликовали и направили највећом фаталношћу. Антички мудраци и песници сликали су Ероса као дете, а не као мудраца.

О
ПРИЈАТЕЉСТВУ

1

Над светом лежи досада као дебело море над Земљином кором. Толико је досада неизмерна на земљи, да човек увек тражи неког да га разоноди. Да види човека, макар ког! Да говори, макар с ким! И да разговара, ма о чему! И да иду, ма куда! - Човек одлази у друштво више из досаде него из сујете. Иначе ништа не би могло ни да објасни опстанак друштва, бар оваквог као што је данашње, које нам одузима новац, дух, време, карактер, жену. Јер би се, одиста, могло без толико људи, жена, речи, лажи, обећања, компромиса. Овакво друштво, то је несрећни свет који сам себи загорчава живот, као коцкар и пијаница. Овакав друштвени човек, то је за половину пропалица. Говори кад не треба, лаже без повода, удвара се без потребе, игра без воље, пева без гласа, беседи без духа и циља. Други се из досаде жене и разводе, путују са псетом, другују с коњем, спавају с мачком. - Велики део света не тражи уметност да се њоме инспирише за велике акције, него да њом растера очајну досаду. Није свету драга ни уметност што је божанског порекла и циља, него што одалекује од обичног људског живота у којем се давимо од досаде. Да је чамотиња једна коб човековог духа, и једна беда његове судбине, то се види и по том што се дете и дечко исто тако досађују као и младић или као старац, и због тога јуре за друштвом или за игром.

Људи не смеју остати сами са собом. Често воле чак и друштво глупака, и неваљалаца, чак и свог противника, него да трпе самоћу, а то значи друштво самог себе. Ово је заиста најгорчи парадокс. Напорни спортови, тражење духовитости буфона и учености шарлатана, долазе само из очајне досаде. - Жена је најбољи спасилац од чамотиње. Људи се не жене толико из љубави и физичке потребе, колико из црне досаде,

не зато да с неким ноделе задовољство и срећу, које се нерадо деле, него да поделе досаду. И жена изневерава мужа више из досаде него из перверзије, као што њој то исто ради и њен човек. Зато ми се чини да је први мотив пријатељства као провалија, и који је често узрок великих болести и великих злочина.

Због досаде човек мења кућу, улицу, варош, земљу. Из досаде мења лектиру, чак и идеје и принципе. Човек не лови да убија животињу, него да убије своје драгоцено време. - Досада је дошла од цивилизације: претерано умножавање забаве доводи до очајне пресићености и затим до мрачне досаде. Свет који је сишао на улицу, побегао је од куће, од себе, од књиге, од размишљања. Муж бежи од жене, и жена од мужа, син од оца, и отац од сина. Човек тако изгледа рођен болестан. - Најзад, укус за брзином, који је производ новог времена, јесте и један повод за очајање. Човек броји сате као никад пре, када је знао дању за време само по сунчаном сату, или ноћу по кретању звезда. Човек данас има један сат који избива на звонари, други на зиду своје собе, трећи на свом столу за рад, четврти на руци или у џепу. Цивилизација је бацила уназадак религију која је некад била довољна за живот на земљи. И раскош је убио укус који је некад био довољан за живот у лепоти.

Човек постаје пријатељ човеку који је забаван, а непријатељ човеку који је досадан. Човек се хвали највише оним човеком или оним градом који су му омогућили да брже сатре своје сате и дане, јер су сви дани и сати досадни. Данас људи измишљају машине које говоре, и кутије које певају, и те справе пуштамо да говоре и певају не само кад смо сами, него и кад смо у друштву, пошто нам сад више ни друштво није довољно. - Човек има стотину веза с људима, за које мисли да су пријатељске, а које то нису него само по изгледу. ЈБуди се дописују међу собом, деле међусобно све случајеве, али не из осећања пријатељства, него опет из осећаја горке досаде. Ни најбољи односи с људима нису само чиста пријатељства. Пријатељство има своје законе, строге и алсолутне, зато што су основани на снази крви колико и на сили уверења. Друштво је човек измислио да се одалечи од озбиљних размишљања која одводе у оно што је болно и тешко, а то је философија о животу. Сенека је то осећао кад је говорио против самоће која

поквари човеков карактер: „Сам са собом, врло си близу рђавог човека“.

Одиста, самоћа није него за људе изабране. Великим духовима ништа не може да замени њихово сопствено друштво са собом; велики духови су највећма усамљени када су у друштву других и различнијих људи него што су они сами. И Монтењ, велики самотник, веровао је да за самоћу треба бити способан, чак и спреман. Он је веровао да одиста нема ничег већег него припадати себи. - Има дубоких досада којих се сећамо кроз цео живот као какве непроходне земље или великога града.

2

Али као што човек живи у вечној досади, тако исто он живи и у вечном страху. Човек се не боји само опасности која постоји, него још више опасности коју слуги; боји се и могућег и немогућег. Уображене опасности су најдубље, и уображени непријатељи су најкрволочнији. Човек је најстрашљивија животиња, јер се боји и најслабије животиње, боји се чак и инсекта. Има људи који се боје и духова, а има их који се боје и празног простора. Одувек се човек нарочито бојао човека. После досаде, можда је тај страх био један од првих мотива пријатељства. Страх од непријатеља у примитивном друштву био је огроман, јер онда нису још постојали закони ни организована државна сила да брани нашу личност. - Али ма колико да су сви мудраци проповедали пријатељство, нису мање проповедали и бегане од руље. Сенекa је говорио да се никад човек не враћа онако миран кући као што је миран из ње изашао. Он тврди да не треба ићи у многобројно друштво, јер нам у њему све проповеда порок; а што више веза правимо, вишим се опасностима излажемо. Међутим, римски мудрац мисли да треба бежати не само од руље, него и од самоће, нарочито ако је човек у очајању или у страху, јер онда прави планове штетне и по себе и по другог, зато што узму несметано маха злочиначке страсти. А пошто је Сенекa увиђао да је и најпаветнији човек пун урођених погрешака и порока, препоручује свом Луцилију да изабере неког човека који му се лицем и духом највећма свиди, и да затим њега

у животу имитира. Препоручује му Катона, ако му не изгледа одвећ строг, или Лелија, јер је његов морал умеренији. Још је и Епикур говорио да човек треба да буде већма него икад сам са собом кад је приморан да буде с гомилом. А Бекон каже: *Magna civatis, magna solitudo*.

Међутим, ове истине никад неће задобити одвише места у нашем животу у којем човек и не осећа него само досаду и страх. Ма колико човек знао да је узак круг његових правих пријатеља, он ће се ипак дружити са што више света. Човек тражи пријатеље кроз цео живот, и онда кад то чини и без доброг плана и без доброг начина. Ово је често и разлог највећих несрећа, јер падамо на лажне пријатеље који су опаснији од непријатеља, зато што увек носе маску на лицу и нож у рукаву. Ја сам увек био сигуран да се моји непријатељи плаше мене већма него што се ја њих плашим. Али ме се нису плашили лажни пријатељи. Њих сам се ужасавао, јер сам стајао пред њима без штита, и јер су знали свагда где се налазе моји кључеви.

Ко се ослободио досаде страха, постао је питом и племенит. Можда се ово односи чак и на животиње, које би поново подивљале и побеснеле чим би се одвојиле од човековог друштва. Има доказа да су по колонијама далеких крајева и људи, напуштени себи, од досаде и страха поново пали у дивљаштво, чак постали људождери. Зато прва два мотива пријатељства (досада и страх), постоје можда и за најниже феле колико и за самог човека. Али постоје и узвишенији мотиви пријатељства који важе само за просвећене људе: заједница осећања, заједница идеја, заједница интереса. Проверите сва своја пријатељства, па ћете се уверити да свако од њих мора да буде основано на једном од ових начела.

Пријатељство на заједници осећања, било је веза између војника славне тебанске легије, који су се удруживали заклетвом хероју Јолаису да ће сви умрети само са раном на грудима, као што је и он погинуо. Таква је веза била и између две сјајне античке личности Епаминонде и Пелопиде, који су се борили у битки сједињујући и своје штитове. Такво је осећање било и пријатељство неког Луција за Брута, кад је у битки на Филипинима изишао пред војнике Марка Антонија, који су тражили Брута, и предао се непријатељу говорећи да је он тај кога траже. А кад је истом овом Луцију Марко Антоније

после тога поклонио живот, због те великодушности се Луције затим везао и за Марка Антонија пријатељством које је трајало до краја његовог чистог живота. Мени су исто тако лепа и примери робова, који су се, из пријатељства за своје господаре, убијали на њиховом гробу. Осим случаја на гробу Епаминонде, позната је смрт Ероса, роба Марка Антонија, који је убио себе не приставши да убије свог господара када му је овај то тражио у моменту очајања. Александар се борио гологлав у битки на Гранику, и млади краљ би био погинуо у једном окршају да га својим штитом није заклонио његов највећи пријатељ Клит, онај којег је доцније Александар у пијанству пробио мачем. Међу најлепше примере историјског пријатељства спадају извесно примери двојице српских витезова, Милошевих побратима, који су отишли с Милошем да сва тројица заједно погину у турском табору, и то за част Милошевог имена. Овакав пример не постоји ни у *Илијади*.

3

Сви песници су певали пријатељство. Хорације пева да се ништа не да упоредити са добрим пријатељем. Теренције пева да се не може срећом назвати ништа што се не даје поделити с пријатељем; а Катул, оплакујући и смрт једног пријатеља, пева да његов друг у гроб односи и његову душу. - И стари философи су пријатељство прослављали већма него љубав. Један од њих назива љубав само пријатељством које је полудело. Хомер је славио пријатеље Ахила и Патрокла. Хесиод каже да кад плаћ амо пријатеља, треба га платити поштено. Еурипид каже да у болу треба несрећнику пријатељ као болеснику лекар. И овде у Александрији, где пишем ове редове, постојало је за време Клеопатре њено друштво Несравњених, друштво за уживање, али је постојало и њено друштво Синапотанумен, што значи друштво оних који треба да заједно умру.

Први је Питагора направио од пријатељства једну философску и моралну доктрину. Он је први поставио формулу да је наш пријатељ наше друго ја. Према питагористима, све је заједничко међу пријатељима, чак и опасност за живот или имање једног од њих, јер је пријатељство више и од личног

живота. Пријатељством се везују не само два човека међу собом, него и цело човечанство, и сва друга бића. Питагора каже да нарочито милосрђе и наука приближују људе; и да добро законодавство начини од њих једно једино тело; и да сама природа приказује како су два странца међу собом слична као два брата; и најзад, да се браком улази у везу по самој суштини неразлучно. Питагористи чак ни животиње не искључују из веза пријатељства. Природа и људски закони су подједнаке основе пријатељства. Ово свеопште пријатељство постаје коначно светом интимношћу између људи исте вере; још и више: оно уједињује све расе и све народе, чак и све феле. Ова доктрина је ушла најзад у грчко друштво, државу, чиновништво, војску, који су се сви сматрали везани међусобно пријатељством а не компромисом. Бпаминонда је и сам био питагориста, ученик Лисиса којем се приписују познати *Златни стихови*, иначе, по свему изгледу, дело Питагорина. - Заиста, тебанска легија је била прожета овим духом. Ни доцнија филантропија није могла отићи даље од ове доктрине. За нас је интересантно и да је у то античко доба, кад су се људи делили на слободне и на робове, постојала оваква једна философска школа, која је била противна тој класној подели на слободне и на робове, не делећи људе друкчије него према њиховим врлинама и заслугама. Питагора је био први Грк који је рекао да више вреди добар странац него рђав Грк; а у његовим мистеријама су учествовали с подједнаким правом варвари као и Грци. Овај космополитизам је био продукт грчког генија који једини није знао за друкче границе међу људима него културне, сматрајући да на слободу има право само просвећен човек, а непросвећен да је природом означен роб. Платон и Аристотел су имали предрасуде свог времена у погледу једнакости међу људима; а већ Сократ, њихов учитељ, био је дао морал који није стављен на разлику класа него као науку о срећи и за све људе. Али и Платон говори о правди, и Аристотел говори о врлини и о заслуги.

4

Немогуће је говорити о пријатељству без сећања шта су о том говорили антички писци. Увек сам волео већ овде

поменути лепу реч коју је казао Монтеѕкје; да нове писце чита публика, а да старе писце читају аутори. Одиста, није било ниједног античког мудраца који и о пријатељству није говорио дуже или краће: и Епиктет и Сенека, као, много пре њих, Теогнис из Мегаре, Платон и Аристотел и Епикур и Зенон из Атине. Цицерон је написао о пријатељству једно славно дело које сви и данас с љубављу читамо. Нарочито су стоици писали о пријатељству врло топло. Можда у том нико није био тако непосредан и толико интиман као Сенека. Он каже како тражи пријатеља зато да би знао за кога ће погинути, и с ким поћи у изгнанство, и коме спасти живот по цену сопственог живота. Он каже да право пријатељство не може оборити ни страх ни лично користољубље; јер право пријатељство умире с човеком, а прави човек умире за пријатељство. Сенека познаје много људи који имају довољан број пријатеља, али ипак нема међу тим људима правог пријатељства. Ово се, каже, никад не догађа код људи које везује страст поштења, и које креће иста сила воље, јер је између њих све заједничко, несреће више него и среће. Од Сенеке је она изванредна и сјајна изрека: „Живи с људима као да те Бог гледа, а говори с Богом, као да те људи слушају”.

Али ма колико да су стоици веровали у пријатељство, колико и питагористи, ипак су проповедали да стоик може опстати и без пријатеља. Кад стоик не нађе пријатеља, то није губитак без којег се не може ићи и даље путем врлине; пошто стоик не треба да своју срећу везује ни за што спољашње, па, следствено, ни за другог доброг човека. Они су говорили да је стоик сам себи довољан, пошто је мудрост увек довољна сама себи. Римски мудрац даје велику цену оном пријатељству које има велики писац за неког другог човека. Он верује да је пријатељство великих писаца спасло многе људе од заборава.

Епикур је говорио како пре него што будемо мислили шта ћемо јести и пити, треба да се залитамо с ким ћемо бити за столом да једемо и пијемо; јер ако једемо месо без присуства пријатеља, онда живимо као лав и курјак. Али једно опште место старе грчке мудрости о пријатељству, јесте да не треба узети злог човека себи за пријатеља. Теогнис каже да таквом човеку, ако не учиниш само једну услугу, он ће заборавити све друге услуге које си му учинио; зато треба од њега бежати

као од опасног пристаништа. Уосталом, сви мудраци грчки, без разлике, понављају како треба узети само најбољег човека себи за пријатеља, и слушати његове савете, и добро се чувати да се човек с њим не посвађа због ситнице. Колико су ти мудраци ценили пријатељство, највише се види по том како су мислили да је оно ретко на свету. Исти поменути философ из Мегаре је веровао да кад би са целог света покупили добре људе, не би њима испунили ни само једну лађу; као што је и убоги Епиктет говорио како на свету има свега толико добрих људи колико Нил има ушћа. Заиста, никад овакав песимизам неће бити претеран. Довољно је поменути да је и сам највећи теоретичар пријатељства, и творац античке филантропије, философ Питагора, и поред својих пријатеља, умро од глади, у Метапонту, у храму Муза.

5

Један од највећих злочина старог века био је злочин Александров, кад је у Персији пијан бацио копље и убио свог најбољег пријатеља Клита, који му је у битки на Гранику спасао живот. Млади краљ је носио кроз историју мржњу целог света за ово грозно убиство, што најбоље показује и колико је култ пријатељства био раширен у свету грчком и римском. По свему изгледа да су чак и школе сматрале једним својим важним предметом опширна предавања тих доктрина о пријатељству. Није ни чудо кад се зна да је пријатељство, већ доктринарно, тумачио и један од најстаријих рапсода, Хесиод, и да је оно заузимало један важан део најдубљег размишљања у књигама и свих философа. Овај стари писац је кратак и хладан говорећи о пријатељству. Пријатеља, каже, не треба сматрати братом, али му никад не треба први учинити неправду. Не треба ни пријатељу опростити увреду, него му је чак вратити двоструко; али ако се он доцније покаје, ваља примити пружену руку. Треба бити пријатељ само добрих. Већ и Хесиод полази од тачке да пријатељство не постоји међу сличним људима, него међу различним.

Ово је мишљење доцније постало и основом малог али лепог Платоновог дела о Лисиду. Сократ је, истина, у овој Платоновој књизи доста неразговетан и нешто неодлучан,

питајућ и се стално да ли се воле пријатељски само људи који су по карактеру слични, или, баш напротив, људи који су по карактеру различити. После једне невероватне игре софизама, Сократ не даје овде прецизан одговор, него најзад напушта ученике с којима је о пријатељству дискутовао кроз целу ту књигу. Свакако, Сократ ставља пријатељство изнад Даријевог блага. Цитира и једног песника који каже, колико је срећан онај којем су и деца и пријатељи, и једнокопитни коњи, ловачки пси, и гост туђ инац. Исти мудрац још прави и алузију на филозофа Емпедокла који је говорио да у природи постоје два принципа: привлачење и одбијање, љубав или раздор, и да зато Бог води сличног сличном.

Само је Питагорина теорија о пријатељству отворила пут Христовој теорији о једнакости и милосрђу. Али као у свему великом, тако су и у теорији о пријатељству грчки трагичари били најпотпунији! Софокле и Еурипид говоре скоро као хришћани о љубави међу људима, о једнакости и о зближавању. Аристотел је у свом делу *Етика Никомахова*, посвећеном Никомаху, сину своје друге жене, који се и сам бавио филозофијом, дао и своју сопствену теорију о пријатељству, која је славна. Аристотел је познат као песимист у питању осећања пријатељства, мада знамо да је Аристотел подигао олтар у спомен на свог пријатеља Хернија. Познате су његове честе речи: „Драги моји пријатељи, знајте да не постоји пријатељ на свету". Али у својој књизи признаје да је човек по инстинкту „друштвена животиња", која не може без друштва осталих људи. Постоје дакле закони који везују човека за човека, и по којима затим постоји и друштво. према томе, рат није инстинктиван међу људима, него дружељубље. Пријатељство има три мотива: пријатно, добро, корисно. Зато има и три врсте пријатељства: из дружељубља, из доброљубља и из користољубља. Ово последње је осећање најниже врсте, егоистично, пролазно, и садржи исто толико мржње колико и љубави, због чега не може бити ни предметом етике. Затим, као и Хесиод и као Сократ, и он поставља питање да ли се међусобно воле слични и сродни, или неслични и несродни. Али Аристотел овде најзад затвара линију говорећи да је потребна сличност међу пријатељима, јер је у питању снага нагонске љубави а не само моћ размишљања. Чак пријатељство, каже, има снагу да нивелише, изједначује, прави сличним и

сродним. Зато је пријатељство и основ сваке правде, највећи и закон друштва, једина могућност да живи свет у заједници. То имају на уму и законодавци, који у питању права стављају пријатељство и изнад правде. - Има и пријатељство према себи, које је или рђаво или добро. Оно је добро само кад човек у себи воли оно што је највише: а то је разум. Све друго су само мрачне импулсије себичности. Тако је мислио Аристотел. - Етика, то је наука о пријатељству. Одиста, сви људски закони уједно сачињавају један велики законик срца и пријатељства.

Зачудо, француска философија нема узбудљивих страница о пријатељству. Паскал мисли да у срцу људском нема урођене племенитости. Све је међу људима само пожуда физичка и охолост. Нема љубави, него користољубља; нема ни чистог милосрђа које није прорачунато. Нема ни херојства без сујете. Сви се људи мрзе по инстинкту: човек је човеку курјак, као што су говорили и старински људи. - Ни Ла Рошфуко нема племенитијих речи о природи човековој. Егоизам је, каже, једини покретач наше акције и расуђивања. У нама се смењују само страсти; једна угине а друга се роди; али су све подједнако себичне. Вара се ко каже да се у нама боре срце и разум, него се боре само страсти једна с другом. Све врлине су случајне: сва наша размишљања су производ наше добре или зле судбине. Исти човек је способан за свако зло и за свако добро; али увек из егоизма. - Једини је од Француза био добри стари Монтењ, ученик Сенеке у античким идејама о пријатељству. Он ставља пријатељство и изнад крвног сродства. Монтењ хвали свог оца, и затим свога брата који је био протестант, не помињући нигде своју мајку која је била покрштена Јеврејка; као да се осећа нешто проживљено горко на свом сопственом огњишту. Он сматра да крвно сродство још не значи пријатељство. Чланови породице могу бити сасвим различни међу собом: једни честити, други неваљали, једни умни, а други глупаци. Зато је само пријатељство, каже Монтењ, одиста највише осећање човеково. Плутарх није волео свога брата, као што ни Аристид пре њега није волео своју сопствену децу. У браку има трговине, али у пријатељству нема. Кажу да су се пријатељи тражили и пре него што су се видели очима, и верује да су се најзад нашли милошћу божјом; сасвим као што су веровали и старогрчки мудраци. -

Монтењ, непријатељ друштва и велики самотник, помиње један дирљив случај античког пријатељства који уосталом знамо из Плутархове биографије о Тиберију Граху. Кад су после осуде Граха похватили и његове пријатеље, тад сенатори најпре испиташе Каја Блосија шта је он био у стању да учини за свог пријатеља Граха. - Све - одговори Блосије. - Зар и да запалиш храмове? - Он ми то не би никад наредио. - Али да ти је наредио? - Ја бих запалио храмове. - Монтењ додаје овде своја фина опажања, говорећи да су ова два човека, Грах и Блосије, били више типични пријатељи него типични патриоти; и више лични пријатељи један другом, него пријатељи своје отаџбине. Право пријатељство је дакле изнад разума и дубље од разума. Сва остала размишљања Монтењева о пријатељству, одиста, нису његова него античка.

Данте је славио у *Божанственој коме.дији* идеално пријатељство међу људима. У књизи *Нови живот* каже Данте да нико није тако интиман пријатељ као што су син и отац један према другом. Данте је имао, колико се зна, два пријатеља: у младости је то био чувени песник Гвидо Кавалканти, а у његовој зрелости и старости Чино де Пистоја. Због своје нарочито тешке ћуди, вероватно. Данте није могао да лако пријатељује с људима. Због своје претеране охолости, Данте је изазивао само опака непријатељства. Чак, тужно је поменути, и према песнику Кавалкантију, другу из најлепших младих дана. Није Данте задржао став пријатељства чим су дошле међу њима у питање разлике двеју њихових политичких група у тадашњој Фиренци. Као члан владе своје републике, Данте је потписао акт изгнанства против свог пријатеља Кавалкантија, а другом приликом није пристао да му олакша помиловање и повратак у отаџбину. Ово је љага на карактеру божанственог талијанског песника, који је овде био само син свога времена. - Бајрон и Шели се нису слагали као пријатељи, али су се волели или бар тражили. Гете и Шилер су били такође различни по карактеру, али је њихово пријатељство остало као најлепши докуменат идејног пријатељства, и један нарочити понос немачке расе.

Цицеронова књига о пријатељству је дело писано у његовој шездесет и трећој години, за време велике жалости, после смрти његове кћери, значи у дане кад су пријатељи били најпотребнији. Од латинских писаца он је највећи теоретичар пријатељства; његова мала књига је и данас школска лектира. Истина, ово славно латинско дело је више племенито него оригинално. Уосталом, иако најбриљантнији писац свог времена, Цицерон је и сам признавао за своје многобројне књиге да су у њима мисли туђе, а његове су само речи, којих, како каже, има у изобиљу. Нарочито је био под утицајем Грка, било кад их имитира, било када их побија. Грчке философе побија нарочито кад тврди да је на свету добар само мудрац, идеални тип грчке философије који има све врлине. Цицерон каже да одиста нико није постигао мудрост онакву какву су Грци замишљали. Овај обожавалац Платона каже да су многи људи били савршено добри и кад нису били мудраци, цитирајући и једног Фабриција, једног Корунканија и Манија Курија, римске великане. Ко год је племенит, праведан, непорочан и постојан, он је и добар кад и није мудрац. Као такав, он је способан и за пријатељство; јер пријатељство постоји само међу часним људима. Пријатељство је јаче од сродничких веза, јер породично сродство може постојати без љубави, а пријатељство не може. Пријатељство је, каже овај мудрац, везано за све човекове среће и несреће. Колико је пријатељство скупо, види се по томе колико је ретко: ми познајемо стотине људи али од њих изаберемо свега двојицу-тројицу за своје пријатеље. - Пријатељство је, према Цицерону, хармонија људског и божанског. Ништа узвишеније него говорити с неким слободно као са самим собом, и који се радује свакој нашој срећи, и који подноси као и ми све наше несреће. Али су једно пријатељства обична и свакидашња, а друго она која се помињу као пример међу људима. Највише добро које долази од пријатељства, наставља Цицерон, то је што не даје духовима да падну или ослабе; само тако сиромаш постане богатим, слаб јаким, чак и мртав постане живим. Мржња разори куће и државе, а то најбоље доказује потребу пријатељства. Пријатељство има своје границе где треба да

престано: а то је ако пријатељ затражи од пријатеља какву лошу услугу. Тако су тражили Темистокле и Кориолан од својих пријатеља да се с њима боре против отаџбине; а кад ови то нису хтели, обојица су извршила самоубиство. Пријатељство тражи услуге, али само услуге моралне.

Овде Цицерон устаје и против грчког утилитаризма у пријатељству, значи против теорија Епикурових и теорија философа из Абдере и Кирене. Ови су Грци говорили да је пријатељство само један мотив човековог егоизма. Цицерон побија ове три грчке тезе. Прво, Грци кажу да треба пријатеље волети колико самог себе, а Цицерон одбија ово говорећи да у стварима свог пријатеља треба поступати енергичније него и у својим сопственим: молити, преклињати, нападати. Значи све што би било иначе срамно чинити за самог себе, али што је најчасније кад се то уради за корист свог пријатеља. Друго, Грци кажу: врати пријатељу колико ти је дао. Цицерон се индигнира овим рачунањем и пребројавањем; и тражи да будемо бољи у срцу него и тачни у рачуну. Треће, Грци кажу: воли пријатеља колико год он воли себе самог. И ово Цицерон одбија као апсурдум. Многи су људи често претерано скромни и скрушени по природи, или немају поуздање у себе, или немају вере у своју срећу, због чега их треба волети и више него што они воле себе саме. Једино тако ћемо их охрабрити и подићи. - Исто овако Цицерон побија Грке кад кажу да треба некога волети као да ћемо га сутра мрзети. Ово је за Цицерона још један апсурдум: јер вас нико неће волети ако буде веровао да га ви сутра можете и мрзети. Чак треба, мисли Цицерон, подносити и рђав избор својих пријатеља, пре него помишљати на прилику за непријатељство. Свако зна колико има коза и оваца, али не зна колико има пријатеља; јер ми бирамо пријатеље по срцу пре него по искуству. Пријатељ који вас не презире ни када се он попне на виши положај него што је ваш, и који вас не остави ни кад сте у најгорој несрећи, такви су људи, по Цицерону, најбољег људског соја, и скоро божанског порекла. Највиши знак пријатељства, то је бити раван и нижем од себе, као Сципион што је био према своме брату. Само спуштајући себе, мисли римски мудрац, подижемо друге.

Истина, славни Сципион је говорио да тешко чије пријатељство траје до последњег дана живота; јер или оно најзад не

доноси користи било једном било другом; или се најзад два пријатеља поделе у разне политичке странке; или се њихове ћуди с временом сасвим промене, било због извесних доживљених срећа и несрећа, било због њихове старости. Права куга за пријатељство, то су новац и слава. Највећа непријатељства су постала баш међу најбољим пријатељима. - Цицерон је говорио да је само љубав извор пријатељства, а никако корист или страх. Љубав, каже он, постоји и међу животињама, јер за једно извесно доба и оне имају велику љубав за свој мали пород. Код човека је љубав тако велика да се зближи и са оним које никад пре није видео. Чак волимо и људе који се већ налазе у дубини историје: волимо Фабриција и Манија, а мрзимо Тарквинија Суперба и Спурија Касија. Рим се борио за превласт са два непријатеља, са Пиром и са Ханибалом; али Рим првог није мрзео, јер је био свиреп. Значи, да су извори пријатељства увек у идеалу; и моћ поштења је толико велика да волимо поштење и код непознатог, чак и код непријатеља, а камоли код нама блиских. Треба ставити пријатељство изнад свих људских срећа, и сматрати га као највећи дар богова. Ово је Цицеронова доктрина о пријатељству, одиста више блистава него оригинална.

7

Обични људи не живе међу собом на бази пријатељства него на основи компромиса. Свако тражи већ ма да нађе ортака у својој судбини, него пријатеља. Има чак и људи савршено неспособних за пријатељство, данас више можда него икад. Они су чланови клуба, партије, редакције и академије, често из разлога свих других пре него из разлога пријатељства; и такав човек назива пријатељима људе који му нису блиски ни по идејама ни по осећањима. Емерсон се блажено хвали да су његови пријатељи сами дошли к њему, мада их он није тражио, што значи да му их је сам Бог послао - а ово је већ стара теорија о пријатељству, пошто су још грчки рапсоди истицали посредовање божје у стварима пријатељства. Емерсон мисли да се пријатељи сретну тек пошто је божанство провалило зид који по природи стоји између два човека, с погледом на њихов лични карактер, њихове односе, њихова доба и спол.

Не треба пријатеља ценити по правди, него по срцу. Чим вас неко суди по правди, он је мањи ваш пријатељ него ваш прикривени непријатељ. Човека најискреније волимо када га волимо заједно са његовим недостацима, чак и кад га волимо баш због његових недостатака. Не воли се савршенство у човеку него у Богу; у човеку се воли само свој сопствени дух и своја сопствена природа. Зато је пријатељство мрачно и нерасудно, као и љубав; а љубав је извесно мрачнија и нерасуднија него и сама мржња. Ко пријатеља тумачи и анализира, тај га не воли. Свакако, не верујемо да ће нас неко волети зато што смо бољи од њега. Само човек без љубави измислио је ону познати реч да треба волети већма истину него пријатвља Платона, иако се ова изрека приписује Аристотелу. Ја мислим, напротив, да треба више волети пријатеља Платона него и истину. Срећом што се тако и догађа у свима пријатељствима великог стила. Уосталом, ипак се на свету више живи на основи пријатељства него на основи појединих истина.

Осим пријатељства што долази из заједнице осећања и заједнице идеја, има и пријатељство из заједнице интереса. Многи су тврдили да је ово пријатељство међу људима једино које постоји, али тај песимизам није тачан. Заједница интереса не може се ни назвати именом пријатељства. Уосталом, како би неко био пријатељ из интереса? Кад год двојица деле неки добитак, чак и ако су рођена браћа, увек верују да подела није правилна, и да други нема право на онолико колико му је допало. Има, истина, и ортака који су добро расположени у заједничкој срећи и међусобној деоби; али то је кад обојица поверују да само они један другом доносе срећу, и да не би били срећни када не би били заједно. Међутим, у случајевима неуспеха, та сујевера може да обратном дејствује, и породи осећање да су несрећни само зато што је један од њих носилац несреће за другог. Неоспорно, дакле, да је пријатељство из интереса не само нижег рода него и сумњиве судбине. Извесно је само да у ма којем људском споразуму човек увек мисли како више даје него што прима.

Право пријатељство, оно које иде до хероизма, постоји само међу младим људима. Само се у младости издашно и свесрдно деле среће и несреће, задовољство и порази. Младост, то је једино краљевско осећање. У старости нико није богат, ни онај чији су подруми пуни злата; сваки старац је по

природи сиромаша и пун сиромашних склоности и порока. У њега нема услова за храбре везе пријатељства. У старца никакво друго осећање није силно осим страх од смрти и ужас од Вога. Нема у његовом животу шта више да се дели, или заједнички осваја, или заједнички ужива. Има само много да се заједнички оплакује и заједнички мрзи. Јер стварно, у старости се не живи више ни за шта, и не ужива се ни у чему. Старци се састају да се само мере у својим бедама, и да женски оговарају млађе од себе, или бар задовољније од себе. Старци лагано добију све женске пороке: сујету, завист, нетрпељивост, егоизам, мрачни страх од губитка, мрзовољу, загрижљивост.

8

Човека већма увреди оно што сте о њему рђаво рекли, него икакво зло које сте му учинили. Лакше се измире људи завађени после битке или непријатних дела, него после речи у којима је било увреда. Рђаво дело је нестало онога часа кад се преко њега прешло, јер се рђаво дело може поправити добрим делом; али се ружне речи не могу исправити ружним речима. Људи иронични били су често људи пуни духа; њима су се увек дивили више него што су их волели. Иронија, међутим, погађа већма онога чије је она оружје него и саму жртву. Одиста, не треба говорити зло ни о најгорим људима. Иза горких речи остају горка уста. Кад говорите о лепом граду, о цвећу, и о лепој жени, ви постанете тужни. Ко се дотакне прљавог предмета, он упрља своје тело, а ко се дотакне прљавог човека, он упрља своју душу. - Ако човек каже неповољно мишљење о неком пред петорицом других људи, може бити уверен да је један од њих унапред пријатељ нападнутог, а други један унапред инстинктивни непријатељ самог нападача. У најчешћем случају, сва петорица су више на страни тог рђавог човека, него на страни овог злог језика. Треба бити опрезан чак и кад је реч о пријатељу, да му се нашом претераном шалом више не шкоди него користи; али о непријатељу, ако не треба рећи добро, треба ћутати разумно. Више нам шкоде у животу рђави језици, него рђава срца. Никад један рђав човек није у стању да учини људима зла

колико један зао језик: јер ружне речи остану и када се оговарач заборави. Уосталом, језик страсти је увек непријатан, и језик мржње је сваком одвратан. - Покушајте само један дан говорити лепо о свима људима, а о злим не говорити ни рђаво ни добро, и видећете свој огромни унутрашњи мир. Ни о тиранима не говорите рђаво, јер је неко рекао: ако нам великаши не чине зло, то је довољно да их већ зато сматрамо својим добротворима. Наше лепе речи су, одиста, најкраћи пут ка успеху у животу. Има једна стара грчка анегдота коју један римски историчар прича као истину. Неког Андрокла, којег су били бацили лаву у арену, није лав хтео да растргне и поједе, зато што је препознао у њему човека који му је у Африци некад извадио трн из ноге; зато му је сад лав пришао као старом знанцу, и помиловао га својом шапом. Треба непријатеља задужити ма чим било. И оно што у људима постоји зверско, не може се укротити никаквим поклоном, колико се то може укротити лепом речју. Уосталом, никад човек према човеку није праведан: ни кад воли ни кад мрзи.

Волтер је био циничан нападач на своје противнике. За Жана Фрерона је написао како га је ујела змија и да је од тога цркла змија а не Фрерон. Бестидно се борио против Мармонтела и Русоа. Један други сатиричар тога доба слао је једном великом господину сваки дан за доручак по један отровни епиграм, и кажу да је тридесети дан несрећни великаш умро од срчане капи. Најгоре је, што нападање речима, као и све друго у чему се понекад успе, постане најзад навика, и сврши као занимање. Многи су праведници, бар сваки трећи, били жртве тих отровних речи. Аристофан, који је жучно нападао Сократа у својим комедијама, сматра се да је био један од непријатеља који је дао повод да се Сократ осумњичи и оптужи, и да најзад дође до његове смрти, која је највећа туга старог века. Поред политичара Анита и глумца Мелита, велики песник Аристофан је у својој комедији *Облаци* био на тај начин Јуда најплеменитијег човека античке повести.

Као што има идеалних љубави међу заљубљеним, има и дубоких идејних пријатељстава. Тако су питагористи обожавали свог учитеља Питагору, да су га сматрали богом, и клељали се његовим именом. Ученици Сократови су доцније оставили примере сличне овима, и какве свет више није видео, најмање међу хришћанским апостолима који су скоро изреда

изневерили Христа. Погибија Сократова је, напротив, толико била поразила његове ученике, да је Платон напустио земљу и није се вратио у Атину него тек после двадесет година странствовања; а било је и других Сократових ученика који су се разбегли да се више никад не врате. Вероватно да овакве љубави и оданости међу људима није било игде до те мере нежности. Замислите и то да су ово били све изреда људи који су после себе оставили велика имена. То су философи Платон, Антистен, Ксенофант; затим говорници и научници Аристид, Есхин, Еуклид из Мегаре; и војсковођа Алкибијад, и државник Перикле, и песник Еурипид.

Највећма се воле они људи који имају исте врлине, а највећма се мрзе они који имају ситне мане. Пријатељство се задобија пажњом већма него икаквим херојским доказима. Треба волети без обзира да ли смо одмах вољени у замену. Нарочито пазити да се избегну с обе стране обавезе друкче него моралне. И увек дати нашем пријатељу предност у заслугама тог пријатељства, а никад га не ставити у подређен положај, у којем би се осећао дужником. - Врло је лепо, и често поуздано, пријатељство између људи разног животног доба. У такву љубав млађи ставља пуно невиног поштовања, а старији ставља помало родитељске блажности и потребу да заштићује. Тако је било легендарно пријатељство између ученика Алкибијада и учитеља Сократа. Таквим је пријатељем и Ксенофонт сматрао Сократа кад га је питао за савет да ли да путује у Персију, где је овај философ доцније био шеф познатих Десет хиљада. - Пријатељство у Теби је било идеално. Међутим, пријатељство, какво нам црта стара атинска академија, носи много пута двосмислице или знаке срамне перверзије. Херодот говори о таквом пријатељству између славних тираноубица Хармодија и Аристокитона; а сам песник Есхил говори о Ахилу, који је био најлепши Грк, као о бестидном пријатељу Патрокла. Међутим, у чувеном процесу Демостеновог противника Есхина против Тимарха, који је страشان пример атинске клетве, говори се, напротив, о пријатељству ових тројанских хероја као нарочитом примеру идеалног пријатељства.

Између човека и жене постоји осећање пријатељства само док су млади; а они су пријатељи у младости само ако су физички равнодушни једно према другом. Има у том пријатељству нечег увредљивог за обоје, мада то не би никад једно другом ни признали; јер та равнодушност једног према другом долази од разлике темперамента, али за њих би изгледало да је томе узрок недопадање и разлика укуса. Између старијег човека и старије жене не прави се никакво пријатељство. Он је њој потребан, а она њему одвратна.

Било је раса које су нарочито прослављале пријатељство. Грци су у Теби светковали празнике пријатељства, а Срби су се у својим црквама венчавали побратимством. И старогрчки и српски епоси истичу пријатељство и побратимство са усхићењем. За пријатељство су способне само младе расе као што су за пријатељство способни само млади људи; јер пријатељство, то је једна форма херојства. Зато су и стари Грци и Срби испевали своје ненадмашне епосе у вековима када су били млади. Код старих раса све је одмерено обзирима, као код стараца, и регулисано конвенцијама. Старе расе су без спонтаности и топлине, које су главна ствар младићког пријатељства. - Исто тако нису за пријатељство способне расе које немају храбрости. Живео сам међу народима у којима нисам видео других пријатељстава него породичних и пословних. Француз је добар пријатељ и частан непријатељ. Талијан је несигуран и као пријатељ и као непријатељ. Грк је више љубазан друг него поуздан пријатељ. Србин је израђенији као тип пријатеља него као тип непријатеља; он за личног непријатеља сматра чак и човека с другог краја света, само ако не дели његово мишљење. Шпањолац је више фамилијаран него друштвен; већ ма воли рођака по крви, него пријатеља по уверењу; и увек чека више од своје женидбе, него од своје нације. Бугарин мрзи човека свога племена, и не зна за пријатељство идејно са странцима; зна само за односе клике и за завереничке везе. Осећање пријатељства се нарочито ставља високо у земљама витештва као што су Француска, Пољска и Мађарска. Немци су једини народ на свету који оснива друштва са кокардама и заставама да би њихови чланови изазвали међу

собом вештачке мржње, и ишли на двобоје, да један другом соку уши и носеве.

Требало би у народу подићи љубав пријатељства до парадокса, и дружељубље до религије, јер би то био најсигурнији услов за срећу. Међутим, људи често због једне жене упропасте част свога имена и извршују самоубиство, и онда кад је нису волели, и кад су је чак и мрзели, а данас нема ни у најкултурнијим друштвима примера да се за пријатељство приносе жртве какве се приносе за жену. Само још у Јапану је харакири можда нешто што наличи на идеално жртвовање себе за другога. Пријатељство мора поново да постане предмет школе. Погледајте свмо у свом личном животу колико смо мвло среће постигли ако ту није било учешћа наших пријатеља, а колико смо невоља претрпели само у њиховом одсуству.

Нису ни сва пријатељства логична ни разговетна. Знам врло моралних људи који су волели развратне пријатеље, и врло славних људи који су искрено волели ништавне личности. Ово су инстинктивне љубави, ствари крви и расе. Свакако, претерано чест додир двају људи изазове увек нагле и жестоке обрте у осећањима која постоје између њих. Добро је избегавати чест сусрет са непријатељем, али и са пријатељем. А за услуге боље се понекад обратити непријатељу него пријатељу. Има случајева где смо од непријатеља направили пријатеља само тим што смо му дали прилике да нас обавезе. Човек природно воли оног коме је учинио добро, јер онда у том другом човеку има нешто и од његовог дела и од његове лепоте. Пошто је непријатељ учинио добро, он је сам себе уверио о осећањима каква није знао да има код себе, а добио је и поверење да ћемо после тога примити његово пријатељство и престати мрзети.

Има случајева када се пријатељима досади да вам и даље буду пријатељи, и почну лагано да скрећу ка непријатељству; али има и случајева кад се непријатељима досади да се и даље замарају прогонећи и вас непрестано, и тада почну да скрећу ка фронту ваших пријатеља. Јер све остари па остари и осећање љубави. Али, извесно, још лакше остари тежно осећање мржње. Најмање остаре пријатељства која не замарају, и непријатељства која не коштају труда или новца. Није тешко од непријатеља направити пријатеља ако се добро искористи овакав моменат кризе у његовим осећањима. Хортензије и

Цицерон су били најпре огорчени непријатељи, али доцније најбољи пријатељи. Тешко је, и можда немогуће, ово постићи и само ако је посредни физичка антипатија, или увреда речима, коју људи никад не заборављају. Обичне мржње иначе поцркају саме од себе. Кажу да постоје неки инсекти у ваздуху који за време великих врућина сами себе поједу, и тако угину. Такав је случај и са мржњама које су врло разнолике. Довољно би било мржње класификовати, и видело би се колико у њима има неразумног и случајног.

Пријатељи су обично људи слични по знању, уверењу, моралу, али и по положају и по угледу. Није никад сигурно пријатељство између богатог и убогог, ни пријатељство између образованог и необразованог. Нарочито није сигурно пријатељство између човека отменог и углађеног укуса и човека грубог и простог. У стварима пријатељства, пресуднији је укус неголи и новац и ученост.

Највећа је несрећа кад човек мора ставити на пробу своје пријатеље. Треба имати снаге и не тражити их баш онда кад нам највећа ма затребају. Нико не воли несрећне, а свако избегава убоге. Млади иду само за срећним, а старци беже само од несрећних.

Има и људи по природи лишених сваког осећања пријатељства, као што има људи без слуха за музику или без гласа за певање. Такав човек нема ниједног пријатеља. Тим именованом зове само људе из групе, из странке, из клуба, из ложе. Не разликује људе из групе од људи истих осећања и идеја. Такав човек нема потребе за друге везе, нити зна да их има. Коректан је из љубави за конвенције; великодушан је из кокетерије према себи; љубазан је из обзира за своју репутацију. Ничег од себе не даје ником, ни најближем до себе. Ово је човек такозвани добро васпитан, и који је најдосаднији створ на земљи. Без персоналности и без уверења, он је раширен свугде, нарочито у политици. Способан је да буде кријумчар и јатак, и зато је увек тражен и увек потребан великашима. Савремено друштво у којем су интереси толико изукрштани, скоро потпуно искључује пријатељства на основи уверења и личног афинитета, и све већа ма изграђује тип циника по осећањима и сноба по идејама. Има таквих људи који више припадају некој групи неголи и породици и отаџбини.

Глупост је највећи непријатељ зближавања међу људи-ма; глупост је неумитни фактор непријатељства, јер је извор свих неспоразума и заблуда. Глупак не верује да уопште мудрост постоји. Јер чему служи мудрост? Срећи? Па зашто се онда није својом мудршћу користио Сократ, него га је његова мудрост одвела на губилиште. Сократ је допустио, иако нај-мудрији, да га победе противници, који нису били мудраци. Као најпаметнији Атињанин, требало је Сократ да имадне и највише новаца и најмоћније пријатеље, и чак да буде краљ Атине. А он то није био. Глупаци тако не верују да има људи који се труде, и који умиру, не победе они, него да победи једна идеја. Глупак се не одваја од себе, као ни рђав човек. Увек се нађу два глупака да се један другом диве, и увек се нађу глупа жена и глуп човек да се пољубе у уста. Глупак се наслања на глупака, као слепац на слепаца.

Истински умни и дубоки људи немају мржње нити под-ништавају друге. Мржња је ствар непотпуног ума, колико и непотпуне главе. Прва особина примитивног човека, то је да се боји свега што не разуме; а на првом месту се боји памети. Глуп човек не може мирно да саслуша паметну реч, јер га она ошине као бич по очима. Глуп човек сматра паметног човека као своју карикатуру. Зато је он по природи и по свом генију нетолерантан, пошто је нетолеранција ствар глупости а не му-дрости. И животиње, ако умеју мислити (а кажу да је слон чак религиозна животиња), онда извесно о нама мисле горе него ми о њима. Глупаци нису добри људи, и не треба себи о њима правити много илузија. - Прост човек се брани лукав-ством, као што се културан човек брани памећу. Лукавство, то је памет непаметних, и лукавство је перверзија разума. Лу-кавство је интелигенција неинтелигентних и снага немоћних. Лукавство је памет подлих. Опрезност је код добрих оно што је лукавство код рђавих. А пошто је лукавство једино чим се глупак брани, он верује да је човек који је паметнији од њега, само лукавији од њега; и да се овај не служи мудрошћу него само изоштраним лукавством. Простак сматра да је велико лукавство једина велика памет, страховито и смртоносно оружје против сваког слабијег. Он не може ни да замисли да

права памет значи само кристализовану доброту и дубоко чо-векољубље. - Ми одиста не разумемо ничију природу друкче него само кроз своју природу. Први људи су веровали да јаки треба да управља, и да има право да једе слабог, а сви први људски закони су били грађени само према обрасцу природе. Тек много доцније, дошли су закони морала и правде.

Највећи неморал, то је глупост. Више беде долази од глупости, која је извор неспоразума, него од свег урођеног зла на свету. Као болестан што смета здравим, тако и глупак смета умним. Као болестан што иде лекару, требало би и глупак да иде учитељу. Глупост је заразнија од свих болести. Од лупежа нас брани и сусед и држава, али нико нас не брани од глупака и незналице, који ништа не признаје, и који свему смета. Биће највећи од златних векова онај век кад људи буду бацали везаног у тамницу на две недеље човека који је казао две глупаве мисли.

Није жалост што често рђави и глупи људи ипак добро живе; жалост је само кад глупи и зли људи отму места паметним и честитим. Државни и друштвени систем је рђав кад од добрих људи направи рђаве, а то је кад врлина изгуби своју цену међу људима, и кад међу добрим људима није сразмерна њихова врлина са њиховом снагом воље. Тирани све протитуишу и упропасте. Није зло само у самовољи рђавих него у слабости добрих. Не зна се шта је кобније и одвратније: самовоља и насиље тирана, или кукавиштво њихових народа.

Велика је беда човекова што ни памет ни врлина не силазе с оца на сина, али је још већа беда што ни памет ни врлина нису онолико заразне колико глупост и порок. Син честитог Фокиона и син племенитог Катона били су савршено развратни, а син Гетеов био је потпуно блесаст. Бокачо каже да је Дантеова сестра удата за Леона Пођија имала сина Андреју који је имао исто лице као Данте, његов стас и кретање, чак и био мало погурен као Данте, а био је потпуно неписмен.

Највећи људи имају и најжешће непријатеље. Један од највећих случајева непријатељства међу великим људима, који је мени познат, то је непријатељство беседника Есхина према беседнику Демостену. Прочитајте парницу Есхина против Тимарха, пријатеља Демостеновог, која је сачувана међу говорима тог великог Демостеновог супарника у слави. Само још можда Тацит у својим аналима наводи сличних

примера подлости и подвале, као што су ове Есхинове; и само можда покоји такав пример садрже још протоколи некадашње хришћанске инквизиције. Истина, интрига је стара као земља. Чак и племенити Плиније подмеће Аристотелу да је он са Антипатром отровао Александра, због чега је Каракала, бојећи се философије, спалио доцније све философске књиге у Александрији и истерао философе из Рима. Леонардо да Винчи је вођен на суд после једне анонимне оптужбе да је имао срамних односа са младићем Јакопом Салтарелијем, и био затим проглашен невин. Расина су били оптужили да је отровао своју љубавницу. Данте је био судски осуђен за корупцију и издајство.

Није рђавом човеку довољно да отме ваш положај него да вас истовремено упрља и уништи; нити му је довољно да седне на вашу столицу, него да седне на вашу гробну плочу. То су највећма искусили највиши људи. Зато све свете и велике ствари имају тужну историју.

11

Наш непријатељ, то још није наш најопаснији противник, јер често од непријатеља направимо доцније доброг пријатеља. Непријатељи, то су често само наши прерушени пријатељи, које од нас дели само какав неспоразум или предрасуда. Половина ваших непријатеља мрзе вас само зато што мисле да их ви презирете, и раде вам зло за леђима, мислећи да бисте то њима и ви учинили чим бисте могли. - Али лажни пријатељ, то је најгори и најопаснији човек у нашој околини. Непријатељ нас гледа често само кроз једну своју заблуду које се доцније може да одрекне, и да је се најзад и сам стиди; али нас лажни пријатељ гледа кроз своју природу која је супротна нашој природи, и кроз своје интересе који су савршено непроменљиви са нашим добром и нашим миром. И ако тај човек није отворен непријатељ, то је што нас се боји већма него онај први, а зато и већма мрзи него онај први. Он је подмуклији и опаснији, јер нам лакше пронађе у чему смо слаби, и служи се у борби већма нашом слабашћу и нашом погрешком него својом снагом. Колико год је често лако од

непријатеља направити верног друга, од лажног пријатеља је немогуће икад направити искреног пријатеља.

Има људи који нису имали ништа друго него угледне пријатеље, и којима је то за живот било довољно. То није само први успех у животу, него цело једно огромно имање. Истина је да човек не дели с пријатељем само његова остала пријатељства, него и непријатељства и омразе; али уколико себи тим може да загорчи дане, толико олакша пријатељу. А пошто су среће и несреће заједничке међу правим пријатељима, оне се лако носе јер су заједничке; јер подељена несрећа је за половину мања. Ретко који човек није несрећан ако је сам насупрот једном моћном непријатељу. Али је често и какав кукавица готов да се бије с гомилом ако има поред себе само једног човека који му је дубоко одан. Храброст је ствар васпитања колико је и ствар урођена. Познавао сам велики број људи чију су хрброст други инспирисали својим примером или својим размишљањем. Монтескје је говорио да је заљубљен у пријатељство. Он се поносио говорећи да је до краја живота сачувао све своје пријатеље осим једног.

Велики услов пријатељства, то је не тражити благодарност за учињене услуге. Стога су антички писци и истакли реч: све је заједничко међу пријатељима. Јер благодарност би била сметња заједничкој судбини међу пријатељима; у природи човековој лежи да благодарност не одводи у љубав него у потајну мржњу. Благодарност је осећање инфериорности према другом. Мали дуг прави дужника, а велики дуг прави непријатеља, а сваки дуг прави незадовољника. Питагористи су, према прописима свог учитеља, имали сва имања уједињена у заједници у којој су били сви чланови равноправни, зато што је једнакост у осећањима и једнакост у имању међу пријатељима, сматрана законом заједничког живота. Сам Питагора је себе смастрао равним осталим пријатељима. Он их је учио, кад су били здрави, а неговао их, кад су били болесни; он их је тешио, кад су били тужни, и чак им певао неке магијске песме. - После Питагоре, Аристотел је дао ову дефиницију пријатељства: „Иста душа која живи у два разна тела”. Међутим, ниједан од ова два философа не тражи да се личност човекова, која је извор величине и највећег дела, потпуно изгуби у другом човеку или у гомили једнаких. На једном месту саветује Питагора да човек научи

себе на живот сопствени, али и да се тако чува свега што изазива завист других људи. Живот сопствени, овде значи живот одвојен од свих других живота. - Било је великих усамљеника међу људима, жалосних људи који никад нису нашли себи пријатеља. Бекон је говорио о људском друштву као о човечјој пустињи. Песник Петрарка, протеран из Италије, отишао је у Воклизу, и онде написао очајне странице о својој самоћи без пријатеља и без љубави. - Али је било зато других људи који су се прославили својим пријатељствима колико и својим делима. Међу писцима новијег доба познато је нежно пријатељство између два велика немачка песника, Гетеа и Шилера, који су оставили богату преписку од двадесет година свог дописивања. Кад се Гете са Шилером спријатељио, говорио је да је наишло пролеће, и у његовој души све проклијало и пропевало; а после Шилерове смрти, Гете је очајно говорио како је сахранио с њим половину самог себе. На то пријатељство налик је била само љубав између два англосаксонска писца Емерсона и Карлајла, који су се дописивали пуних четрдесет година, и најзад имали изглед да држе перо у руци само један за другог. Ово се не може рећи и за двојицу главних писаца шпанске ренесансе. Сервантес је оштро нападао неке бизарности и претераности у комедијама Лопе де Веге, и отуд њихово непријатељство и крвава битка епиграмима.

Ипак је једно непобитно: нема пријатељства без сродности међу душама. Пријатељство се не да измислити. Једно су лепе везе, а друго су интимна пријатељства. Наша су пријатељства малобројна, искључива, саможива, љубоморна. Не везују се људи само заједницом осећања и идеја, него и заједницом укуса и навика. Наш пријатељ ја наш помоћник у свима намерама и наш пратилац у свима нашим кретањима. Симпатија међу људима је физичка, и зато је пресудна и прека. Али отуд долази блаженство и душе и тела после једног сатаведеног с искреним пријатељем. То је највећа радост чула и мисли; продужење и повећање себе; свој ехо и свој одблесак; своје друго ја, које опија и охрабрује за све могуће и немогуће. Било је великих освајача који су мрзели све људске законе и читаве народе, али су волели своје пријатеље. - Писма Плинија Млађег пуна су изванредно нежног пријатељства према његовим друговима који су били људи првог

реда, почињући и од императора Трајана, до писца Тацита, и драматичара Марцијала и памфлетисте Светонија.

I 12

Ми немамо срећу да себи бирамо ни непријатеља ни пријатеља. Непријатељи нас сами пронађу и први нападну, а пријатељи увек дођу случајно. ЈБуди се зближе или разилазе по судбини и по афинитету, већма по темпераменту него по духу, и већма по интересу него по моралу. - Љубав нема свог извора ни свог разлога, а мржња долази из извора и због разлога који су скоро увек потпуно јасни. Постоји мржња расна међу људима двају разних племена; и постоји мржња начелна између људи двеју разних политичких странака; а постојала је одувек и постојаће засвагда и мржња религиозна између људи двеју разних вера. Мрзе се често људи двеју разних покрајина једне исте земље, и људи двеју разних породичних традиција. Има чак и једна инстинктивна мржња у човеку малог стаса према човеку високог стаса. Све разлике међу људима изазивају на нетрпељивост или на мржњу. - Најбољи пријатељи, то су они у чијем друштву можемо да ћутимо и да се ипак осећамо добро као и да се најсрдачније разговарамо. С непријатељем се може разговарати, али се не може ћутати. Тако је ћутање једна мера пријатељства.

Сви су велики песници били апостоли пријатељства. Ако је изузетак био Данте према пријатељу песнику Квалкантију, можда је овде разлог у том што је Данте политички био гвелф, а Кавалканти гибелин. Затим, Данте је био политичар и државник, члан републиканске флорентинске владе; а политичари, долазећи на власт, прво изневере људе које су догле волели свим срцем. - Међутим, случај Шекспиров је можда најлепши од свију. Овај божански песник је прославио пријатељство већма него ико и пре и после њега. За Шекспира је пријатељство једно свеобимно осећање пред којим се губи све друго; то је за њега осећање које иде у самоодрицање, у оданост на смрт и на живот. Шекспир, који је према речима његовог првог биографа Рау, био у приватном животу неизмерно нежан и племенит, унео је и у своје драме тај култ пријатељства на начин сасвим антички. Одиста, поред сваког

протагонисте какве Шекспирове драме има увек један веран пријатељ: поред Отела има Касије, поред Хамлета има Хорације, поред Ромеа има Меркуције; чак и поред Хелене има пријатељица Хермија, поред Беатриче има пријатељица Херо, поред Паулине има Хермиона. - Познато је да је у драми *Два племића из Вероне* описан лични живот Шекспира као мужа. Између двојице пријатеља, Валентина и Протеја, има жена коју обојица безумно воле, али љубав према пријатељу побеђује љубав према жени, и драма завршава једним моралним тријумфом. Међутим, Шекспир је овде описао свој случај сасвим противно од оног што се догодило: јер је Шекспиров пријатељ већ ма волео Шекспирову жену него Шекспира, због чега је несрећног песника жена преварила а пријатељ изневерио. Шекспир је овај случај болно опевао и у својим славним сонетима, двадесет деветом и тридесет другом. И у поменутој драми и у поменутим песмама, његова доживљена туга наишла је на личне акценте какви се можда не виде више ни у каквом другом Шекспировом делу. - Истина је и то да су биографи већ скоро четири века узалуд истраживали стварније везе између споменуте драме и породичне несреће Шекспирове. Уосталом, није то ни потребно. Ниједан велики песник није написао ништа што није извучено из његовог најинтимнијег живота. Песници су толико усамљени на свету да и не виде ништа друго него оно што су сами отпатили, нити опевају друго него што су сами најпре оплакали; а тек после тога остали људи налазе како су песници изразили на божански начин и оно што је сваки од малих људи истински проживео и у свом личном животу. - Један од најсјајнијих типова правог пријатељства, то је Шекспирово венецијанско лице Антонио, који даје јеврејском зеленашу Шајлоку килограме сопственог тела да би његов пријатељ Басанио био срећан у љубави са женом коју воли.

13

Разлику између љубави и пријатељства антички вајари су вајали према два различита мита. Купидон, алегорично божанство љубави, сликан је са везаним очима, јер је љубав ствар неразумна и слепа. Али пријатељство је сликано много

свечаније, јер је оно било увек разумно осећање, и благодетно за човека. Статуе пријатељства биле су рађене гологлаве, с отвореним грудима, и с руком на срцу. Тако је било код Грка. Али су и Римљани сликали свог Амора као што су Грци сликали свог Ероса. Пријатељство су Римљани сликали као божанство, на чијем су челу биле написане рели: „И лети и зими”. На ресама његове тунике је било написано: „Смрт и живот”. Најзад, то исто божанство пријатељства показивало је десном руком на своје отворене груди, на место где је срце, а ту су стајале написане речи: „Изблиза и издалека”. - Уопште, Римљани нису нимало изостајали из Грка у обожавању пријатељства. Било је чак виших херојских пријатељстава међу Римљанима него и оно неколико пријатељстава која су нам као пример остала из старог грчког света. Интересантно је овде навести идеје двојице римских писаца; једнога императора и једног роба, обадва класични стоици. Марко Аурелије говори о пријатељству без резерве и са крајњим оптимизмом. Он верује да се срце човеково највећма развесели кад види супериорност својих пријатеља: активност једног, опрезност другог, дарезљивост трећег, затим све остале врлине четвртог и, најзад врлине свих других. Овај цар философ сматра за највећу срећу човекову дивити се врлинама других, и то својих пријатеља и суграђана, којима, каже он, треба увек стајати близу. - Међутим, роб Епиктет сматра да је тешко имати пријатеља. Кад га је један млад човек питао болесног да ли би пристао да буде пренесен у кућу једног пријатеља и да се ту лечи, овај му је одговорио: „А где бисте ви нашли пријатеља, философу?” Епиктет је веровао да се само слични духови могу спријатељити, и да наш пријатељ треба да буде наше друго ја; а за философа је тешко наћи и његово друго ја. Стога је Диоген био пријатељ философа Антистена, а философ Кратес пријатељ философа Диогена. - Епиктет мисли да су људи у свему променљиви, па и у пријатељству. Мали кучићи се играју као да нема веће љубави од њихове; али чим падне међу њих комадић меса, они се острве једно на друго. Исто тако и с људима, чак и са оцем и сином због комада земље, или због лепе жене. Уопште, међу људима долази на прво место лични интерес. Човек удара на најрођеније, ако му сметају; и обара кипове божанства, и запали њихове храмове, ако му не користе, или ако неће да му помажу. Александар је

запалио храм Асклепијев, по смрти једног пријатеља којег је волео. Ставите све, каже философ Епиктет, на једне теразије, и лични ће интерес брзо претегнути: тако је Пелопонески грађански рат између Атине и Спарте избио због личног интереса; тако и рат Тебанаца са овим обема државама; и рат Великог Краља са целом Грчком; и рат Македонаца најпре са Грчком и затим са Персијом; и најзад, савремени рат између Римљана и Гета... Лепа жена Хелена паде међу добре пријатеље Париса и Менелаја, и букну страшни десетогодишњи тројански рат. Ни пријатељство, каже даље овај мудрац, није друго него израз егоизма. - Међутим, као прави стоик, Епиктет овде додаје ипак да човек, састављен од душе и тела, увек ставља напред оно што је више по есенцији, а то је душа. И зато су интереси душе прави интереси човекови. А ово је, пре свега, мир, или „апатија“ (вечна ведрина). Тако и оно што хришћанство назива небеским благом, а други земаљском таштином, према Епиктету излази из саме ове логике. Антички философи, који су, сви подједнако, обожавали пријатељство, и писали о њему као о нарочитом божанству, били су сагласни кад су год говорили и о непријатељству. Нико у старо доба није имао милости за непријатеља, као што су то имали хришћани, чак ни обичне трпељивости за противника. Сам песник Еурипид, у стиховима своје драме *Бахаткиње*, каже да је највећа мудрост и највећи дар богова људима, кад могу да победнички ставе своју тешку руку на главу непријатеља.

Уосталом, снажан мушкарац и срчан човек по инстинкту прибегава својој физичкој супериорности. Уосталом, човек се одиста мора обележити у свом друштву не само својом памећу и моралом него и физичком снагом. Једна велика сатисфакција човекова, то је кад се непријатељи плаше његове речи и пера, али и његовог мача. Мир с људима, али мир после битке, то је као читава слава после победе. А мир без борбе, то је немоћ и летаргија. У наше доба су били Бизмарк и Клемансо, један велики политичар а други велики беседник, људи познати као најстрашнији дуелисти. Клемансо је имао најсигурнији пиштољ у Француској, а политичар Дерулед се сматрао славним што га у двобоју није био у стању Клемансо да погоди. Има једна нерасудна али и дубока сатисфакција у том, бити физички јачи од својих противника, и

бити уверен да га непријатељ не може газити ногама ако га најпре не убије. Одиста, мора да је страх људи малених ста- сом и слабих мускулима, највећи ужас на земљи. Па ипак са- мо у наше доба има људи који не знају да пливају на води ни да владају оружјем на земљи.

14

Досада, смртоносно осећање човеково, није ипак иста ствар за мудраца што и за немудраца. Код мудраца је досада чисто духовна, а код другог је чисто физичка: првом треба лек духовни, а другом посао физички, да ту досаду растерају. Философ Џон Лок већма је волео и присуство детета, него потпуну самоћу. - Људи су рођени незадовољници; и свако налази да је живот непотпун, кад и не би умео да каже зашто тако мисли. Овакво мрачно незадовољство на земљи немамо једино у младости, кад су и све радости и све туге подједнако нерасудне, и када се живи више у бунилу крви него у све- тлости ума, али сва остала наша доба прожета су таквим оча- јањем. - Иначе, само су ограничени људи задовољни собом и својом судбином. То задовољство глупака и ветрогоња пове- ћава још већма горчину живота оних који стварима живота дају претерану цену. Најбољи људи били су по природи неве- сели и жалосни. Простак налази за себе све квалитете анти- чког савршенства: јачи од Киклопа, бржи од Бореја, богати- ји од Миде, моћнији од Пелопса, и речитији од Адраста. Ме- ђутим, сјајни писац Стендал је говорио за себе да се сам чуди како га поред његовог рђавог карактера ико воли, а философ Русо је веровао да га цео свет мрзи.

Ко има потребу за пријатељством? Свакако не сви људи. Пријатељство траже весели и добри људи, а рђави људи и раз- збојници (они из шуме, и они из салона), траже само јатаке и ортаке. Завидљивци не знају за пријатељство; а тврдице су неспособне да другом даду имало од своје душе, као што не дају нимало од свог новца.

Никад нас ни новац не усређи, колико нас усређи и обична љубазност других људи. Има безбројно срећа које иду улица- ма и тржиштима. Топао поглед и љубак осмех наших позна- ника, усређава и охрабрује више него материјална помоћ.

Стари мудраци сматрали су један град само насељем искрених пријатеља, који су заједнички повезани у безбројним несрећама; чак и сама држава, то је, стварно, само једна велика институција пријатељства. Зато је пријатељство било доктрина и наука; чак и један култ, пошто су Грци пријатељству дизали олтаре. - Постоји пријатељство и према гомили, а први израз овог пријатељства јесте добар друштвени тон. Где нема доброг друштвеног тона, ту не постоји друштво него руља; и не постоји ни пријатељство, него злурадост и зла намера. У простачких народа нема доброг тона, јер је његова мржња разуздана и неукроћена. Антички народи имали су више друштвеног тона него и модерни. Позната је висока куртоазија старих Персијанаца и деликатност старих Грка. Још стари Херодот каже на више места, како не може нешто да напише из обзира доброг тона према читаоцу. На пример, не може да напише зашто уметници у Египту сликају Пана са челом козе и ногама јарца, и зашто у Египту жртвују свињче, за време пуног месеца, божанствима Месецу и Баху, а не у друге дане; и неће исти писац да опширније говори ни о свечаностима богиње Изиде. Међутим, у наше време, могуће је све ставити на хартију, чак и оно за што се иначе људи избаце из друштва на улицу. Као да радост није двострука гадост кад се напише.

Рђави људи беже од пријатеља, јер, по инстинкту, беже од истине; а пријатељство је једна крупна истина, зато што је гола искреност. Рђав човек бежи од пријатеља, јер се пред њим осећа провидан и без маске; и не усуђује се да говори пријатељским језиком у којем се све брзо прокаже, и све лако осети. За рђаве људе је искреност што је и светлост за ноћне грабљивице; зато рђави људи воле помрчину и лаж, конфузију и замршеност. Неваљалци чак имају инстинктивни отпор и за религију, јер осећају да је она једина јача од њиховог ножа и отрова. Зликовац разуме божанство само као његовог помагача у свима неделима, иначе га не разуме и не трпи. Нерон је ишао у Делфе да испита Аполона, али, примивши непријатне одговоре, он је у том истом храму подавио људе, и бацио њихова тела у свештени понор. Један тужилац, за време Француске револуције, није спавао ни дан ни ноћ само да би што више оптужених послао на губилиште и да би набавио што више лажних сведока. Тај исти човек, који се

звао Фукије Тенвиљ, успео је да у Консјержерији, где је некад Луј XIV рекао: „Држава, то сам ја“, удеси и да Марију Антоанету пошаље једног дана на гиљотину. Кажу, међутим, да је тај човек имао истог тог дана иконицу Вогородице обешену о врату, јер је био дубоко побожан и веровао да му у свему овом Бог помаже. Познато је и да се разбојник на друму, који гађа пролазнике, најпре прекрсти да не би промашио. Један српски разбојник, пожаревачки хајдук Јосовац, пошто је плачкао ноћу сеоску цркву, целивао је икону, и на тас оставио два динара. А један пријатељ ми је причао у Мадриду како се некакав човек сатима скрушено молио Богу у цркви, али излазећи из цркве, опази недалеко од врата један сребрни свећњак који брзо дограби и сакрије под свој огртач, док га стражари нису ухватили на улици. - Рђави људи мрзе и уметност и философију, јер обе иду за истим, и јер су чисте. Рђав човек није никад био пријатељ мудрости и муза, и то сасвим природно, јер ни њега мудрост и музе не воле.

15

Ни жена није велики приврженик пријатељства. Достојанство и част, у нашем мушком смислу, не постоји за жену. Све је код ње у сујети, коју је лакше увредити него човеково честољубље. А пошто је жена увек и свугде у лажном положају, јер је увек подређена туђој вољи, она је огорчена и противу друштва, и ни једном ни другом није искрен пријатељ. За човека је везана сполом и животним потребама, а за жену се не веже ничим. Умна госпођа Де Ламбер је говорила да пријатељство између две жене уопште и не постоји, и изазвала је била због ове тврдње једну научну полемику, кроз цело њено столеће, кад су навођени примери Алкестиде и Ероније, а у Библији пријатељство младе Руте за свекрву Ноеми. Свакако, не знам ни ја за херојска пријатељства међу ма мог друштва и мог времена. Човек се за човека жртвује посведневно, и животом и имањем; а међутим, имамо примера међу женама, и оним женама које слободно располажу огромним новцем, да никад не помогну своје пријатељице ни за онолико колико потроше за своје најниже обести.

Ноки људи долазе међу собом у сукобе и непријатељства, из истих оних узрока из којих се други људи зближују. Овде су разлози различни: духовни, што значи противни погледи на живот; и морални, што значи противни принципи према људима; затим, разлози темперамента, што значи дубоки мотиви крви и атавизма; најзад, разлози који истичу из чисто материјалног егоизма. А макар што има толико много разлога у човековој природи да се с другим људима здружује, има ипак људи који се никада не опријатеље и не здруже ни с ким. Има других људи који се ни с ким не сукобе кроз цео живот, ни са онима који су им по целој природи противници. Али има и сјајних карактера који по чистоти своје крви, и лепоти својих начела, изгледају као да намерно траже на једној страни како би сав олош имали противу себе, да би моћније и поносније уживали на другом месту у лепоти свог пријатељства и своје акције. Ови су људи редовно жртве живота, јер се најзад увере у оно што је најтрагичније: да рђавих људи има увек више него што се мисли, а правих пријатеља увек мање него што и сами верујемо.

Несрећа је што човек нема урођени инстинкт да унапред позна ко га воли а ко га не воли. Извесна дивљачка племена препознају по стопи на песку да ли је тим путем прошао пријатељ или непријатељ, према племенима њему пријатељским и непријатељским, а, међутим, најумнији човек међу нама не може да препозна непријатеља ни по изразу лица, ни по смислу његових речи. Зато на једном месту каже Платон да животиње имају урођени инстинкт пријатељства и непријатељства. Сократ говори Глаукону: „Можеш лако видети такав инстинкт код пса, а то је једна висока особина те животиње”. - Глаукон: „Какав инстинкт?” Сократ: „Да лаје на оне које не познаје, иако му нису учинили никакво зло; а да се удвара онима које познаје, иако му нису учинили никакво добро. Зар се ниси дивео оваквом инстинкту у пса?”

Има пријатељстава врло чистих и искрених, али која ипак нису интимна. Словени су најинтимнији пријатељи, јер су најдушевнији људи. Руска интимност је продукт средине и климе. У Русији су ноћи безмерне и дани кратки, степе непроходне, шуме непролазне, реке непробродиве. Пред таквим феноменом у природи, људи се скупљају у заједнице, у дуге вечеринке и посела, где се прибију једни уз друге да би били

весели, и окупе се у заједнички рад да би одолели ветровима и просторима. Нигде нема таквог дружељубља, а зато нема нигде ни те доброте и љубави човека за човека. Све погрешке рускога човека, социјалне и политичке, долазе из његове дубоке потребе за еванђеоском љубављу, која, уосталом, инспирише и дела свих његових највећих мислилаца.

16

Пријатељство се зове љубав између човека и човека. Али постоји и пријатељство човека према гомили, држави, идеји, животињама. Тако исто постоји и непријатељство према свим овим предметима. Има људи који по свом инстинкту беже од гомиле, а то су мизантропи који су свагда егоисти, и тврдице, који су свагда кукавице. Има и људи рођених противника сваке организоване заједнице, и редовних односа међу људима, и они нагонски постају противници и државе која је највећа форма те заједнице. Затим постоје и људи који су рођени непријатељи сваке идеологије, и који никад не умеју бити религиозни, јер је религија највећа идеологија. Зато нису ни социјални ни национални. Најзад, има људи који не воле животиње, и не могу чак ни да их трпе у својој близини. Значи: љубав и мржња, обе су увек свеобимне и апсолутне.

Одиста, кад би се пријатељство односило само на људе, живот би био горак, тескобан, и пун разочарања; али срећом што има људи који воле идеје, са истом страшћу као што други воле људе и жене. Затим, срећом, што има и људи који уживају у лепим стварима, колико други уживају у идејама и људима. Они тим стварима оките своју кућу, обогате свој живот, налазећи често њихово друштво за потпуно довољно. Нарочито је велика срећа оних људи који знају да воле лепе и племените животиње. Шопенхауер је говорио да је омрзнуо људе откад је познао животиње. - Али је, несумњиво, ипак пријатељство човека за човека најдубља веза и најлепше осећање. Зато су стари атински мудраци говорили да пријатељ треба да пази и прислушкује чак по улицама градским шта свет говори о његовим пријатељима, да би неопрезност пријатеља учинио пажљивим ако му прети опасност; и да међу пријатељима нема обзира материјалне врсте, јер пријатељи

не могу позајмити ништа један другом зато што је међу њима све заједничко. - Истина, Грци су и овде постављали своју познату љубав за меру у свачем, говорећи да и пријатеља треба само толико волети као да ћеш га сутра мрзети, а треба га мрзети као да ћемо га сутра волети. - Ово није сметало да Грци даду много примера идеалног пријатељства. Познато је завештање једног убогог Коринћанина двојници својих пријатеља који су били богати: „Завештавам свом пријатељу Аретију да храни моју мајку док је жива, а пријатељу Хариксену да уда моју ћерку, пошто јој дадне најбољи мираз који могне; а који од њих двојице преживи другога, нека наследи и његово имање". Оваква грчка завештања, тако чудна за нас данас, сматрана су онда као логична и свештена ствар пријатељства. И многи римски богаташи, велики и мали, остављали су своја имања већма пријатељима, него родбини, а чак врло често и самом цезару.

Има људи који не могу ни да силно воле, ни да силно мрзе; то су онда опасни ситничари и убеђени циници. А пошто и за отворену љубав, као и за отворену мржњу, треба храбрости, значи да човекова неспособност да неког воли или да неког мрзи, долази само из кукавиштва. Римски тиранин Сула је говорио за себе да нико није од њега био ни бољи пријатељ за своје пријатеље, ни страшнији према својим непријатељима; а те речи је дао тиранин да се напишу и на његовом гробу. Али Сула се овде варао у људској природи: човек је или створен да воли, или створен да мрзи, али никад није створен за обоје. Сула, развратник и крволок и распикућа, само је знао да мрзи, и успео је да постигне жалосну славу највећег од свих римских тирана. Јер тиранин не убија само људе, него и људска дела и људске идеале. Сула је напре оборио законе, како би затим могао да поубија људе.

Глупаци су по правилу лукави, а умни су по правилу наивни и лаковерни. Глуп човек се боји другог човека, и увек га мери само по томе колико њему самом може бити опасан или користан; а уман човек мери другог човека независно од себе, и само по принципима, гледајући у њему општу човекову природу већма него појединачну личност, увек људство више него човека. Стога и велики људи не познају мале људе, грешећи и у појединостима, нарочито у односу према себи самом. Такве заблуде се не догађају плимим и нижим људима, јер

ови све добро мере, пошто мере једино у односу према себи. Мали човек живи у својој глупости безбрижно и спокојно, као свилен црв у својој сјајној чаури. Само велики људи имају велика разочарања; и најчешће су несрећни зато што принципе живота свагда стављају изнад случајности живота.

Има читавих раса у којима нема примера пријатељства. Код примитивних људи постоје извесни обреди пријатељства, који су далеко од наше идеје о пријатељству. Тако је било гостољубље код старих Јевреја, или данас гостољубље код бедуина. Гостољубивост је, уосталом, црта некултурних народа; културни народи су по природи искључиви у погледу породице и државе. За некултурне народе никад странац није сметан за непријатеља, осим ако је наоружан, а за културне је народе странац непријатељ или пријатељ без икакве везе да ли је наоружан. Европски народи не знају за гостопримство, или бар за гостољубље. Шпанци се хвале својим гостољубљем, али су њине куће затворене за сваког осим за најближе рођаке, и никакав странац не зна како изгледа шпански тањир и виљушка. Стари су Јевреји били гостољубиви, али само међу собом; чак ни људе из Самарије нису примали у своју кућу и у своје друштво људи из Галилеје. Марија из Магдале, просувши уље на главу Христову, разбила је затим бочицу, а то је био знак да је гостољубље и пријатељство добило тиме свој крајњи израз. Међу племенима куд и данас пролазе каравани, гостопримство је само друштвени пропис и скоро верски обред. - Где има страха, нема пријатељства. Страх је особина дивљака и животиња, јер они немају презирање смрти, него имају само слепило и за смрт и за живот. Све врлине, па и храбросст, јесу плод цивилизације.

О МЛАДОСТИ И СТАРОСТИ

1

Нико није сујетан на своју младост, нити се осећа да је пресрећан зато што је млад; а свако је, напротив, и несрећан и очајан кад је стар. Рекло би се по томе да су среће неразговетне, а само несреће очевидне. Међутим, ствар је у том што не знамо у младости шта је беда старца, као што добро знамо у старим данима шта је било блаженство младости. Зато људи сматрају старост својом несрећом, а жене је чак сматрају и својом срамотом.

Младост, то је богатство и краљевање; то је чар телесне лепоте и духовне свежине; лепота физичке снаге; бесконачност надања; раскош у плановима од којих је сваки огроман и безмеран, и од којих сваки изгледа вероватан и кад је немогућ. Младост, то су радости пречесте и пренагле; сви избори оптимизма отворени; а сан стављен изнад истине, и љубав изнад живота. То су намере од којих су увек половина херојских а половина разбојничких. Младић, то је завереник; а млада жена, то је усташ. Сваки је оквир узак, и свака се река даје прескочити. Свака идеја је престарела, и сваки је ауторитет насиље. Сви су људи супарници, и све су несреће само љубавне. Сваки је закон тиранија, а свака је утопија идеја. - То је младост. Али тај живот у парадоксу, и таква обест у илузији, учини да се затим све ствари почну да с годинама поступно смањују, и да најзад човек падне у очајање тим веће уколико је младост била потпунија и сан о животу разузданији. Највећи део људи који су били несрећне младости, напусте живот с уверењем са су само они били несрећни, али да срећа ипак постоји. Међутим, највећи део врло срећних у животу сврши верујући и, напротив, да је живот комедија а људи комедијаши.

Старост јо одиста најружнија ствар на свету. Старост није само последње доба људског живота, него старост значи болест. Стар човек, то је дегенерик, а старост је наказа. Старци су толико сметња да је било народа у којем су старце у извесно доба старости каменовали, као вешце и вампире. Наше доба је праведније. Уосталом, данас се нико и не признаје старим. Мерило за младост и старост сад је мањи принцип физички него принцип духовни. - Најзад, и срећом, старост је болест само глупих људи и ружних жена. За умне људе и за лепе жене не постоји старост. Уман не сме остарети, а лепа жена не може да остари. Ум и лепота се само мењају, али с временом не пропадају. Ко је једном био одиста млад, тај не може постати одиста стар, као што човек који је одиста паметан, не може постати глуп. Може човек пропасти боловањем, али то може и кад је млад. Тако је философ Ксенофонт живео стотину година, а Питагора скоро исто толико. И божанствени Платон је живео врло дуго, јер је навршио девет пута девет година, што значи множење броја који су онда сматрали најсавршенијим; а навршивши осамдесет и једну годину, тај мудрац је умро на сам рођендан. Због овог се случај Платонов сматрао као савршенство и живота и смрти. Чак и песник Софокле је живео деведесет година, и написао стотину и двадесет трагедија, од којих нам је сачувано свега седам. - Племените ствари не старе него само промене изглед, често чак и на лепше. Лепота има све сезоне као и природа, али нема сезону пропасти, као што је нема ни природа. Злато не стари, јер је племенит метал; и пентелијски мрамор не стари, јер је племенит минерал; а Платон не стари, јер је племенит дух, као што ни Лелије не стари, јер је племенито срце.

У старости се прокажу на лицу карактер и душа човекова, као што се прокажу рељефи једног брега тек у зиму кад изгуби шуму и потпуно оголи. Има лица која са старошћу добију нешто светитељско или мудрачко, друга мученичко и болесничко, а трећа животињско и зверско. Знао рђавих људи и рђавих жена којима се у младости није распознавао на лицу њихов карактер, јер је младост свагда и у свему једна неизмерна лепота. Али та су иста лица добила у старости изглед одвратан и ужасавајући, црте злочесте, поглед крвнички. Тако и ћуд и сва осећања добију у старости само њихов

отворен и очит израз. Умни и благородни људи постају дивни старци с којима је радост долазити у додир. Неко остари као злато и мрамор, а неко остари као ципела. Простак кад остари, постане ругоба. Зато старост, као огледало, прокаже шта је човек био унутрашње целог свог века, и онда док је маска младости могла још да прикрива сву наказност која је стајала иза ње.

Треба имати много мудрости, па знати остарети без ружноће, без пакости и без туге - три кобне ствари које иду заједно. Има чак начин да се никад не остари: мењати земље, жене и књиге; или мењати бар једно од то троје. Треба бити нарочито у друштву млађих од себе. Старци често говоре о болести и о смрти, најчешће о несаници и о рђавој дигестији; а млади говоре о женама, о борбама, и о вечно новим плановима и намерама, о свему што за старце одавна више не постоји. Старце у њиховој породици подмлађују деца, али старца самотника може само да подмлађује друштво. Несрећа је сачекати старе године с младићим навикама, за које се нема више снаге, и на које се више нема права. Треба зато израна измишљати једну страст за старост, макар то била нека наука или каква манија. Свакако, дружење са старцима својих година, то је дружење с болесницима. Човек остари слушајући и старце, а разболи се слушајући и болеснике.

Истина, ни године не изражавају тачно човеково доба. Постојале су на свету младост и старост и пре него што су људи свој живот пребројавали, а вероватно да је такав живот био срећнији. Уосталом, неко је право рекао: да нема бројева, не бисмо знали колико нам је година. Јер младост и старост не значе исто код свих људи; има много њих који нису знали ни за детињство, ни за младост, било због свог темперамента, било због проживљених горчина. Зато људи нису истог доба ни онда кад су истих година. Има младих стараца као што има много и старих младића.

Човек се не осећа старцем док год му живе родитељи. Затим, друкче се осећа старцем човек педесетих година који има и деце, а друкче човек истих педесетих година који нема деце. Осећање старости често стога не постоји у човеку ни кад наиђу дубоке године, ни кад тело почиње да коначно малаксава. Има људи који по једној унутрашњој сили неће да буду стари, као што други не признају да су болесни. А овакви

нису одиста никад ни стари него само немоћни, ни болесни него само ослабели. Савремени културни човек све мање признаје старост, јер свој живот мери више духовним мерилем него физичким способностима. Зато данашњом Европом управљају старци већ ма него што су управљали и старим Римом.

2

Први знак блиске старости, то је кад човек постане сумњало. Од часа кад почиње да губи снагу за све, почиње да губи поверење у све и сваког, јер је физичка снага извор свих илузија. У старости сви људи изгледају непријатељи, јер су јачи, а све жене рђаве, јер су равнодушне. - За младост треба имати снагу крви и обест спола. Малокрвни људи су малодушни, а бесполни људи су зли и меланхолични. Они не знају да воле ни да се радују, јер сва љубав и сва радост долазе од спола. Философија неког човека о животу, то је само прича о снази његовог инстинкта. Здравље и спол, то је младост; а докле то двоје траје, нема говора о старости. Снага једног и другог се види код обичног човека у говору, а код писца у колориту његовог стила. Русо је обожавао писца Абе Превоа, али кад је први пут с њим разговарао, нашао је да Абе Прево нема блиставе боје у говору као некад у писању, извесно само зато што је писац романа *Манон Леско* био тада већ остарео.

Редак је старац који се зацерека од свег срца, чак и над најсмешнијим случајем. Знак старости, то је кад се нема воље за шалу, ни снаге за смех. Рекли бисмо да је томе узрок или преживљена беда, или мудрост живота, значи једно стање кад се не види више ничег смешног. Не, него је у томе узрок старост која не види више ничег веселог. Један писац осамнаестог века, паметни Дикло, каже негде: „У старим годинама мислите да сте мудрији него пре, а ви сте само тужнији него пре“.

Одиста, туга старости је најгорча туга људског века. Ретко јој умакне и најхладнији и најмудрији човек, јер она не долази од каквог нарочитог стања духа, него од пропасти спола. Снажни људи нису никад тужни. У дубљим годинама је таква туга учинила многим људима да пре времена остаре, чак и да пре времена умру. Талејран, који је био најхладнији

човек на свету, био је после своје осамдесете године очајнички тужан а његова је синовица описивала горке појединости тог случаја. Нарочито је поступно умирање његових пријатеља једног за другим, бацало Талејрана у праву болест. И сам Виктор Иго, мономан и деспот, постао је, већ од педесете године, неиздржљив тиранин своје околине, неплеменит и егоист, чак и велики хипокрит и тврдица. Најзад је пао у такву тугу, да је тај песник, иначе најсујетнији човек на свету, тражио тестаментом да га сахране у чамовом мртвачком сандуку као највећег сиромаша; и као избеумљени очајник, понављао речи „земља ме зове“, и умро најзад сваком досадан. Овој се тузи нису могли отети ни многи други. Зар се Паскал није бојао смрти и имао отуд ужасне вртоглавице? И Шатобријан и Пјер Лоти су имали смрт непрестано у памети.

Петрарка, док је био још и далеко од старости, говорио је да треба умрети пре него дође туга старости. У четрдесетој се чак био одрекао и жена. Међутим, живео је и после тога још тридесет година, непрестано у чистоти спола, која, извесно, није могла утицати срећно на његову животну радост. Знамо само да је Петрарка написао четири књиге сатира против свог лекара који га је лечио од акримоније жучи. Умро је спокојно, јер је умро побожно. Талејран је, међутим, тек на самртничкој постељи дао свештенику написмено покајање за своје безверје, али и то на неколико минута пре него је издахнуо. Велики дипломата је, кажу, на том чудном акту потписао цело своје име, као некад на протоколу Бечког конгреса. А Волтер, у оваквом истом часу, преварио је свештеника, не дајући му обећано писмено покајање, него, напротив, тражећи и горопадно да га пусти да мирно умре. Није ипак умро у миру, али је умро у злоћи, свом елементу. Ретко кад је крај живота био овако најбољи израз садржине целог једног човековог века. Једни људи налаже у старости на своје дедове а други на своје бабе.

Човек који није био у младости срчан и мужеван, у старости постане бабускера, нарочито по свом духу и по својој ружној ћуди. Старост човекова одиста почиње онде где свршава човеково одушевљење. Човек који не може да затрепери, одушевљен за неку идеју или неку личност, стар је и мртав. Има оваквих старца и међу младићима. Младост, то је, пре свега, света ватра. Само онда кад се та ватра потпуно

угаси, треба лећи и умрети. - У старости човек престаје да воли. Сент-Бев у старости говораше: „Волим још цвеће, али га више не берем“. Чудна и тако проницљива психолошка истина о бедном старцу.

Човек који воли жене, никад не остари; а човек који тражи друштво младића, никад не тугује. Треба увек тражити женско друштво, ако и не женску љубав. Уосталом, жене нису строге према годинама човековим; јер оне траже мужевност више него младост. Ми људи женску лепоту не видимо ван женске младости, верујући да нема женске лепоте без женске свежине; али жена је, напротив, увек склона да више види лепоту човекову у сили његове мужевности, чак и у свежини његове душе више него у свежини његовог тела. Зато има донжуана педесетих година, који отму жене и младим Аполонима. Жена која је одиста млада, не броји човекове године. Жена броји човеку године тек када себи почне да броји месеце, значи од тридесете њене године. - Има славних стараца који су били славни као љубавници: Руј Гомез, Арнаулфо и краљ Митридат. Песник Гете је био заљубљен у својој осамдесетој, и просио девојку која није имала ни двадесете, а његов владар је био готов да за тај брак дадне мираз песниковој невести. Шатобријана је у његовој шездесетој волела млада жена лепотица. - Спол је убојит; велики војници су били изреда велики женскароши. Кад је Јулије Цезар први пут видео Клеопатру, њој је било двадесет година, а њему педесет и две; а кад је доцније Антоније познао исту Клеопатру, њој је било двадесет и седам, а њему четрдесет и две. Лепој египатској царици било је четрдесет кад је умрла, а до краја живота волела је већ остарелог Антонија. Чак најраспусније жене имају каткад фанатизма у љубави, за какав нису знале ни најпоштеније.

Старац је већ по себи трагична личност; а смешан је само кад је заљубљен. Кад је млад човек заљубљен, он се сматра у љубави непобедив; али ако човек љуби у позне дане, осећа се слаб и бедан. У младости је љубав само радост и борба; а у позније дане, болест пропадања, страх од самоће, потреба утехе и тражење неге, макар и у речима. У старијим годинама се заљубљени људи боје борбе с противником, не воле тешке успехе, плаше се и горих од себе. Затим свугде такав човек види лаж женску, јер је сам свугде у лажном положају.

Стари љубавници и остарели мужеви, највећа су беда за млада женска срца, већма него и за њино тело. У младости љубав подиже човека, а у старости га унижава пред самим собом, више него пред другим. У младости је љубав извор за акцију, а у старости је љубав непријатељ сваке акције, а извор сваког кукавиштва. Философ из Мегаре, стари Теогнис, каже: „Млада жена је барка која не иде за крмом, и која нигде не утврди свој ленгер; а ноћу иде често да тражи и друго пристаниште". И сам старац, губећи и снагу, губи и веру у себе. Леп је пример случај шпанског краља Карлоса V, који не могавши освојити Мец, прекида опсаду с речима да га је напустила срећа која не воли старце.

У љубави између човека и жене постоји борба сполова, и непријатељство понекад крвничко; а та борба сполова, то је највећа драж љубави. Међутим, у старости је љубав само једна игра духа, и само једна опсесија болесне маште. У старости је осећање за жену пуно злоће и зависти на младост. Зато су љубоморе старих љубавника свирепије, него љубоморе младих осветника. Млад убија себе, а стар убија жену, макар у малим дозама. Не треба ипак жену напуштати до краја физичке моћи, чак ни доцније; али не треба се ни заљубљивати после четрдесете. Позна љубав је или врло зла за жену, или врло фатална за човека, и може да све упропасти и све наружи.

Међутим, има нешто по чему су старији љубавници виши од млађих. Млад човек не воли љубав него жену, а мање и жену него жене; старији је увек вернији и поузданији. Човек од двадесет и пет година мења земље, одела, собе, коње и жене; а човек у четрдесетој ређе путује, не иде далеко, нити се задржава дуго, ређе мења и одела, и већма бира жену. Код младића навике и укуси нису утврђени, а код другог јесу. Затим, старији умеју лепше да говоре, више да кажу, брже да заволе, моћније да завладају. Често су пажљивији према осетљивости жене, лакше разумеју њен карактер, и издашнији су у речима и жртвама; најзад, они већ имају друштвени положај или славу. - Треба до педесете мислити на жену, до шездесете на философију, а до седамдесете на кухињу; али никад не мислити на старост и на смрт. Треба увек веровати да ћемо доживети године које одиста желимо, јер је то једини начин да остаримо без огорчења на живот.

Многе људе старост из основа измени: од мудрих направи глупе, а од добрих направи свирепе. Знам за један пример који је типичан. Фламиније, који је освојио Грчку и учинио крај њеној независности, био је најплеменитији победилац, али његова жеђ за славом у старости се претворила у свирепост. Несрећни Ханибал, исто тако стар, проживљавајућ и своје последње дане као прибеглица и гост Прусије, краља Витиније, удавио је себе да не падне у руке Фламинију који је ишао да га тражи. Осим тога, Фламиније је у старости постао и огорчени непријатељ Катона. Старост је злоћа више него доброта.

3

Ништа теже него одредити где престаје младост. Ни суптилни стари Атињани нису били у стању да то реше. Мимнермо, песник љубави и туге, жели да умре кад буде престао да љуби. Он каже да смо у старости одвратни младим људима и презрени од младих жена, и да старост изједначи ружне и лепе. Зевс је, вели, дао Титону вечну несрећу, јер му је дао старост која је страшнија од смрти. Зато овај песник жели да умре без боловања и без горких сумња, и да му смрт не дође кад буде навршио шездесет година. Али Солон, песник и највећи законодавац атински, исправља Мимнерма, говорећи да не треба умрети у шездесетој него тек у осамдесетој. - Свакако, цела уметност грчка била је прослава младића двадесетих година. То је ефеб, толико славан. Ни бог рата, Арес, није био знатно старији. Алолон је био прави ефеб. Дионис, пијаница, био је нешто старији, али је био млад, пошто је био и бог плеса. - Младост су славили стари Грци у свима родовима уметности. Убојити песник Тиртеј пева снагу и лепоту младости у овој дирљивој песми: „Све доликује човеку док се као ратник кити племенитим цветом младости. Људи обожавају младића после његове смрти, а жене га воле док је у животу“. Доцније, у Демостеново доба, изгледа усвојено да педесет година значи већ старост. Старце сматрају за мудрије него друге људе. У неким парницама пред атинском скупштином, деловођа прозива присутне: „Ко је од вас прешао педесет година, нека се јави за реч“. Есхин, беседник и

противник Демостенов, овде додаје: „Старци, благодарећи свом искуству, врло су опрезни“. - Чак и закони грчки сматрали су човека од педесет година старцем. Код Римљана, напротив, тек шездесет година беше почетак старости. За године сенаторске сматрали су доба од тридесете до шездесете. Стари Катон се оженио био по други пут младом девојком кад му је било преко шездесет, а савременици су му то уписивали међу његове погрешке. Међутим, ако су шездесете године биле почетак старости за римске сенаторе, нису и за римске војсковође. Краљ Сервије Тулије разрешава војне обавезе људе који су напунили четрдесет седму, а Август разрешава и оне који су напунили четрдесет пету; али самсшефовима војске и државе никад нису узимане у обзир њихове године. Мени је познат само један противан пример, а то је случај императора Пертинакса, којег је војска мрзела, јер је био старац. Епаминонда је живео мирно као тебански племић све до четрдесете године када је постао тебанским војсковођом. И Јулије Цезар је тек после четрдесете стао на чело војске која ће затим створити велико римско царство. Још и много других и највећих војсковођа били су већ старци кад су стајали на врхунцу своје акције; а у недавном великом европском рату сви главни команданти зарађених народа били су људи дубоке старости. Сасвим, дакле, противно од Помпеја, који је у двадесет трећој години командовао великим војскама; и противно од Александра Великог, који је у тим годинама већ био покорио највеће царство на земљи. - Тешко је ипак утврдити шта је младост и шта старост, јер једно о том мисле млади, а друго стари. Александар је лепо рекао да не броји своје године него своја дела. То је одиста једино како не могу да одговоре ситни људи, који све раскивају у ситни новац.

Геније, који је лепота виша и од младости, нема својих година. Геније ствара до последњег даха. Тасо је завршио свој славни епос кад му је било тридесет година; и Леонардо је насликао Благовест кад му је било седамнаест; али је Микеланђело почео да слика Сикстинску капелу у својој шездесет и другој. - Наравно да су најсрећнији они који заслуже славу већ у првој половини живота, а другу половину проведу свесни своје величине, као Ханибал и као његов противник. Али је и овде, као и другде, срећа људска потпуно неједнака. Платон је, после дугог учења и путовања, тек у четрдесетој години

почео да учи друге и да сам пише књиге; а затим је говорио и писао још целих дугих четрдесет година. Одиста, најмање је старост сметала људском генију у његовом стварању; зато се старости не морају плашити даровити људи, него само недаровити плашљивци. За духове који су светлили међу људима, скоро никад није било сумрака. Гете је писао још у осамдесетој; и Тицијан је у осамдесетој још сликао бодрих очију. А има и случајева да су многи други велики људи почели своје највеће ствари тек кад је већ била протутњала нерасудна младост. Зато нико не зна шта носи у себи до последњег даха. Природа је у свему оставила себи право на последњу реч.

Ако је и по здрављу, оно није везано за године младости, него за бољи и гори састав телесни и духовни. Ако је и по сили мисли, она није привилегија само младих; чак је и често привилегија старијих. Ни човек са тридесет година није свагда физички издржљивији него човек од шездесет година. Зато су младост и старост релативне. Данас у европском друштву границе живота су доста помакнуте; човек у шездесетој сматра се човеком у најбољим годинама. Антички свет не би у то веровао; а ни савремени сељаци то не могу разумети. Живот античког човека је био скученији него наш, и забаве врло малобројне; а савремени сељак мери животну енергију човекову само по телесној снази, према томе за какав је физички рад неко способан. Међутим, данашњи старци могу да се проводе са женама, као и младићи; и да данашњим средствима за превоз путују унакрст светом, без икаквог физичког напора; и најзад, са данашњим друштвеним наравима дозвољавају себи све што дозвољавају себи и њихови синови. Старац здрав, то је данас несрећник само за половину; једино старац болестан и убог представља највећу мизерију на земљи. У ствари, на овог последњег се највише и мисли кад је реч о несрећи која се назива старост. Човек о несрећи и не говори друкчије него имајући увек очи на најцрњем случају.

Осећа се зато код античких писаца више ужаса од старости него код писаца модерних. Данте има два мишљења у погледу старости. У његовом делу *Гозба* каже да младост почиње од двадесет пете и траје до четрдесет пете. А Данте је ово писао кад је и сам имао свега четрдесет година. Међутим, Данте овде сматра како само младост траје до четрдесете, али да живот траје до седамдесете. Тако почињући *Божанску*

комедију, већ у првом стиху „Пакла“ (који је део умногом његова лична биографија), пева како се нашао у тамној шуми кад је био у средини људског живота. А њему је било одиста тридесет и пет година кад је почео тај свој велики епос; за ову тамну шуму знамо да је значила његово изгнање из отаџбине Фиренце, и затим лутање по целој Италији. Према томе, Данте је очевидно сматрао људским животом седамдесет година. Уосталом, ово и јесте најтачнија идеја о човековим годинама живота. - Истина, Катон философ, пре него што је извршио самоубиство, говорио је својој околини да му нико неће моћи приговорити како прерано умире; а тим је хтео рећи да је већ био проживео прави људски век, и да оно друго и не вреди-даље проживети. А било му је тада свега четрдесет и осам година. Слично је говорио о беспотребности даљег живота и Сократ за себе, ученику Критону, пре него је испио отров; али је Сократ умро у седамдесет и првој. У свом *Панегирику* каже Плиније како дели живот на три етапе: на прву младост, и најзад на старост; додајући да две прве периоде припадају цезару; а последње доба живота по римским законима припада сваком грађанину да сам њиме слободно располаже. Ово можда значи да старост почиње после шездесете сенаторске године. И Сенека овако каже: „У педесетој нас не зову под заставу, а у шездесетој не заседамо више у сенату“. - Хришћани су, извесно, морали имати римску идеју о младости и старости. И Петрарка је канда имао Дантеово уверење да младост траје свега до четрдесет и пете. Јер одричући се жене већ у четрдесетој, Петрарка каже како ово одрицање сматра за једну од својих највиших срећа, и Богу благодари што га је у пуној снази ослободио тако ниског ропства, за које вели да га је увек ужасавало. Таквим је речима говорио о жени љубавник божанске Лауре кад је већ стајао пред вратима старости, и пошто је већ био први и највиши хришћански песник љубави за жену! - Заиста, велика је срећа човека што у доцнијој несрећи може понекад да с подништавањем говори о бившим срећама. Петрарка чак говори и против младости, хвалећи старост; на једном месту каже да га је младост тиранисала, али да га је једино старост ослободила. Овде има пуно опште истине. Младост је толико пуна неизвесности пред животом, неспокојства, узрујаности, заслепљености, и погрешака, да би многи људи лако прежалили младе године

када њихова старост не би била скопчана с другим бедама. - Болест старости је страх од сиротиње; али безбрижност према сиротињи, то је опет болест младости.

4

Много пута меримо младост и старост према себи лично; нарочито према томе колико смо својих познатика надживели. Али смрт није никаква мера. Умире се не само од старости, него и од болести. Смрт од старости је једина нормална, али се од старости ретко умире; а смрт од болести, која је чешћа и најчешћа, увек је смрт због исцрпљене моћи, а у другој падамо и кад смо у највећој снази. - Али се догађа и да тело изнемогне док је дух и даље у највишој снази; као што се догађа и обратно: да дух посрне и кад је тело још гигантски снажно. Ми смо ето зато преживели своје пријатеље у животу, као што смо их могли преживети у бродолому или у земљотресу, значи независно од своје младости и своје старости. Као срећа, и смрт је слепа. Обе је, и срећу и смрт, човек сликао, на начин да покаже како су ове две највише истине судбине неразумљиве. Срећу је сликао везаних очију, а Смрт без очију.

Чак ни човекова воља за акцију није никаква мера за младост. Било је много људи који су завршили своју способност за акцију баш у годинама кад је други отпочињу. Морална снага човекова не зависи од физичке снаге, и то је највећа наша срећа. Многи људи, тек излазећи из младости, осећају али су потребу за највећом афирмацијом своје личности: у четрдесетој су почели своју акцију и Платон, и свети Августин, и Мухамед. Атински генерал Фокион није престајао да се бије на челу војске чак и у својој осамдесетој. - А воља и акција, то је једини живот. Свакако, воља за акцију је толико исто живот колико и сполна снага, то је једино мерило простих људи. Не ни само простих људи, јер овде, као и у свему човековом, жена стојећи и у средишту свих срећа и несрећа, постала је и главним мерилем човековог века на земљи.

Не знам ни за једног философа који је о својој старости писао с више меланхолије него римски стоик Сенека. Он је на свом сеоском имању први пут сазнао да је остарио, говорећи и

како га на селу све опомиње на његову старост. Једног дана, чувар његове сеоске куће уверава Сенеку да су трошкови око поправке летњиковца били потребни, јер је кућа веома оронула. А Сенека се наједном горко сети да је ту кућу он сам зидао; значи да и зидови његових година већ падају... Платани на том имању изгледаху Сенеки нешто занемарени; и њихово лишће опада али се више не обнавља. Чувар га тад уверава како је пазио да платане што боље очува, али узалуд, јер су престарели. А Сенека се сети да је те платане он сам некад посадио... Најзад, Сенека спази једног старца, потпуну рушевину, како седи пред овом истом његовом кућом. - „Ко је довео из мртвих овог овамо?“, пита се Сенека. „Зар ме не познајете?“, рече старац. „Ја сам Фелиције, којем сте ви доносили играчке. И ја сам син вашег негдашњег чувара Филостина; а био сам ваше љубимче...“ - Али срећом, Сенека је стоик, који ударце прима мирно и поносно, и који затим иде даље. Стога тај мудрац овде додаје како је старост доба и многих задовољстава, као што је то уосталом тврдио и Цицерон. Не мора се, вели, старац бојати смрти већ ма него младих. Говори о неком Пакувију, развратнику, и пијандури који даваше да га свако вече међу у мртвачки сандук, и да му уз музику кличу исте речи: „Он је живео! Он је живео!“ - Сенека препоручује и озбиљним људима да ово исто чине. Треба, каже Сенека, мислити свако јутро како је ово последњи дан живота, а себи вечером поновити речи: „Ја сам умро! Ја сам умро!“ - Кад се и сутрадан човек пробуди поново жив, треба да весело кликне: „Задобих још један дан!“ Само тако ће, мислио је овај мудрац, човек осетити шта је одиста и задобио сваким новим даном. - Чини ми се да су ипак Римљани гледали на смрт с много више страха неголи стари Грци, нарочито судећи по ламентацијама које су биле исписане на гробним споменицима. Штавише, у Риму се никад ни за кога није рекло: „Умро је“, него: „Живео је“, да не би спомињали страхоту смрти.

Путовање, то је данас велика утеха огромног броја старца. Данас путује свако ко има здравља и новца, а путују стари као млади. Сретао сам по Египту и по Сирији на дромедрима војске старца и баба из свих крајева света; а наћи и ћете их такве исте по свима океанима, и по највишим бреговима наше планете. За овакав случај се одиста никад пре није знало.

Људи су човека некад сматрали старцем и пре времена. Чак и за време Луја XIV, сви Молијерови љубавници имали су увек или дваестину година, или још мање, а њихови родитељи су сматрани старима, иако су били стално за родитеље узимани људи од четрдесет година. Истина, ни у античко време, ни у хришћанско доба, нису старци никад као данас толико пазили да спољашње лепо изгледају, и да имају младићко држање, да спортом задрже стас, и да негом сачувају зубе и косу. Виктор Иго је умро кад је имао преко осамдесет година, а умро је са свима зубима и целом косом. Антички старци одиста нису могли бити леписи, јер су били најчешће ћелави и редовно крезуби; нити су могли имати херојски став према младима, кад још ватрено оружје није било постојало, а кад се старачком мишицом није могао старац борити равноправно и са младићем. Зато је старац био онда у свему бедник. - Римљани су се зато већ у извесно доба живота сасвим повлачили из града, и ишли да живе на селу: Сципион у Латерну, Цицерон у Тускулум, Хорације и Мецена у Тибур, Диоклецијан у Салону, Плиније Млађи и на језеро Комо. Само старост је могла натерати и шпанског императора Карлоса V да се повуче и сврши као пустињак у манастиру Светог Јуста, пошто је пре тога за његову младалачку мегаломанију проливана крв пуних педесет година. Мислим свакако да нема два несрећнија примера старца него што су два највећа владара латинске крви: Август и Луј XIV. Заиста, ко се буде сећао њихове старости, неће се никад плашити смрти ако дође и пре времена.

Пун је веселости према животу духовити епитаф Симонида, античког грчког песника, неком бонвивану: „Он је добро јео, добро пио, и много се наговорио рђавог о људима: овде почива Тимокреонт из Родоса“. Али су ипак његови земљаци редовно сликали старост само црним бојама, и то већма грчки философи него и грчки песници. Од латинских писаца нико с више ужаса не описује старост него Јувенал у својој десетој сатири. Старац је за њега наказа, јер има ружну кожу, висеће образе, дубоке бразде. Сви су младићи и међу собом различити, такмичећи се у лепоти лица, снази и гипкости стаса; а само су старци у својој беди сви једнаки. Дрхте им глас и удови, немају косе, увек су мокрог носа, као деца, и не могу без зуба да мирно једу свој хлеб. Не знају више

одавна за љубав, и цела ноћ женског миловања не би старца оживела. Али ни то није све. У театру не чује гласове; једва ако чује и трубе. Мора човек да заурла да би га старац чуо. Један је изгубио вид и завиди чак и ћопавом. Све их боли, и на све се туже. Други људи им међу храну у уста, која држе отворена, као тић ластавице. И што је горе од свега, каже даље Јувенал, то је што изгубе и памет. Старац се стога не сећа више ни имена својих робова, ни човека с ким је синоћ вечерао, ни деце коју је сам родио и одгојио. И кад старац најзад направи свој тестаменат, не оставља ништа својој деци, него све самој Фијали, блудници, која је годинама живела у проститутској кући, и која је старог залудела својим отровним дахом. - Најзад, Јувенал додаје да чак ни старац који успе да сачува своју снагу, није срећнији од других старца: јер колико се тај бедник напати сахрањујући жену, и децу, и пријатеље, и познанике. Цела старост прође у црници и сталном оплакивању других. Чак и Хомеров Нестор, краљ из Пила, који је живео колико и врана, најзад кука питајући богове какво им је зло учинио да му дадну тако дуг век. А ни тројанском краљу Пријаму није служио његов дуги век да најзад види своју Троју у рушевинама. Његова жена краљица, преживевши и њега, онако свирепа, почела је да лаје као кучка. - Тако говори Јувенал.

Али додајмо овде - за нашу утеху - да су, од времена Сенеке и Јувенала, промениле у нашим очима свој изглед и смрт и старост. Данас се људи мање плаше смрти него икад пре у историји. У витешком средњем веку су ратници облачили и себе и коња у тешки челик, а данас се људи боре отворених груди пред највећим машинама смрти, и пред отровним гасовима, и лете хиљаде метара високо у ваздуху, и спуштају се у велике морске дубине. Чак се излажу смрти самовољно, у интересу науке, и чак у спорту, и по леденим поларним пределима, и по огњеним земљама екватора. Никад смрт није изгледала сићушнији проблем него данас када је живот постао тако крупан задатак. - Исто се овако од времена Сенеке и Јувенала изменило и питање старости. Могло би се рећи да човек остари само ако то сам хоће. Има данас људи који по великим градовима проживе цео дуги човечји век, и не осећајућ и да су стари. С огромним напретком цивилизације, смрт је изгубила господарство које је некад имала над људским

духом. Одиста, треба себи створити не само средства за живот него и идеју о животу. Хришћанство нас учи како ћемо у величини умрети, али нас само античка уметност учи како ћемо живети у лепоти и спокојству; нарочито грчка уметност, пошто је цела била упућена да у човеку развије осећање спокојства на земљи. - Пример песника Гетеа је био нарочито занимљив. Гете није могао да види у Италији прерафаелитске слике, ни византијске мозаике, ни готске орнаменте; међутим, био је сав залуђен античким узвишеним и смиреним делима ренесансе. Он је затим и целог живота бежао од свега суморног и језивога које је хришћанство унело у цивилизацију, а нарочито се није одвајао од Хомера. Мирноћа и лепота Гетеове старости није долазила од његових господских министарских средстава за живот, него од његових идеја о животу. Он је радо истицао у животу и питање дужности, као услов човековог опстанка, и веровао да живот тражи од човека своја права. Али је био узвишен изнад свих насиља друштва, стављајући и себе увек изнад њега, не загорчавајући и себи дане ситницама, и гледајући и стално у највишу тачку; а само је тим Гете и сачувао вечну младост и олимпијски мир. Чак је у шездесетој години био искрено заљубљен у младу Мину, верујући да је то можда први пут што воли; а после седамдесете је просио руку мале Улрике, верујући и да ће бити срећан муж. Иако је био писац песме о Фаусту, која је горка прича о усамљености генија, и писац неколико других врло тужних књига, Гете је ипак своју љубав за живот увек стављао изнад свог осведочења о животу. Проширио је свој живот и своје духовне страсти до крајње мере могућности. Гете је био срећан јер је био храбар; и живео је колико и Платон, јер је веровао што и Платон. Две су ствари одржале Гетеа вечно младим: антички идеал и љубав за жене, два најчистија извора човекове радости.

Међутим, можда идеја о старости долази увек већма од темперамента него од уверења. Гете је иначе био човек хладан, организован, педантан, саможив, али и без претеране сујете. Био је дворски човек, али у једном малом двору, и друштвен човек у једном малом друштву. Такав није био случај Леонарда да Винчија, највећег човека модерног доба, и који је Гетеу у многим погледу могао бити најближи. Леонардо је

био претерано славољубив, волео забаве, лудовао за свечаностима, грамзио за раскоши. И он је био дворанин код кнеза Лодовика Мора, велики љубавник, сјајан козер, духовит иронист, рођен чаробник. Као млад, заносио је својом физичком лепотом, отменошћу држања, племенитошћу срца, свеобимном ученошћу. Нико му није био раван. На обали морској у Пјомбину слуша море, проучавајући по којим се физичким законима валови разбијају о обалу, као што је према свом сопственом законнику удешавао акустику по ломбардским црквама. На Лодовиковом двору свира у неку сребрну лиру коју је сам измислио, а по северној Италији копа канале према својим новим системима; подиже тврђаве према својим плановима, а по тврђавама излива топове како их је сам замислио. Истовремено кад по црквама слика најлепше Христе који су дотле сликани, проналази машину за летење. Зато је старост оваквом човеку изгледала највећа анатема богова. Када је из Милана отишао да окуша нову срећу у Риму, онамо је затекао Рафаела којем је било тридесет година, и Микеланђела којем је било четрдесет, док је Леонарду било шездесет. Рафаело је био божански леп, богат и љубак, и говорило се да је у њему уједињен Платон и Христос а Микеланђело је био ружан и непријатељ Леонарда, јер га је сматрао непатриотом, улицицом богаташа, грамзивом за туђ новац. Зато је Леонардо, како Вазари прича, пред смрт пао у верску екстазу, причестио се и изјављивао горка покајања за своје научне мисли, а тестаментом је наредио три велике мисе и деведесет малих црквених служби, с много попова и огромним бројем калуђера. Све се ово догађало Леонарду у годинама живота у којим је олимпијски Гете осећао себе најсвежијим, почињао скоро нову књижевну акцију, и заљубљивао се у жене. Леонардо је умео све, али није знао како треба остарети. За сујетне људе старост је најсвирепије искушење.

5

Једна од најстрашнијих несрећа старца, то је осећање усамљености. Старац је човек који више нема пријатеља. Стари пријатељи су га делом изневерили или напустили, а делом охладнели; други су отпутовали другде, а трећи су

помрли, четврти прешли међу непријатеље. Мало ко има интереса да тражи пријатељство старца, чак и кад може да подноси његову старост; а свет подноси старца само ако је духовит или богат. Ни његова деца нису очарана кад га непрестано имају поред себе; чак друштво старца утиче лоше на васпитање животне радости међу младима. Старац је самац, а ако није творац, он постаје очајником већ пре својих шездесет година. Свакако, већ од педесете године човек више мисли на смрт него на живот.

Стари људи воле младост, али не воле младе људе. Младић, то је за старца онај који му је отео све што је до јуче било само његово. Чак и кад је младић његов син, он га воли више инстинктом него разумом. Старац осећа да се поред младића његова несрећа сматра поругом; овај га је осиромашео, отео му жену, а сутра ће му отети паре и кућу. - Затим, млад човек је скоро увек његов противник у сваком мишљењу. Млад човек истиче нове идеје, а стар човек истиче само старо искуство. Један увек гледа напред, а други натраг. Зато нове идеје долазе од младих људи, а све предрасуде долазе од старца. Млади политичари се боре међу собом увек за нешто што ће тек постати; а стари политичари се свађају расправљајући и само старе рачуне и стара злопамћења.

Туга старости код жене превазилази сваку трагедију човеку. Жена суди своју младост само по својој лепоти. Само док је лепа, сматра да је и млада; а лепом се сматра само до тридесете године. Већ одатле почиње очајање и борба с првим фантомима старости. Избегава млађе жене од себе, и дружи се с ружним другарицама; с ужасом слуша речи о годинама; не верује више у своју моћ над човеком ако се само појави и мало млађа жена, ма колико иначе била у свему инфериорнија. Безумно траћи новац да надокнади губитак младости, купујући све што мисли да може да прикрије пропадање њене лепоте: распикућске наките и тоалете. Она не верује да лепота жене није у лепоти и прецизности црта, него у љупкости духа и отмености душе. Ни свежина тела, ни чар погледа, ни духовне ни моралне одлике, ни доброта и нежност, ништа од тога не престаје с младошћу. Али све узалуд, јер то жени није довољно. Жена хоће брза и бесна освајања која може учинити само врло млада жена. Јер ретко која жена хоће да освоји духом, још мање душом, најмање добротом. Зато нема

кобније судбине него што је судбина једне лепотице. Док је млада и лепа, сви је окружују и сви је освајају, а чим поверује да је престала бити неодољива, почне да верује и да је постала одвратна и излишна. Госпођа Рекамје, најлепша жена свога времена, каже да је осетила како је престала бити лепом чим се деца у Савоји нису више окретала за њом.

Међутим, било је много славних лепотица и у дубоким годинама старости. Брантом их помиње много, чак и неке велике даме из свог доба које је лично познавао. Грофицу Валантиноа видео је кад јој је било седамдесет година, и била је још савршена лепота; а био је у њу заљубљен и један велики краљ. Маркиза Де Ротлен, мајка кнегиње Де Конде, имала је у дубокој старости најлепше очи у Француској, и заносила је младе људе. Госпођа маршала Де Омон, очаравала је свет до краја свог дугог живота. Госпођа Де Мареј, баба жене Дофенове, била је у стотој години права и свежа као у педесетој. Госпођа Де Намур и госпођа адмирала Де Брион су у дубокој старости правиле велике љубавне фуроре. Брантом налази и међу античким женама сличних случајева. Персијски цар Артаксеркс II Мнемон је од свих жена највише волео бившу љубавницу свога брата Кира Млађег, која се звала Аспасија, и била стара али лепа. И Дарије, син овог Артаксеркса, исто тако био је заљубљен у исту ову бабу лепотицу, и тражио од оца да му уз половину царства дадне и ову Аспасију. - Сви антички писци су помињали да је и лепа Јелена, у време кад су Ахајци разорили Троју због ње, била већ оседела жена; а ово није чудо кад се зна да је опсада Троје трајала пуних десет година.

Па ипак треба љубав у старости сматрати за перверзију. Млад муж још има права да верује како ће сачувати своју жену и кад је млађа од њега, али је старац сигуран да младу жену неће сачувати. Истина, било је и мужева често срећних и са женама старијим од себе. Мухамеду је било двадесет и пет година кад се оженио удовицом Хатицом, која је била од њега старија пуних петнаест година; Луј XIV је узео за жену госпођу Де Ментнон кад је њему било четрдесет пет а њој четрдесет и осам. Истина, арапски пророк Мухамед, кад се по други пут оженио, узео је Ајшу, девојку од четрнаест година.

Осећање старости је за жену, обратно од човека, једно осећање горке срамоте и дубоке беде. „Знате ли да мрзим

живот, и да сам очајна што сам уопште толико живела, а да ме не теши ни то што сам се уопште родила" - пише свом пријатељу Хорацију Валпулу госпођа Де Дефан, у старим годинама, кад ју је најзад била издала њена позната отпорност према старости. Док је жена млада, она се боји само лепше од себе и богатије од себе; али доцније се боји и почиње да мрзи сваку жену од себе млађу. Због овог се догоди и да жена у извесним годинама престаје више да тражи пријатељице, а то је најзад доведе до очајања. Жена не сме остарети, ни због мужа, ни због друштва. Човек остари, али не поружња; а жена поружња и пре него што остари. Једино што може спасити жену у старости, то је племенитост и култура, које значе вечну младост.

Једно је извесно: старци су порочнији него што су били као млади људи; а то значи, између осталог, да је физичка слабост још и извор порока. Младост уме да се ограничи, јер је инстинкт мера самом себи; а код старца је љубав једна перверзија која не зна за меру јер живи у опсесијама. Римски императори су били најразвратнији у старим годинама. - Прождрљивост је нарочито болест старости. Две ствари о којима се под старост највише говори, то су новац и кухиња. Сви су старци зато по правилу тврдице на новцу и незасити у јелу. И једно и друго им загорчи последње дане: пре времена их умањи у очима других, и најзад их однесе на онај свет и пре него што би нестали иначе. - Нарочито је сујета један порок старости. Код младих је амбиција један нормалан израз самоуверења, а код старца је сујета једна слабост према себи и нетрпељивост према другом.

Човек остари само кад остаре све његове страсти. А ово је врло ретко код културних људи. Емерсон је добро запазио да има извесних мисли које нас увек затекну још младе, а неке од нас чак и одржавају младим; једна је од таквих мисли љубав према општој и вечној лепоти. Свакако, млади не умеју да мере добре стране старости, јер нису кроз њу прошли; и они су често одвећ оштри према старима, јер је младост истовремено једно лудило, чак и једно беснило. У младости је све ненормално, распусно и неуравнотежено; све у служби спола, који је бруталан и нечовечан; све у амбицијама, које су претеране и зато нездраве; све у намерама у којима се не разазнаје никаква памет искуства, јер те памети млади људи и

немају. Често немају ни осећања благородства које за добру половину долази само из школе живота. - Ако су неки примитивни народи старце каменовали, то је знак да је младост одувек била незахвална за живот и хлеб које су им дали други. Доцније су били неблагодарни и за идеје које су попримали од својих претходника, као готове путеве у планини, и готове мостове на води, а од којих ће идеја, и они сами, са мало изузетака, живети и до краја живота. Нетрпељивост младости према старости је први знак моралног безумља код једне генерације. Јер највише су дела направили људи кад већ нису били млади; млади генији су били увек изванредно ретки, да би их на прсте избројали.

Чак су ретки уопште и људи који су истински млади. Ако младић од двадесет година има морбидну философију живота, и непотпун инстинкт за акцију, онда је он готов старкеља. А ако младић почне да обара пре него што је ишта сам створио, и почиње да мрзи пре него је ишта дубоко заволео, онда је он ближи неваљалом старцу него здравом младићу. Главна одлика младости, то је самопрегорење. Истински млад човек хоће увек да умре за оно што воли, и нема времена да мрзи. Има људи који нису, уосталом, умели да буду ни млади ни стари. Среће и врлине су одиста подељене према деценијама живота. Ако младић има особине старца (сујете, мржње, огорчења, ћуд), онда то није млад човек, него стар намћор. Нарочито није млад човек онај који не воли славу, макар какве врсте. Први знак младости, то је хтети бити чувен и славан: љубљен од жена и обожаван од људи. Хероју Ахилу је било остављено да бира или дуг живот без славе, или кратак живот са славом, и он је изабрао ово друго.

Најгорча је старост у којој је идеја о смрти непрестано у глави човековој. Међутим, има много људи који су својом мудрошћу успели да никад не мисле о смрти, због чега смрт није за њих ни била страшна, а чак није ни постојала; али највећи број људи у старости мисли на смрт са већим размишљањем него што су у младости мислили на женидбу. Гистав Флобер је говорио како сваки дан мора да напише неколико страница да не би умро у страху од смрти и старости; али је Жорж Клемансо у седамдесетим годинама не само тек постао славним писцем, него ишао у Индију и онамо ловио тигрове. - Одиста, старост није невесела, а може бити и радосна, ако је

не помућује болест или не трује овакво стално опомињање на смрт. Ово последње постаје болешћу стараца, због чега не могу ни да разумеју колико оно што се изгуби животом, надокнађује смрћу. Религије, које су најдубље мудрости, често су говориле усхићено о животу, али никад нису говориле о смрти с ужасом или с понижавањем.

6

Људи нас увек плаше нашим годинама, и кад смо млади и кад смо стари: кад смо млади, да смо незрели за велика дела, а кад смо стари, да смо постали неспособни за велике намере. Зато није случајно што се у добром друштву не сме говорити о годинама живота. И најмлађи желе да су млађи него што су; и најстарији избегавају да броје своје године, јер је то најжалосније од свега човековог рачунања. Утрђивање нечијих година више је пакост него каква потреба за сазнањем. Кад питају неког колико му је година то је исто толико безумно као да га питају колико је њему килограма; јер ни године ни килограми не значе ништа за човекову духовну и моралну снагу, а она се једина може узимати у обзир. За лепоту и господственост једне жене године исто тако мало значе. Жена нема ни онолико година колико осећа да их има, него онолико колико други осећају њене година. Још тачније речено: жена има само онолико година колико то изгледа човеку који је воли.

Данте је почео своју *Божанствену комедију* у тридесет и петој години, а завршио у педесет и шестој, после чега је умро. Његови непријатељи су били издали за њим потерницу, а република је била донела закон да се Данте убије и спали где буде ухваћен. Да Данте није тако живео век који му је био потребан, не би имао ни оних двадесет година живота колико је употребио да сврши своју велику хришћанску поему, без које би космос био умањен. Године, дакле, треба да броје само ситни људи. Велики људи немају времена да броје године које су прошле, него године које им још остају да остваре своје крупне намере. Према томе, не вреди број година друкче него само у односу са човековим стварањем. - Најлепша је година педесета. За нормални дух и тело, ово доба човеково превазилази ведрином и снагом чак и младалачке године које, за

несрећу, имају четири главна порока: узрујаност од неразумних жеља, напон лудих прохтева, слепило страсти, нетрпељивост и непомирљивост.

У педесетој години човек се припрема за старост која почиње од педесете, одакле затим многи иду брзо низбрдо, или наскоро сасвим нестану. А старац, то је само човек од седамдесете. После седамдесете често није више ни старац, ни човек, него биљка и минерал. Само изузетни, и од природе привилеговани људи, могу без велике беде подносити године које су с ону страну седамдесете. Неколико великих грчких мудраца прелазило је осамдесету, и долазило чак и до стоте, али се не помиње у каквом стању. Међутим, цензор Катон се истакао највише у старости, а Цицерон каже да у Риму нико у то време није био нит силнији нит паметнији од старог Катона.

Свакако, једно је старост, а друго сенилност. Старост је дубоко доба живота, а сенилност данас значи физичка оронулоост и духовно рушење. О оваквим је старцима говорио Јувенал. Али има, нарочито данас, и такозвана зелена старост, када човек живи и ствара младићки до краја живота, и умре непрестано активан на важном послу или државном. Паметни Французи кажу: *age oui; vieux, non!* - А има и прерана сенилност кад је човек пре четрдесете слаб као крпа, и сув као прут. Грци су под именом старца увек смтрали орунулог човека, а не човека који се непрестано бори и који непрестано ствара. Тако један грчки философ оплакује праву старост овим језивим речима: да је живот као наш газда куће, којем кад најзад не можемо више да плаћамо кирију коју тражи, он нам укине воду, па ватру, и затим извали врата и прозоре, док најзад и нас не избаци на улицу.

Старци су обично врло храбри људи. То је за добру половину стога што старци најбоље познају праву вредност ствари за које се људи жртвују, али и зато што су у последњим годинама сви људи равнодушни према смрти. Чини ми се најсликовитији пример оваквог старца-хероја млетачки дужд Енрико Дандоло, који је заузео половину некадашњег Источног римског царства за Венецију. Био је слепац, и имао осамдесет година кад су га изабрали за дужда, а деведесет и осам кад је као командант венецијанске флоте заузео Цариград. У часу кад је војска требало да изађе на обалу, и чим је мост био бачен, стари и слепи дужд је први с мачем у руци

јурнуо напред. Има много сличних примера и у римском добу. У српској историји, која је цела само један животопис великих хероја, опевају се старци хајдуци, као Старина Новак и Мијат харамбаша, и као што се и у косовској епопеји опева велики јунак старац Југ Богдан, величанствена иако, нажалост, недовољно изграђена личност.

Има једно жалосно доба у нашем животу кад човек осети да познаје више мртвих него живих. И још горе: кад више мисли на мртве него на живе. И што је најгоре: има и такво доба кад се човек не може да одбрани од успомена на такве покојнике, и кад га они подсећају сваком приликом којом прође, за сваким столом где седне, у сваком послу који ради, у свима намерама које имадне. Они га прогоне по кући, наврх планине, насред мора. Човек је истински престао да живи свој живот тек кад наиђе оваква периода борбе са прошлошћу која све надвиси и надгласи, и где садашњица изгледа нешто уско и беспредметно.

7

Песници су нарочито били очајници у старости. То је зато што су песници вечито заљубљени, и што њихова љубав не престаје ни у старости. Жене су у животу песниковом стављене у средиште свих срећа и несрећа; или, боље рећи, љубав стоји у песниковој судбини као извор свих величина и свих катастрофа. А са старошћу пропада и љубав; нити више волимо, нити нас више воле. Међутим, само потреба за љубављу остаје исто онако моћна као и увек пре; чак су можда љубав и новац две магије које никог не напусте до краја живота. - Песник већма жели да га жене воле, него да га људи обожавају. Ако је који песник био одвећ лаком на славу међу људима, то одиста није био велики песник, ни уопште прави песник. А који човек није лудовао за женама, није извесно ни мудровао међу људима. Ламартин, иначе толико увек умерен у љубави, осећао се бедан кад није више дејствовао на жене, чак ни својим духом који му је, међутим, био остао млад до краја живота. Стога се јадао што није имао срећу да умре на време. А на време, то је овде значило умрети кад се мре у загрљају заљубљене жене. Други велики писац,

Стендал, који ни у младости није био вољен због свог великог трбуха и својих кратких ногу, имао је прави ужас од старости. Једног дана, гледајући у Риму залазак сунца са степеница Св. Петра-ин-Монторио, наједном се сетио да је ушао у педесету годину, и тад је осетио бол као да га је погодила нека велика несрећа. - Песници су у старости жалили љубав већ ма него и краљеви; јер жене бар нису никад и ничим показивале старим краљевима да су као старци мање љубљени него њихови најмлађи дворани. Уосталом, код извесних краљева су биле њихове љубави већ ма личне сујете него истинска обожавања за жене. Они су увек највећ ма обожавали сами себе, а извесно најмање женине љубави или женске супериорности. Највећи љубавник међу краљевима је био Луј XIV, а свако зна како су бедно завршиле све његове љубавнице. Он је плакао у младости из љубави за сулуду Марију Манчини, али није плакао у старости из љубави за побожну госпођу Де Ментнон. Овај краљ је и сам у својим мемоарима говорио да ко жели избећи неприлике што долазе од љубави треба да нарочито пази на две ствари: прво, да жртвује љубави само онолико времена колико му остане од његових озбиљних послова, а друго, да дајући жени своје срце, никад јој не дадне и своју памет. Извесно, овај краљ, велики љубитељ песника, није овде мислио на песнике него на краљеве. Песник ствара само у љубави, и само кад изгуби памет нађе велике путеве страсти и сна, из којих у њега све потиче.

Највећи и несрећници у старости, то су некадашњи донжуани. Има људи који од жене направе централни проблем живота, а то онда постане страшћу која се изметне у занимање и задатак. Трчати за женама, узима време, измори мисао, изломи ноге; а писати писма и одговарати, очекивати састанке и тамо одлазити, то је цела једна крупна и замршена администрација, која често превазиђе снагу извесних људи. Има несрећника који су такав посао схватили озбиљније и брижљивије него што своју дужност схвати чиновник, свештеник и војник. Имају разне периоде ове љубавне маније, према разним добима живота: до двадесете године, идеализам за жене; од двадесете до тридесете, само страст; од тридесете до четрдесете, духовна и физичка навика; од четрдесете до педесете, сујета и самољубље; а од педесете до шездесете, манија и опсесија. Ако донжуан није пожурио да збрине старост,

оставивши жену пре него што она напусти њеп, онда је његова трагедија кобнија од свих других.

8

Цицерон, који је био једини од античких мудраца који је оставио своје мисли о старости, написао је своје мало дело да теши себе и свог друга Атика, јер су обојица почели да старе. За старост каже да је тежа него брег Етна. Али додаје да су сва доба живота тако исто тегобна ако човек не зна да их искористи у части и срећи; јер човек не може наћи зло у том што се потчињава законима природе ако тражи срећу у врлинама. Ко је мудрац, мора да иде за тим законима, иначе човек улази у борбу с природом, као што то раде гиганти. - ЈБуди осећају у старости да их напуштају уживања и пријатељи; али то се догађа и у младости ако су људи лоше ћуди и по души незадовољни животом. Само онај који живи за врлине, задобија кроз сва доба и уживања и пријатеље. За старост кажу и да носи болести и да нас она примиче смрти. Нарочито, она нас одалечује од посла. Али каквог посла? - пита Цицерон. Свакако не од умног рада. На броду телесне радове раде млади и снажни, али на крми седи и старац, јер је увек снажан умом. А ово је важније: јер мудрост управља а тело само слуша. Катон је одустао од ратовања које је било његова каријера, али је затим до краја живота заповедао Сенату како да ради. Није служио више земљи мачем и копљем него саветима, опрезношћу и беседама. Да старост нема ова добра, не би постојао ни сенат; а у Спарти су ову прву државну службу поверавали старцима, који су били понос државе. - Цицерон наставља говорећи да није тачно ни то што кажу да се у старости губи памћење. Напротив, грчки философи су радили до последњег дана, а сабински старци су увек на послу при пољским пословима: орању, сејању, жетви, јер се без њих ништа не уради. Солон се хвали и стиховима својом старошћу, учећи и сваки дан као да ће вечно живети. Многе су ствари у старости учвеле човека који је дуго живео. Али нас и у младости исто тако учвеле оно што је тужно.

Не треба, каже даље Цицерон, одвећ ценити снагу младића, не више него снагу бика, него уживати у оном што имамо. Непромишљеност младих људи уништавала је понекад и државе, а старци су их затим поново васкрсавали. Цецилије каже да старци који дуго живе, постану терет за други свет. Али Цицерон мисли, напротив, да свако тражи поуку од старих људи, а то значи да је старост увек активна и увек корисна. Сви племенити и умни старци су били окружени младим људима. Људска слабост, каже даље Цицерон, долази од људских порока, а не од људских година. Хомер пева Нестора с чијих је старачких уста још текао мед речитости и мудрости. Да је под Тројом било десетак мудрих Нестора, брже би била побеђена. Персијски цар Кир је у старости још себе сматрао младићем, а Катон је за себе говорио да ни у Сенату ни на трибуни није осећао старост, иако је имао осамдесет и четири године. Атлет Милон је у стадију трчао носећи вола на плећима, али нико не може поредити његову снагу са снагом Питагоре. Старци не треба да жале младост већма него што младићи жале детињство. Детињство је доба ватре, слабости, младост доба бујности, али старост је доба озбиљности.

Велики прекор који чине старости, то је што се она мора одрећи сладострасти. Али треба, напротив, благословити старост која нас најзад спасе те тегобе младалачке што нас баца у све претераности. Издајства, револуције, подлости, браколство, злочини, долазе од наше жеље за уживањима. Цицерон овде наводи мисли Архите из Тарента који одриче тако разузданим духовима да могу уопште бити способни за озбиљно размишљање. Старост ужива у стварима духа, а те су ствари највишег рода међу свима стварима. Старац у селу ужива у клијању и плођењу свог семена, и та старост земљорадника је најближа од свих старости. - Наравно, каже даље Цицерон, да се не можемо поносити старашћу него само делима свог дугог живота. Ипак су Спартанци поштовали старце због старости. У Атини је један старац ушао у театар, а како се нико није дизао да му уступи своје место, то су учинили амбасадори из Спарте који су се ту нашли тога дана, и којима је публика атинска за ту пажњу живо пљескала. И међу римским аугурима се на скупштини даје прва реч најстаријем, што вреди више, вели Цицерон, него све сласти

младачке. - Ни пороци стараца не долазе од њиховог темперамента. Старци верују да су напуштени, презрени, изиграни, и због тог су увређени; али такав није случај умних старца.

Живот старца је тако краћи него живот младића; али зато што млади људи више болују и теже се излече него старци. Уосталом, човечји живот је уопште тако кратак да га не вреди премеравати, каже Цицерон. Млад умире с болом и ужасом, а старост се гаси неосетно, што значи једно добро. Нарочито не треба жалити оног који умре да би затим ушао у бесмртност.

Овако је писао Цицерон да би себе тешио. Нарочито се храбрио бесмртношћу душе, у коју су веровали и Сократ и Ксенофонт. Он завршује са жељом за све људе да дочекају старост како би и сами увидели колико су његове тврдње основане.

Треба овде додати да сам Цицерон није доживео праву старост, јер је удављен тек што је био прешао шездесету. А здрав човек, и нарочито мудрац, у шездесетој години није старац него једва на прагу старости. Само болесни људи и људи мале памети у шездесетој не само да остаре него и облезава. Плашљивци чак и не остаре него помру пре времена од страха. Хероји, ако не погину, обично доживе дубоку старост. Старост је, дакле, једна привилегија храбрих и мудрих, а то иде на њену велику част и понос.

9

Несумњиво, старост је човекова несрећа; али је то и једина од свих несрећа коју сваки човек сам себи жели, и за коју моли Бога, и због које и ради. Нема никог ко не би желео да остари, и чак да доживи врло дубоку старост. Нема ни старца који икад искрено зажели да умре. Нико није извршио самоубиство само зато што је остарио. Има и стараца који најзад постану и задовољни својом судбином, и који, с извесним поносом за себе, жале своје другове из детињства што су попадали путем живота, не дочекавши њихове године. Има и људи који су остварили своје планове тек у својој старости, и зато се осећају блаженим што су успели да доживе било славу

каког свог јавног рада, било неку срећу своје породице. Старост, дакле, није несрећа. Несрећа је старост једино кад човек и самог себе преживи; а то је кад више не ствара, нити више учествује у животу.

Спартанци су заслужнијим људима у њиховој старости давали почаст доживотних сенатора, да суде младим људима о њиховој храбрости; а Ксенофонт овде каже да је Ликург на тај начин направио од старости нешто часније него што је и младић ка храброст. Уосталом у свима културним народима се одаје почаст људима седих власи. Платон у својој књизи *О држави* тражи нарочито поштовање за старце. У српском народу млади људи поздрављају старце скидајући капу, а жене их поздрављају устајући с места; најзад, у нашој сељачкој заједници је најстарији домаћин био господар и судија. - Неоспорно, има много стараца који су без икаквих заслуга, или који су чак били и штетни за друштво; али просечно, сваки старац је заслужан за породицу, а према томе и за друштво. За време Француске револуције одредио је био Сен-Жист, ученик Платона, да се старцима дадне „ешарпа старости“, нека врста легије части за заслуге према потомству. - Одиста, старац је фактор развитка, прстен у ланцу напретка, стуб цркве и др-

Зато је непоштовање стараца била особина само варварских народа и дивљачких племена; а све што се иде даље у цивилизацију, старци постају уваженијим, местимице и светитељском фигуром. Његово је искуство равно учености; његов дух и неукаљан живот је раван херојству; а његова верност принципима заједнице и отаџбине равна је величини и заслугама историјске личности. Потомци живе не само од легенди својих предака, него и од оног што су ти преци открили по рудницима, подигли у зградама, саградили у путевима, оставили у готовом новцу, завештали у науци и уметности. Старац је предак, али и добротвор; а нације живе најпре од славе и заслуга предака који су остарели стварајући и за оне који долазе, па тек онда од заслуга оних који су дошли после њих. Зевс је сликан као отац богова и људи, и Хронос као отац света; а хришћански Бог је сликан као старац, јер је истовремено и творац људи и творац космоса, значи Хронос и Зевс уједно. Блага и дубока хришћанска религија је у лицу самог божанства обожавала старце.

Мудрац не може пасти у очајање, због старости, јер је мудрац млад докле год мудрује, значи докле год мисли. А мудрац мисли до краја свог века, јер никад не може исцрпсти своје предмете размишљања. Чак што је неко дуже мислио, све је већ ма откривао такве предмете. Мудрац је у сталној вези са енергијом живота и са људима; и није ни у старости напуштен, него је, напротив, тражен и вољен зато што је мудрац. Човек само у старости дође до извесних идеја и осведочења, на које никад у заслепљености младалачке страсти не би могао доћи. Зато је старост и један фактор духовног усавршавања човековог. Најзад, у хаосу личних сујета, и у сукобу људских интереса, старац је елеменат мира и помирења. Стога је старост и један велики елеменат поретка и хармоније.

О ПЕСНИКУ

1

Наука види све у еволуцији, а песник у вечности: значи у времену које се не даје одредити ничим, па ни етапама. Наука види стварање и развијање, а песник разgraђивање и рушење. Наука види тријумф живота у новом листу који избија из старе гране, а песник већ види увелу грану у новом листу. За науку је све радост у обнављању, а за песника је све у драми распадања. Наука све види у заточењу хладних природних закона, а песник све хуманизира: изнад свега ставља сензибилитет људски. Он све мери по судбини човековој која је пролазна, и зато неизмерно трагична. За науку је човек део света, а за песника је свет део човека. Правећи од судбине свемира своју судбину људску, и обратно, живот тим постаје само једно црно море туге и чемера, изливано на све ствари и на сва бића. Овај случај чини трагичност песника који је први да то осети и отпати. Сви су велики песници били тужни: Софокле, Шекспир, Данте и Гете; и сви велики музичари, као Бетовен и Шопен; и сви велики философи, као Хераклит и Платон. Лепота и туга биле су свагда рођене сестре. Чак и у старој Грчкој није била уметност без много туге. Бакхилид, један њен песник, каже да су најочајније песме свагда најлепше песме. - За песника све је лепо, али и све ташто. Све је најлепше што је створено, али све је и јаче од човека. Зато су сви песници тужни по својој философији. Сва су песничка дела меланхолична, и најбоље дело је у исто време и најтужније. Све на свету је у вези са човеком, јер све постоји само утолико уколико постоји за човека и његову судбину. А судбина је тужна. - Наука мери духом који је ограничен, а песник мери душом којој се не знају границе, и која је у вези с душом ствари. Зато наука само констатује, а песник суди; наука о свету мисли, а песник о свету осећа. Због тога се

никада наука и поезија неће измирити, као ни вода ни ватра. Наука и кад мисли да нешто тумачи, она само класификује феномене. Зато се научне истине често потиру међу собом, али велике истине, које су казали песници, ништа није демантовало. Бекон је сматрао законе Галилеја као просте досетке, али ниједан песник никад није могао веровати да мрачни детерминизам, изражен у Бдипу, не одговара највећем закону општег живота. Зато једини који тумачи, то је песник који свему тражи крајњи смисао, и који осећа догађаје око себе у њином бар једном - можда и једином - односу: у односу према човеку. Зато је песник од свих других људи сматран најближим божанству. Платон ставља у уста Сократа - у једном дијалогу учитеља са рапсодом Јоном - своју дефиницију поезије: песник је нешто лако, крилато и свето - тумач божанства.

Одиста, постоје само два творца у свемиру: Бог и песник. Први све почне, а други све доврши. Тајна песниковог стварања исто је тако дубока и необјашњива као и тајна божјег стварања. Не зна се како је постало песничко дело, као што се не зна како је постао космос. Од тога како се једно дело зачне у уму песника, и како оно дође до савршенства израза, то не може ни сам песник себи да објасни. Томе је често повод најмања ситница, а цело грађеве догађа се у једном мутном и душевном стању које збуњује и самог творца, и којем филозофи не умеју да нађу право име. Зато писци разних естетика изгледају песнику обични класификатори готових случајева, онакви какви су ботаничари и зоолози. Велика тајна у којој је зачето и остварено једно уметничко дело, тако остаје за све и заувек потпуно мрачна. Да један човек буде Шекспир, а да то не буде други човек из друштва тог песника, нити иједан други човек његовог времена, тај случај остаје тајна можда нарочите конструкције једног организма. Зато је песник потпуно друкчији човек него посебице други људи; а, извесно, његово дело није једини доказ за ово тврђење. Човек није песник зато што ствара дело. Он је само виши од других људи зато што је једини он њихова есенција; а говори кроз песме, јер се све велико међу људима изразило певањем. Велики пророци говоре језиком великих песника. Чак многе птице и инсекти, кад раде и стварају, певају. - И она толико пута горка nelaгодност, коју песник осећа у додиру с другим

људима, чак и најбољим, и његов напор да се прилагођава средини која је сва у компромисима, доказује да је он вечни странац и међу најближим. Једино место на којем се он сретa с другима, то је сублимна тачка људског живота: идеал. На сваком другом месту, он је одрођен.

2

Само песник ствара, јер само он мисли да би измислио.

Ко је год нешто створио, он је био песник. Јер све ново што је поникло, поникло је из поменутог недокучног тајне стварања: из нечега нереалног које је извор свега реалног. Песник је свагда и непомирљиво идеалист, јер све гледа кроз идеал, то јест кроз призму савршенства. То не значи да песник нема осећања стварности, могућности и немогућности; песници су, напротив, једини људи који гледају на стварност помичући и је увек до њених крајњих граница усавршења. Он је суперреалан, онај који међу људима види реалност јасније него ико други, јер је једини он види у њеној непотпуности и недокучности. Он најтачније зна одакле треба да се доведе коначним се иде од данашње непотпуне стварности до њеног сушташњег усавршења. Само обични људи виде онолико колико постоји; творци виде и оно што не постоји данас, а што може постојати сутра, јер иначе не би били творци. Реалисти нису ништа створили, него су само примењивали туђе стварање; а кад год су се одмакли од туђега узора, они су само кварили. У парадоксу речено: утописти више вреде него реалисти, јер је много пута једна утопија само зачетак једне истине; утопија, то је једна идеја у њеном првом заметку. Песник мисли подсвесно; он је једини сасвим интуитиван, и није измислица кад се каже како он има једно чуло више него други људи. Јер стварно, и оно што не постоји, они виде у облику као да постоји. За све друге људе један комад белог мрамора, јесте само један комад белог камена, а за њега је у том хладном предмету затворена једна богиња или једна сотона, који траже само руку скулптора да те замисли пусти из њиховог каменог заточења у живот и у обожавање. На белом листу хартије, на којем за сео свет нема ничег написаног, за човека који се зове Данте или Шекспир, на том празном

простору, затрепере истог часа речи најлепше које су речене после речи божјих.

Песник је тумач божанства, јер је божанство слика човековог идеала. Тај идеал је песник био некад изразио у виду предмета, или доцније у виду човека, сликајући свог бога увек према развоју своје културне историје. Бог просвећених народа има све мудрости и врлине које човек у свом сну о идеалу сматра за највише. - Пошто песниково дело свагда говори само о највећим вредностима, и говори и усхићењем и вером, он је тумач божанства, онако како то у две речи каже Платон. Има и философа који су веровали да је космос могао постати без учешћа божјег, што би могло значити да је могао постати и без његове воље, и против његове воље, по једном закону чисто механичком, који је сам себи довољан. Али ја не познајем ниједног песника који је био безбожан, и веровао да је грађевина постала без грађевинара. Никад ниједан песник није опустошио свемир, ни оставио просторе без великог божанског даха који избија из свих ствари. Песник је религиозан, јер су песници и измислили религију. Да Бог није чак ни створио свет и човека по свом образу, него да је човек направио Бога по свом идеалу, песнику би и то било довољно да буде побожан: он би ницице пао пред лепотом таквог човековог дела које превазилази све друге лепоте на свету. И зато, песник и кад сумња, он верује; јер је сумња један осећај, а не мисао. - Ни атеизам није право одсуство религије, то је индиферентност. Песници су баш, напротив, најпобожнији међу људима. Сви антички и грчки песници били су побожни, јер нису никад видели човека друкче него у вези са божанством. Хомер и Хесиод били су прави хијерофанти, а *Илијада* једног и *Теогонија* другог, биле су највеће религиозне књиге. Тако је било и са латинским песницима. Кад се за време последњих латинских краљева и почетком републике водила борба у Риму да народ не прими грчки Олимп, и не призна грчка божанства и за своје небо, онда су то радили само свештеници и политичари. Али доцније, чак и у цезарско доба, било је у народу латинском много присталица да се римска вера поново врати свом примитивном националном култу из времена Ромула и Нуме, значи пољским и планинским божанствима старих Латина. Тада су први поборници овог повратка били песници Вергилије, Хорације и Овидије.

Енејида је била подједнако религиозно и национално дело. - Такав је побожан песник био доцније и Данте. Његова *Божанствена комедија* је једно дело које је утицало на религиозност католичког света можда мало мање него еванђеље.

Песник безбожан не да се ни замислити. Есхил је ратовао против божанства, али једног божанства конвенционалног, које није потекло из моралног идеала, него из шарене бајке; борио се против Хомерових богова који су претворили били Олимп у легло својих порока, и у тврђаву против свих идеала човекових. Песник Есхил, међутим, веровао је у једно ново божанство, пријатељство према људима: у Прометеја, распетог на Кавказу, претечу Христовог, распетог на Голготи...

Песник је први објавио Бога. Идеја о божанству јавила се, извесно, у својој чистоти и величини само кроз уметност: чим је примитиван човек почео да ствара, он је добио идеју о стварању; а видећи и себе као творца свих других ствари, питајући се откуд и све друго око њега. Само тако мерећи и своја дела са делима тог непознатог градитеља, добио је појам о његовој свемоћи, свезнању, свеумењу.

3

Најизразитији и најпотпунији тип једне расе, то је песник. Он је мерило расног генија, сензибилитета, идеологије. Као што песник увек стоји на раскршћу између два доба, он стоји увек и на раскршћу између два народа. То је сунчани сат на којем сама сунчева луча црта своје путеве у васиони; и песник је есенција расе, као што је можда и њен крајњи мотив. Зато је песник непобитно и фатално највећи патриота. Било је и великих писаца који су били кивни на своју отаџбину, и то изражавали често безобзирно и горко. Данте се потписивао: „Фирентинац по рођењу али не по моралу”. Шопенхауер се горко и отворено кајао за своје немачко порекло. Ниче је говорио да се стиди што је Немац. Бајрон је напустио Енглеску с огорчењем и заклео се да се у њу никад неће вратити. Русо се формално одрекао своје Женеве, а Жозеф де Местр и Стендал су писали рђаво о својој Француској. Баш најбољи патриоти говоре често о својој земљи с оваквом дубоком горчином, зато што је њихов идеал о отаџбини виши

него отаџбина њиховог времена, а нарочито него њихови савременици. Они који се хвале, или су незналице, или лажови, или циници. Хтети све савршено, то је највеће осећање љубави.

Први просвећени човек је био највећи патриота. Отаџбина, то је савест друштва. Осећање љубави почиње с родитељима, наставља одмах с отаџбином, и свршава, тек на трећем месту, у љубави за жену. - Песник је зато увек огледало своје расе. Еуклид и Хипократ су могли бити научници ма којег народа у културној историји старог доба; а Галилеј је могао лако бити и сународник Архимедов. Међутим, Софокле је могао бити песник само грчки, а не ни персијски, ни египатски. Тако исто је Данте могао бити само песник хришћанске религије и латинске расе, и песник католичке Италије тринаестог века. Тринаестог, јер је песник огледало не само своје расе него и свог времена: идеала једне генерације. Тако је Тасо био песник једног колена, а Ариосто једног другог колена, ма колико било кратко доба које је раздвајало периоде ренесансе и реформе. Између Дантеа и Петрарке има растојање од четрдесет година, а то се већ види и по њиховим делима. Између Корнеја и Расина има иста разлика у годинама: као шездесет према двадесет шест, што се и овде добро види по њиховој естетици и њиховој фактури.

Песник је најчистија грудa своје земље. Обичном човеку може отаџбина изгледати једна предрасуда историје. Одиста, земља коју називамо отаџбином може данас бити малена, а сутра велика; данас на северу, а сутра на југу; данас једнорасна, а сутра састављена од више расе; значи, нешто што не представља ни једно исто земљиште, ни исту климу, ни исту крв. За време Тукидида, Грци су сматрали својом отаџбином само сваки своју покрајину са једним главним божанством, а не целу Хелладу, ни сва грчка божанства. Али предмет човекове љубави за отаџбину који се мењао с временом по форми, ипак се није мењао по суштини; и та љубав је стара колико и историја човекова. То је осећање стечено у првој заједници срећа и несрећа једне групе људства: у сигурности код куће, у страху од непријатеља споља. Језик и традиције заједничке, само су еманација једног вишег мотива: мрачне човекове љубави за тло које га је хранило одмах после мајчиног млека. Једно од најстаријих грчких божанстава била је Геа, што

значи земља која рађа; а једно од највећих божанстава, богиња Деметра, била је божанство земљиног плода, са светилиштем у Елеусини, која је постала центром грчког света. Тако је осећање за домаће тло постало мрачним атавизмом, и јачим од свег нашег унутрашњег живота. За племенитог човека љубав према земљи превазилази љубав према породици. Већи му је бол кад непријатељ загази у његову земљу, него кад негде на граници потуче војску. Ми волимо своју земљу и кад не волимо своје суграђане; и ми волимо свој родни град и онда кад нас прогна из себе, као што је био случај Овидија и Дантеа. Човек се после свих неправди враћа у своју отаџбину кад је у опасности, да јој ипак помогне, као Аристид што се кришом вратио из прогонства да се бори у битки код Саламине; или као Платон што се вратио, да би учио своје суграђане како да управљају својом државом. - Најпросвећенији човек није неминовно и највећи патриота, али је највећи патриота неоспорно онај човек који је најдубљи; значи најдушевнији, и значи најраснији. А то је увек песник. Он је то и онда кад није највећи војник. Било је рђавих војника међу песницима, јер се помињу Архилох и Хорације; али је било и хероја као што су били Есхил, Сервантес, Камоинш, и стотину других пре и после њих. Есхил је један од највећих хероја са Саламине, а у Атини на сликама су представљали Есхила како је правио чуда од јунаштва и у битки на Маратону. - Јунаштво је често ствар грубе и тврде воље, наслеђе, васпитање, лична сујета, патолошко крволоштво, љубав за физичку победу човека над човеком, жеђ за славом или за осветом, чак и страст за један страشان лов. Али песник који би био кукавица, не да се ни замислити. Хорације је сам говорио да је бацио штит у једној битки и побегао из борбе; међутим, зна се добро да је код Филипа био храбар војник. И песник Овидије се код Филипа борио храбро на страни републиканаца Брута и Касија. Бајрон је ишао да се мачем бори за ослобођење Грчке, а и Пушкин и ЈБермонтон су погинули на двобојима. Немачки песник Гете, присуствујући битки на Валми, шетао се пољем, које су засипали топовски меци, да би окушао снагу својих нерава, а у истом рату је Шатобријан, бретонски војник, био озбиљно рањен. И сам Данте је у два маха био флорентински војник. Све ово доказује исто крвно порекло хероја и песника. - Међутим, хероизам није само

пред животом: има свакодневних моралних храбрости које су страшније и лепше неголи и физичка храброст на бојном пољу. Оно што понекад нема песник од хероја (снагу воље), то има херој од песника (идеал). Херој и песник, то су два близанца и два најсавршенија узора људског соја.

Не да се замислити истински уметник који није дубоко частан човек. Поштење уметниково је једна главна основа његовог дела. Шарлатан, то је уметник без поштења. Може неко бити рђав кројач, или рђав војник, па ипак бити поштен човек. Али рђав писац није само човек који рђаво пише, него је још рђав и непотпун у многим стварима, а најчешће покварен и зао човек. Сви лоши писци су били неваљали људи. Ја сам их познавао много таквих.

4

Кад једно осећање постаје поезија, и кад се јави искра творацка? Ко би на то могао одговорити, кад знамо да је тајна уметникова велика као и тајна божја. Мени се ипак чини да се та искра јавља у судару двеју супротности, у додиру двају полова, На пример, у осећању трагичног, а то је када идеја о вечности стане насупрот идеји о смрти. Затим, та искра избија у осећању љубави, а то је у спајању двеју душа или двају тела. Или, најзад, у осећању идеала: када инстинктивна љубав човекова за себе треба да се жртвује у свесној љубави за другог. И тако даље. Искра поезије избија, дакле, равно из оне тачке где су се таква два противна правца укрстила - Човек је утолико дубљи, уколико има више оваквих сукоба у његовој души. А ако томе зна и да дадне уметнички израз, да један моменат уопште и направи свеобимним људским фатумом, онда тај човек постаје песник. Велики број људи живе без оваквих унутрашњих потреса, или су ти потреси код њих сасвим епидермички; а то је онда гомила обичних људи, непотпуних, недовршених и плитких. Овакав човек, и кад је у стању да нешто осети, он није у стању да том осећању дадне место ни цену. За ситне људе је све ситно, а за велике духове нема ситнице; јер велики духови виде све у недељивости. Ситница је за њих само део нечег безмерног. Велики духови

су као дубоке планине из којих се понова сваки ехо враћа стократан. Један шпански мислилац каже на једном месту: „За разочараног философа нема ничег новог под сунцем, али за песника илузионисту све је ново у сваком тренутку“. А илузија, то је највећи фактор стварања. - Илузија о животу, то је читав оптимизам космички. Зато је оптимизам одлика младости, а песник је увек млад, често и увек дете. Све философске школе, кад су биле силне и младе, биле су оптимистичне: и Платонова академија, и Зенонов стоицизам, и Александријска школа. Платонизам је постао скептичким тек са Карнеадом, значи тек у доба пропадања. И две најснажније расе европске дале су две моћне струје философског оптимизма: Француска са Декартом и Малбранцем, и Немачка са Лајбницом. Немци су постали песимисти у философији тек са Шопенхауером, а то значи кад су били изгубили веру у своју државу и љубав за своју нацију. Тако је некад и скептичка философија Пиророва у старој Грчкој избила наскоро после пропасти код Херонеје, и за време националног помрачења.

Оптимиста изгледа лакоуман и без јасне идеје шта може и шта хоће; а песимиста изгледа дивљи страдајући од жеља великих и несразмерних, али зна шта хоће и уме да мери шта може. Међутим, оптимиста ствара, јер у све верује, а песимиста задржава стварање и сам себе искључује из покрета. Први је позитиван и користан, а други негативан и разоран. Било је великих песимиста међу песницима, као Леопарди и Алфред де Вињи; а било је чак и великих песимистичких религија, као будизам. Али најсилнији народи нису знали за песимизам. Велтшмерц или *mal de vivre*, јесте једно ново људско осећање. Међу старинским песницима није било песимиста. - Песник је природно оптимиста, јер је он једини стваралачка сила, и јер нешто хоће до крајњих граница. Зато је он у сталном сукобу поменутих двеју супротности, и у сталном додиру двају поменутих полова. Зато је свако његово осећање једна искра зачећа.

Треба волети човечанство само због неколико великих људи које дадне с времена на време. Ја не знам шта је Бог, али велики човек даје ми идеју о томе. Стари Грци су имали реч **πυθιοι**, што значи људи-богови. Тај исти народ је распео критичара Зоила што је напао песника Хомера.

О песницима се могу рећи или само обичне ствари, или само необичне заблуде; зато ко о њима не каже ово прво, у опасности је да каже ово друго. Јер је уметност најискључивија творевина људског генија, пошто за њу ниједна дефиниција није добра ни довољно тачна. А тако исто и никакво тумачење за њу није потребно. Није могуће ништа тумачити што се тумачењем не даје преправити или поправити. Лепота и божанство се не дају изразити речима; покушајте то па ћете видети колико је велико сиромаштво људског говора. Једини песник успе да нађе речи и да се приближи тим неприступачним и неизрецивим величинама. Треба одиста невероватна смелост онима који се умешају између песника и тих извора његове инспирације. Стари Грци нису за уметност ни имали критичаре него само памфлетисте; а зна се да су имали историју књижевности још у старо време. Имали су и уџбенике о законима естетике. Поликлетов канон је била књига које су се држали они који су учили скулптуру само по школама; али у атељеу самог Поликлета су, извесно, учили без те књиге. Јер се уметност учи од уметника, а не од критичара, који увек истиче себе више него уметника. Скулптура се учи од скулптора, сликарство од сликара, а техника поезије се учи само из песничких дела. Уметност се не даје објаснити него само осетити. У томе је она супериорнија од свих творевина људског генија. Једино се она позива на форме мисли које нису опште и свачије, него привилегија извесних природа које су затворене у себе и у своју тајну.

Сви су људи способни бар за једну од многих грана науке, али су за уметност способни само изабрани духови и нарочити сензибилитети. Има велики број људи који би радије вукли лађе, него читали песме, или посматрали слике. Аристотелов ученик, Александар, није се одвајао од *Илијаде*, али сам признаје да је из тог епоса учио стратегију, а не сублимну лепоту песничке визије. Било је великих научника и војсковођа који су или сами писали песме, или са страшћу читали туђа песничка дела. Између великих људи има један афинитет који показује да људски геније излази из једног истог извора, и да се велики људи увек сретну у највишим

висинама. Тако кад један песник постане одиста велик, он постане философ; а чим један философ постане одиста велик, он постане песник.

Међутим, укус за лепоту је донекле урођен свима људима. Примитивни човек је почео да прави уметничке шаре и фигуре на зидовима своје пећине и пре него што је знао да броји, и пре него што је знао да говори. Можда је и певао мелодије, пре него што је изговорио и прву фразу. Али ко нема такво урођено уметничко осећање, узалуд му је тумачити ствар лепоте. Тумачења лепоте нису учинила друго него да се укуси нивелишу, и да људи пођу за једном општом формулом лепоте више него за својим сопственим осећањем: више за туђим речима, него за својим очима.

И заиста, укуси су најзад постали више колективни него индивидуални, више сугерисани него инспирисани. Зато су на свима раскршћима историје постојали заједнички укуси у великој групи културних народа, и на пољу различитих дела. Не само да су се посвећени људи једног истог доба подједнако дивили истом уметничком делу из поезије или музике, него су имали и исти начин говора, облачења, намештаја, плеса. Тај заједнички смисао ишао је понегде до готове формуле, која је увек била силнија од појединог човека. Разлике су постојале само у нијансама. Пред делима великих мајстора сви људи имају исте утиске, бар за све крупне одлике, а разликују се најчешће само у детаљима. То је као високо стабло палме која иде у висину док се не почне рачвати и гранати у своје лепезе на све стране. - Колективни укус диже се на тај начин до своје висине, али наједном престаје да буде једини и апсолутни вођ, него почне да се грана и рачва у индивидуалне укусе, који затим постају стварима срца и темперамента сваког појединца. Полазећи са места где се одваја од опште формуле, књишке и школске, ту већ настаје осећање личности, кад мање тумачимо и судимо, него што волимо и мрзимо. Одатле све гледамо кроз себе и за себе; и више није толико реч о уметничком делу, колико о нашој природи. Одатле већ делује нетрпељиви и непомирљиви лични укус, који је често урођен. На том делу линије тражимо у једној уметничкој ствари свој сопствени смисао за лепоту, за природу, за љубав, за срећу, за смрт.

Види се из овог колико је критичар једно потпуно страни лице у стварима где престаје колективни, а почиње индивидуални укус и суђење. Ипак ће критика увек постојати, ако не као књижевност и уметност, а оно као наука. Критика, то је наука о човековом духу (као што је антропологија наука о човековом телу), али је критика наука само кад је у питању човек уметник. Предмет проучавања критичког, то су особине писца које су у вези с делом. Можда су то бескорисне дисертације за читаоца, а нарочито за писца, али ипак тесно везане за његово стварање. Критичар треба да пише само о добрим уметницима и добрим делима; а он је користан само кад хвали. О рђавим се писцима нема шта рећи, као ни о најбољим. О рђавим писцима пишу само рђави људи. - Критичара мрзе подједнако и рђави и добри уметници. Рђави писци се боје његовог знања, а добри писци се не боје његове памети, него његовог злог језика.

Има, дакле, у сваком уметничком делу нешто апсолутно и опште, и нешто релативно и лично. У првом ми идемо за оним што смо научили а у другом за оним што смо сами осетили. Прво одговара укусу свих људи једног истог времена, а друго одговара личном темпераменту и раси. О првом се даје говорити с изгледом да и други поделе наше мишљење, али се о другом не даје говорити без опасности да увек дођемо у сукоб и с оним људима с којим смо иначе у свему другом потпуно сложни. Зато је посао критичара неблагодаран; и није чудо ако изазива злу крв када хоће да буде насилан. Критичари би били потребни само када би у књижевности плевели и рашчишћавали. Међутим, они одиста нису били у стању да шкоде ни најгорим писцима кад су писали противу њих, ни да ишта исправе и измене. Лажни писци пропадну једино пред равнодушношћу читалаца, а то је када су читаоци од њих књижевнији. - Не постоји у уметничком суђењу експеримент ни принцип, него осећање и каприс; нити се суди до краја методом и памећу, него темпераментом који није ни методичан ни паметан. Зато је критика непотребна. Један страни писац је рекао да песник увек говори о себи, а нама изгледа да говори о нама. Неоспорно, оно што ми нађемо на једној слици или у једној песми, као да је интимно наше, то је оно што је најлепше и најдубље за нас лично, и кад је најповршније за него другог. Због тога делића ми волимо или

мрзимо једну песничку ствар и њеног творца, и на том делићу нико није потребан да нам ишта тумачи.

Историја уметности, то је историја развијања само општег, колективног укуса. То је прича о том шта су културни људи заједнички сматрали лепим у разним периодима историјског процеса. Та прича ништа не доказује, него само показује.

6

Модернисти у уметности, то су усташи против колективног укуса. Они се одмах поставе отворено против историје, јер су против традиције; и то су бунтовници против традиције; и то су бунтовници против утврђених навика, јер су непријатељи свих ограничења. Они неће да знају колико је свет стар, нити признају да под сунцем нема ничег новог. И зато, пре него што би нешто и сами остварили, они покушавају најпре да поруше оно што је пре њих постојало. Јер модернисти или новатори представљају један закон природе човекове, који је неумитан: потребу за променом и укус за новим. У њима се буни инстинкт новог човека, пре него што се побунило осведочење новог творца. Они се питају да ли су носиоци прогреса или су једино представници дегенерације; они се само буне против устајалости коју, с правом, сматрају за начело негације и пропасти. Најзад, они представљају још и једно више и општије осећање човеково: младићу ку нетрпељивост за старост и за старо, борбу против акапарисања, и најзад, своју лепу и разумљиву жељу за личном афирмацијом. - Овај феномен је често интересантан више као покрет, него по самим личностима тих новатора. Више увек има међу њима збуњених него побуњених. Уз неколико истинских нових талената, обично иде поворка букача и шарлатана, који су најгрлатији и најдосаднији, и који ће отпасти кад се утиша побуна, и нестати с помрчином и са прашином чим сване прво ново и тријумфално јутро.

Истина, прави великани нису имали своје херолде ни трубаке да их објављују, нити су сами тумачили своје програме и своје уметничке намере. Прави творац античке трагедије, Есхил, син свештеника у Елеусини, почео је мирно као да је и

сам био свештеник; јер се зна да је прво драма била у служби вере. Највећег песника хришћанства, Дантеа, нико није објавио, нити је сам себе огласио за творца какве нове школе. Петрарка је чак мислио за Дантеа да је написао једино књигу *Обновљени живот*, али је за Дантеову *Комедију* побожно и искрено веровао да ју је написао сам Дух свети, а не Данте. Шекспир је био самотник, као Хималаји. Гете и Шилер су били врхови немачке земље и расе; без рекламе и без војске, и велики лични пријатељи, иако је Гете био чист поборник традиције (у свом *Гецу од Берлихингена*), а Шилер новатор и поборник немачког уједињења (у своме делу *Валенштајн*). Значи: и по намерама и по духу потпуно различни. Ни Расин није знао за себе да је новатор. Само охоли и болесно сујетни Виктор Иго је имао потребу за фанфарама; и само горделиви и загрижљиви Леконт де Лил је говорио о свима другим правцима с понижавањем и увредама. - Прави творац иде за инстинктом, а не за програмом; и узимајући нови правац, он се и не пита да ли се и колико се одалечио од старог утапканог друма. Овакав творац нема намера него само потреба; јер је он пре један нов инстинкт него ишта друго.

Новатор може да донесе нов таленат, можда и нов начин израза, али не може написати или насликати дело које чак и у далекој прошлости не би имало свог премца. На двеста година пре Рафаела било је рафаелских Мадона и по нашим мањим манастирима. Има једна поступност у остваривању људских лепота, која од почетка човекове историје иде равномерно и логично, чак и онда кад изгледа да је сав историјски прогрес само један низ бучних револуција. Мирон је био новатор само по положају тела својих статуа. Фидија је био модернист само по изразу својих фигура. Скопас, и Лисип, и Поликлет, и Праксител, били су новатори само по оном што су додали старом делу, а не по нечем битно новом. Донатело је новак, али само релативно, и само према вајарима свих времена; а Микеланђело је нов само у односу према Донателу. Нов уметник, то је човек који унесе нове емоције или нарочито само појединачне нове форме. Ништа више. - Стари век европски је био скоро цео у продукцијама грчког генија, или грчко-латинског, и зато је био узак и једнолик, јер је био израз само једне расе и историје. Средњи век је био шири. Средњи век је имао много варварских најезда, и велики број

нових народа, много страшних ратова, много свирепих болештина, и, најзад, хришћанско схватање живота и смрти. Зато је средњи век морао дубоко изменити сензибилитет људски, и природно учинити огромне промене у стварима уметности. На средњовековној уметности је сарађивало много нових и разних народа, али је ипак питање да ли је који век створио одиста ишта ново, или само допунио нешто старо. Такав је био XIV век када се човечанство нашло између две противуречне духовне и моралне струје: средњег века и ренесансе, вере и сујевере, али ипак између нечег што је већ било старо (хришћанство) и нечег што је било још старије (паганство).

Свака историјска периода има свој посебни покрет срилософски, религиозни и књижевни. Али је таква нова периода морала бити увек само велика последица дубоких философских криза у човеку и у друштву. У таквом случају иду и философски и религиозни и књижевни покрети напоредо, тесно повезани и скоро сливени у исто корито. Тад се има илузија као да се рађа једно ново човечанство. Тако је било у време Анаксагорина, а тако је било и неколико пута доцније. Ниједна велика школа није дошла импровизацијом и навалом амбициозних људи да се пошто-пото обори старо, а створи ново. Сколастичка философија се развила дугим покушајима измиривања античке философије са хришћанским учењем. Бекон, а нарочито Декарт, оборили су сколастику због њених злоупотреба над људским здравим разумом. Огист Конт је створио позитивизам кад су најзад и злоупотребе метафизичара постале новим беспућима за људску памет. А ниједна нова философска школа није била без новог и дубоког утицаја на уметност. Без нове философије нема нове уметности.

Има нових уметника, али нема нових уметности. Међутим, ко год је персоналан, он је за себе један нов случај. Несрећа, што је мало учитеља а много ученика. У наше доба је сликар Сезан био, ако хоћете, нов; и сликар Реноар је био нов; али сезанисти и реноаристи нису већ били нови, јер не иду за собом него за другим. Присталице разних школа јесу ученици, а нису сами новатори, јер је нов само онај уметник који је израз самог себе, независно од својих претходника али и од својих савременика! Једно је Христос, а друго су хришћани. Зато међу новаторима има увек велики број уљеза и

шарлатана. Није ни све добро што је ново: нарочито је глупост стара колико и свет.

Сваки покрет има једног свог великог протагонисту и главног иницијатора. Он почне, све изрази, и најзад све доврши. Школе које се направе околу таквих протагониста само су уточиште бедних епигона, који се заклањају за једно крупно име, или за један крупан правац. Европски рат, чији смо очевици били, изгледао је многим површним духовима као некаква нова бразда одакле иде и нова периода. Али није тако. Нису капиталистички ратови, као овај 1914, у стању да уроде регенерацијом људске мисли и срца, него напротив. Само ратови духовни и душевни, а то значи само дубоки покрети религиозни и философски могу бити иницијатори нових идеологија и нових сензибилитета. Рат француско-немачки 1870, од огромног значења, није у ствари идејно изменио ништа у тим двома земљама. У Француској је тај рат, у духовном погледу, само растурио парнасorce, као школу, али није ништа створио стварно ново; а у Немачкој је створио ничеизам и војничку мегаломанију, али не и нове душевне вредности и нове уметничке инспирације. - Ни симболизам, који је дошао нешто доцније, није био нов духовни покрет, колико један нов манир. Симболи и симболизми нису нимало нови; чак су то начини људског говора можда старији него и ма који други. То је само један начин говора али не ново осећање. Кад је француски симболизам покушао крајем XIX века да буде ново осећање, он је пао брзо исцрпен. Ниједан озбиљан песник није хтео да се ограничи на само симболистичке ефекте. Има у симболизму великих погрешака. Његова психологија је ненормална; његове идеје и асоцијације су одвећ бизарне; његово негирање непосредног проживљавања јесте сасвим погрешно; његово претпостављање магловитих наговештаја сваком јасном и логичком изражавању, јесте лажно; и најзад, његова музика ветра и воде пре људског говора („музика пре свега другог“), само је једно бесциљно прецењивање споредних случајева. Зато је и тај покрет прошао са досадом, као и све друго што је имало несрећу да се једном назове модернизмом.

И данас постоје, нове маније, а не нове естетике; и нови куриозитети, али не нове лепоте. Симболисти су се, пре пола века, позивали на философа Новалиса, као на свог учитеља,

а данашњи се позивају на философа Бергсона. Они који буду дошли доцније, можда ће се позивати на Бога, и биће боље, и свет ће им веровати, јер су све велике уметности, постајући у моментима великих религиозних криза, изишле из идеје о Богу. Најлепша песма једног песника има увек изглед молитве; и најлепша слика једног сликара има изглед иконе. Све су уметности одувек биле у служби религије. Зато је лаж у дну сваког оног покрета који не долази из најдубљих човекових извора вере или сумње.

7

Све што се догађало у променама уметничког смисла кроз векове, догађало се у тесној вези са осталим стварима живота. Постојале су увек логичке везе између појединих појава друштва. Смисао уметнички је варирао често можда сасвим без реда у погледу његовог развијања, али у потпуном реду са друштвеним појавама; а ја мислим да је уметност највише варијирала према моралним променама једног друштва. Свакако, постоје у уметности разне форме лепоте: чудно, ново, наивно, љупко, мисаоно, узвишено, срдачно, равнодушно, чедно, лепршаво, преозбиљно; порнографско, аморално. Зато је и често у историји постојао неспоразум између уметника и њихових савременика; а то је онда када су уметници били виши него њихово друштво, или када је њихово друштво стајало културно и морално више него његови уметници. Ипак, никад није било неспоразума између најбољих уметника и најпааметнијих њихових савременика. Кад је Верокио видео слику „Крштење Христово” свог ученика Леонарда да Винчија, још дечка, кажу да се тај дан решио да никад више не узме кичицу у руку. - Паганску је уметност разумевао њен свет, јер је стајала у вези са паганским митом; а средњовековну уметност разумевали су тадашњи хришћански људи, јер је била религиозна као и њено доба. Данашња послератна уметност би требало да буде нешто треће, па да буде схваћена, што значи вољена. Можда она лута зато што је свет остао без своје основне идеје о животу, без своје централне идеје философске и моралне, расејан, разорен, анархичан, зараћен, и можда на ивици пропасти. Данашња уметност очевидно стоји на

беспућу једног човечанства које је изгубило сву снагу да у нешто верује онако као што је пре веровало у Бога.

Идеје имају своје порекло и своје рођендане, као и људи. Ништа се у духовном животу није родило без везе са општим законом напретка или назадака човековог. Нарочито се ово може односити на људска осећања, која су постајала или нестајала увек са великом логичном поступношћу. Можда би се могло и чак тачно утврдити којим је случајем постала која идеја у животу, и каквим је обртом постало које човеково осећање о величини и лепоти. Зато постоји тако велика разлика између човека паганског и човека хришћанског. Антички народи нису знали за нежност у нашем смислу. Нису могли бити једнаки људи који су некад веровали у хладну Минерву, са људима који данас верују у Богородицу, мајку која држи једног мученика у наручју. Хришћанство, уносећи у људски живот доброту и култ бола, унело је међу људе и верску тугу какву стари мудраци нису извесно сматрали ни лепотом ни врлином. - Неоспорно, религија је била увек највиша наука о судбини. Зато ни историја уметности није друго него један део историје религија. Уметност се никад није могла одвојити од мисије да буде афирмација божанског у човеку; и уметност је увек била главна веза између неба и земље.

Било је много случајева неразумљивих у књижевним појавама. За мене је такав чудан случај како су Французи имали романтизам, који, стварно, није био њихово расно осећање него туђа импортација. Цео свет је пре њих био романтичан и имао романтичку литературу: Талијани са Ариостом, Шпанци са Калдероном, Енглези са Шекспиром, и Немци са Гетеом. Чак Французи нису уопште имали историјског осећања у уметности, нити су били заљубљени у прошлост, него увек у садашњицу. У њиховом такозваном златном веку, Молијер је говорио с ужасом о готским катедралама, као и одвратним наказама, из векова незнања и тмине. Тек доцније, са падом рационализма, романтици уносе историјско осећање у уметност. Они чак и тада сликају туђи и романтички живот, правећи и тако свој француски књижевни романтизам. - Интересантно је да су Французи били увек под туђим књижевним утицајем, већ ма него и Талијани и Шпањолци. Песници француски из ренесансе су били сви под утицајем латинске литературе, а узалуд је школа Реноарова покушала да француску

књижевност хеленизира. И век Луја XIV био је ближе латинству него хеленизму. И песници XVIII века још имитирају римске лиричаре из Августовог столећа. Тако је ишло док нису на крају тог века узели себи за узоре Гетеа и Шекспира, опет учитеље више него и узоре. - Најчудније је што се зна да су и латински песници били увек туђи ученици, и признавали грчким писцима првенство, и сами чак учили у Атини. Ово би значило да су Французи, иако генијални, увек имитирали имитаторе. То им није сметало да најзад постану и сами ненадмашним. - Међутим, француске Шансон де Жест и песме о Ланселоту биле су извор и самим Талијанима за њихов романтизам. Французи су зато створили свој романтички покрет XIX века, после свих других, и пошто су били мање романтични него икад.

Данашњи смисао о лепоти јесте производ дугих векова. Историја уметности радила је дуго и много на стварању извесних заједничких осведочења у стварима лепоте. Поставила је понека мерила, која су већ узела облике принципа, чак и догма. Данас народи исте културе имају скоро и исте принципе о укупном животу; а није могуће да то не захвати и уметност. Све већма мисао човекова постаје космополиткиња. Доказ, што се једно уметничко дело, са једног континента, сматра лепотом и на другом континенту. Ако црнци нису у стању да осете нашу уметност, ми смо зато били у стању да осетимо њихову; чак је прилично и копирали, нарочито данас, у скулптури, плесу и музици.

Али што је и сад најопштије за све нас, то је формула лепоте коју су дали стари грчки артисти. Лепо, то је ипак оно старо грчко лепо. То је материја и идеја, уједињене у хармонији. Осим лепог на грчки начин, постоји и бизарно као лепо, и снажно као лепо, и ново као лепо, и примитивно као лепо, и дивљачко као лепо, чак и простачко као лепо. Али апсолутно лепо, то је само оно грчко, и дефинисано: лепота у хармонији. Таква је била аксиома целог грчког живота, па и њихове уметности. То је високо гледање на све стране живота; то је Анаксагорин дух као регулатор нереди у материји; то је плавоока Атина, главно божанство атинско, које је било божанство памети. - Јер нема уметности без лепоте, нити се уметност и лепота смеју одвајати; јер је то онда само вештина и виртуозност, а не уметност. Пиндар, који је имао свој трон

у Аполоновом храму, у Двlfима, да са њега чита своје стихове, каже Хијерону, тиранину у Сиракузи: „Кнеже, ја се разумем само у метрици“. Ко би хтео међу данашњим уметницима да истакне да је знање метрике једна велика човекова судбина; и ко би од нас сматрао за довољну гордост да буде само један коректан метричар.

8

Кад један песник пише о другом песнику, тај је случај интересантнији него кад о песнику пише критичар. Јер је песник одиста једини који може да неко дело проникне до у саму његову срж, а то значи до у крајње танчине сваке појединости. Ово осећају и многи критичари. Песник је једини који може да оцени, не само шта је други урадио, него и све шта је хтео или требало да уради, значи све што је и постигнуто и непостигнуто. Он једини може да код другог творца оцени и цело стварање. Критичар стварно није ништа друго, ни више, него један префињени читалац, који записује своје импресије, и који има сујету да их објављује. Али сам критичар није творац. Ако је творац, он више није само критичар, него философ књижевности, што значи писац који од уметности прави науку. - Песник уопште не може ништа урадити, чак ни у критици, да и сам одмах не пређе у стварање; а говорећи о другом, он и у том часу говори стварајући. Критичар, напротив, говори без сопственог стварања; и још више, он се увек држи извесних норми, чак норми које су други пре њега поставили, као необилазне и освештане, академске и школске. Он увек иде за другим и ранијим критичарима, више него и за самим писцем о ком говори. - Осим тога, критичар више говори о себи, него ма који други писац. Књига критика и студија уметничких, то је увек биографија једне сујете. Можда ни сама књига једног лиричара, није у стању да буде такав докуменат духовних навика и личног васпитања, као критичарева књига. Критичар не говори свагда да пресуди као судија, него да оптужи као државни тужилац, или да одбрани као славан адвокат. Али, најчешће, срачуна то на ефекат у публици, и скоро увек на рачун и на штету правог писца. Зато је најчешће критичар без спонтаности и

без искреног дивљења, чак и пред најлепшим делом; а то стога што увек стоји изван књиге о којој говори, и увек себе ставља изнад самог писца. Кад није рутина и манир, онда је схема и категорија. Критичар све види везано за једаи век, за генерацију, за жанр, за школу, за принцип. Он је толико заузет класификацијом таквих случајних факата, да му и најлепши квалитети једне личности испадну из вида. Нарочито његова упоређивања убију у једном песничком делу све што је у њему одиста најчистије, и најличније, и највише. А који је то критичар који две трећине својих размишљања не вуче из тих фаталних и разорних упоређења.

Па ипак, кад критичар пише о песнику, он се бар држи нечега што се сматра већ добро размишљеним и коначно усвојеним као мерило. Одавно се ишло за тим да се и за уметничке вредности нађу неменљиви принципи, као што су нађени за многе друге тајне човековог духа. Чак се и критичарева манија за упоређивање мора разумети и као једно средство за размишљање; јер, одиста, човек и не мисли без упоређивања; аналогија, то је један од важних принципа наше мисли. - Песник, напротив, постајући и критичарем, не држи се никаквог утврђеног начела. Он иде по снази свог инстинкта, и говори по вољи свог прохтева. Зато кад песници пишу о другом, они су у том случају, и у таквом односу, педантни и нетачни. Казаће, извесно, ванредно лепих опажања, можда и много нових истина, али увек само поводом и мимогред, и независно од човека о којем говоре, чак можда потпуно и без везе са делом које оцењују. Критичар, напротив, види у једном делу оно што вреди бар за највећи део културних људи његовог времена. Песник и у туђем делу тражи своје сопствене маште, и оцењује нешто не према томе како је то успело, него баш према оном како није успело. Песник не гледа при критиковању како је онај други писац нешто урадио, него како би он сам урадио да је о истом предмету писао. Зато је несигуран и често нетачан.

Свод резонанце је, истина, много шири и дубљи, и друкчији, у песника него у другог човека. Зато је и једно дело увек друкче одјекнуло у њему него у обичном човеку, чак него и у једном необичном критичару. Критичар би требало да има исту моћ асоцијација, и исто толико висок емотиван живот какав имају и песници, па тек тад да имадне

храбрости да верује како је тог песника довољно и правилно осетио. Кад ма који човек говори о самом себи, онда то може још бити и тачно; али кад човек тумачи другог, ту више не може бити говора о тачности, јер онда све гледамо или кроз своју природу, или само кроз туђе принципе. А то је, скоро редовно, случај код критичара. Он увек сматра да је писац и мање учен и мање дубок него његов судија. Стога је ретко кад било случајева да је један озбиљан писац истински волео да чује размишљање таквих често наметљивих људи, који увек радије пресуђују него што срдечно воле. - Али је и сам песник несигуран судија још и зато што је претерано затворен у своју већ одвећ јаку и личну природу. Песник је увек интересантнији и неоспорно богатији од сваког критичара, чак и кад је тај критичар највећи књижевни философ. Али то не значи и да је много тачнији, и да ће он рећи оно што се тражи од једне оцене, и што критичар није хтео или није умео дати. Зато је песник несигурнији судија него и сам критичар.

Затим, што у једном делу највећ ма волимо или највећ ма не волимо, то је сам његов писац. Ово се односи и на писце античке, као и на писце које лично познајемо, и које можда сретнемо често и у својој улици. Ми у једном писцу видимо или једног умног пријатеља и забавног друга, саветника или утешитеља, или, напротив, нађемо у њему човека који није за нас лично ниједно од свега тога. А песник, баш зато што одвећ силно воли и силно мрзи, може бити неизмерно неправедан и нетачан према писцу којег или лично воли или лично не воли. Пошто такав писац којег он нападне, може бити за све друге људе често творац врло велике вредности, песник као критичар би овде направио ружну неправду и опасну заблуду. - Најзад, песник, пресуђујући и другог, увек помало пресуђује и самог себе, или увек брани пре свега свој уметнички смисао. Оцењујући и већег од себе, или друкчијег од себе, он је, и нехотично, у оба случаја неправедан. Јер је и песник човек са људским страстима, од којих се не може ослободити, ни кад је најчеднији и најплеменитији.

Критичар, међутим, може да не дође бар у оваква искушења. Али није искључено да падне у искушење много горе: да говори о себи више него о писцу којег оцењује. Он често афектира одвојено мишљење од свих других мишљења каква су пре њега била речена о том истом писцу. То може да

повреди јавни углед једног талента, и доведе у забуну читаоце према једном важном националном делу. Критичар је, по принципу, или новатор или конзервативац: а ако писац којега оцењује не буде човек његових идеја, или бар човек његовог круга, може да за то скупо плати такву случајност. - Најзад, да би критичар и сам имао изглед писца, чак и важног, употребљује често неко дело у чију вредност нико други не сумња, да се његовим поводом баци каменом на освештане вредности једног времена, или на усвојене мере једне књижевне генерације. Нико није толико пожудан да изгледа нарочито учен и самосталан у мишљењима, колико критичар; а то увек пада на штету писца којега оцењује, и који понекад представљају чак прави капитал једне књижевности. Тако филозоф Кроче руши песника Д'Анунција, и тако је наш критичар Недић рушио нашег Змаја. Ја никад нисам био радознао да видим колико је један критичар о мени рекао тачности, него колико је према мени показао пријатељства и љубави. Јер тачност, то је његова дужност према читаоцима, а пријатељство, то је његова дужност према писцу. Писац има право да види како се један критичар са исто онолико искрености одушевио оним што је у његовом делу велико, с колико се пакости устремио на оно што је лоше. Критичар који напада и писце од талента, то је клеветник, као лажни сведок пред судом.

Нису, дакле, неминовно тачни ни песник који критикује другог песника, ни критичар од заната. Песник већма критикује само стварање, него створено дело, зато што је и сам творац; а критичар опет оцењује оно што је створено, и не знајући како се уметничко дело зачело и затим стварало кроз његове појединости, зато што и сам није творац. Осим тога, критичар никад не познаје довољно техничка песникова средства, нити зна вредност једног ретког обрта, ни колико је често савршено нова једна метафора, ни колико је ретка једна рима, чак много пута не зна довољно ни универзално значење ове или оне песничке идеје. То су велике тајне приступачне само правим творцима. Зато најчешће о једном писцу друкче мисле сами творци, а друкче мисле критичари. Друкче је Бетовена разумео један директор конзерваторијума, а друкче га је разумевао један Шопен. Први је грешио кад га је осећао, и

кад је веровао да га потпуно разуме, а други је могао погрешити само ако га је другом тумачио.

Али како ни песник ни критичар нису сигурни оцењивачи туђег дела, остаје читаоцу да се поводи сам за собом. Најбоља је само она књига која нам је најмилија, као што је најлепша она жена за коју налазимо да је лепа, а не знамо зашто је лепа. Класична дела су величине које време није могло оборити, и које су пролазиле у тријумфу с колена на колена. Монтескје је зато рекао ону лепу мисао да модерне писце чита публика, а класичне писце да читају аутори. Одиста, ко се васпитавао на духовима старе уметности и литературе, не треба да се боји да ће његов укус икада застарети. Ко је много полагао на модернизам, прошао је и сам са модом.

Неки стари грчки песник каже да велика богиња Атена никад није огледала своје лице у дискосу од бронзе, ни у провидним таласима Симоиса, јер је знала да је њено лице увек лепо. Ни за уметничку лепоту не треба никакво огледало, нити икакав тумач. Песничко дело, уколико је дубље, утолико је простије; а уколико је простије, утолико се мање о њему може говорити.

9

Ништа не може одолети времену, па ни дело песниково. Ако га време и не поништи, оно га исквари или награди. Сви књижевни родови застаревају с временом, а лирика је прва која застари. Оно што нарочито у поезији једног времена најбрже пропадне, то су метафоре и описи природе. Хомерове описе Алкинојевих вртова, који су једини славан пример античког описа природе, могао би данас написати и обичан дилетант. И Петаркини такви описи, најбољи који су нам остали из средњег века, нису достојни ни осредњег имена међу данашњим писцима. Осећања за религију и за љубав не мењају се много с временом, али осећање за природу - као трећ и од великих мотива људске инспирације - мењало се стално и огромно. Опис природе какав ми данас волимо, постао је тек последња два столећа. Карактеристичан опис природе у старијој књижевности била би Фенелонова метафора о пољу за који не уме дручке да каже него да изгледа као зелен ћилим.

Некада је и та метафора могла изгледати нова и лепа, а данас је стара и ружна. Хомер је говорио „Дан са белим коњима“, или „Зора с ружичастим прстима“, или Есхил „Све шуме мора“, што је више бизарно него лепо. Шекспир на једном месту каже, имитирајући Хомерову метафору: „Зора са сивим очима"... Данас је једну бизарну метафору лакше наћи и једном обичнијем писцу, него што је било некад великом грчком рапсоду и оцу свих песника. Барок је таква једна лепота бизарности, и она већ траје више од два века, увек са много сугестије за људску фантазију, а вероватно да, због своје детињасте љупкости, неће никад ни престати.

Мање него описи природе, застаревају песничке идеје. Изгледало би скоро да се оне углавном и не мењају. Догађа се и да два умна човека у два разна доба историје дођу до једне исте идеје о истој ствари, чак и да ту идеју изразе скоро истим речима. Ово нарочито важи за писце сличне културе и сличног сензибилитета. И у уметности, као и у обичном животу, многи су људи дошли на наше идеје и пре нас. Зато и у античким писцима налазимо толико од нас самих. Да не постоји овакав однос између новог читаоца и старинског писца, не би више постојао ни интерес за оно што се некад писало. Јер што ипак највише волимо у сваком писцу, новом или прастаром, то су наше сопствене мисли и осећања.

Срећа је што метафора и идеја нису једино што може да садржи неко уметничко дело, јер би рушилачка рука временна била још страшнија. Али има у уметничком делу још један фактор, а то је фактор душевни. У књижевности је то онај елеменат који остаје занавек искључива својина сваког писца, једино што се не даје копирати ни присвојити. Петрарка има један сонет „Прође мој брод пун заборав“, извесно један од најбољих његових сонета, и који нико неће ни надмашити ни поновити. У њему је речена о човековој судбини тако једна лична и интимна душевна реч, која се не може два пута рећи, или бар не једним истим начином. Ма колико да је описна лепота и мисаона дубина у том сонету нешто од најсавршењег у светској лирици, ипак душевни фактор у том малом делу превазилази и његову мисаоност и његову метафору. Ништа узбудљивије није казано песничким језиком о човековом страху пред животом. Зато је највећи песник онај који је

имао највише душе, а не највише духа. Душа је индивидуална, а дух је универзалан.

Што у старој атинској трагедији и сада има за нас неодољивог, то је онај страх атинског човека од судбине коју су звали Нужност; она верска туга која је нешто најдушевније што су нам стари завештали. Данте и данас највећма узбуђује својом тугом хришћанина и прогнаног грађанина, него својим идејама и својом савршеном формом. А песници, као Бајрон, дају се поново испевати, јер су више описни и духовни, него душевни. Међутим, песник Алфред де Мисе не може се препевати никад више, јер је сав осећање и туга. Нико га не би могао имитирати, него само копирати. Човек који одиста има своју сопствену душу, веома је редак међу људима; али се нарочито међу писцима такви људи дају избројати на прсте. Истински персоналан песник, то је само песник дубоко душеван.

Свако доба човековог живота има свог нарочитог песника. У двадесетој години људи су залуђени неким песником, којег већ у тридесетој години неће више читати, или ће га читати без некадашњег уживања. У четрдесетој години имамо опет нарочитог свог песника; а доцније се те разлике оцртавају још оштрије. Бајрон и Мисе, или у нас Бранко и Војислав, остаће занавек песници наших двадесетих година, јер су певали страсти и идеје младог света. Леопарди и Бодлер, песници болесне душе, читаће се дуго, са више уважања него и најбољи међу песницима, јер су занимљиви и кад нису леви. Не треба се зато чудити ако људи двадесетих година немају о једном песнику исто мишљење које имају људи када су већ у четрдесетим или педесетим годинама. То је немогуће тражити од младих људи, чији је сав живот друкчији, и све навике различније, него у њихових очева. Често два човека из две такве разне генерације имају више међу собом разлике, него два човека разних раса или разних континената. Под сунцем неба све су ствари друкче обасјане, и друкче обојене, и друкче изражене.

Лирски песници застаревају, јер се мења наш сензибилитет на сваком раскршћу историје. Ово ће с будућим временима, у којима ће се брзо живети а много стварати, ићи још брже. Свима данас многи велики лирски песници прошлог столећа изгледају хладни и равнодушни. И велики Гете, и велики

Иго. Али ако су ова двојица дивова застарели, ипак има лирских песника, чак историјски од нас још удаљенијих, а који су нам остали душевно увек блиски: Сапфо, Тибул, Петрарка, Ронсар. Јер што једну песму сачува и направи вечном, то је њен интимни тон, интимна идеја о љубави и судбини, које су у основи неменљиве и опште. Велики песници су узвишени, али не и интимни; они нас задивљују, али не заносе. У томе је њихова величина, али и њихова несрећа.

Нарочито бол, искрено изражен, сачува песму свежом кроз векове; јер су среће различне, али су болови увек исти. Религија и бол, то су два извора стварања, и две лепоте које никад не мењају своју снагу над људима. Све уметничко се зачиње у њима двома. Нема великог књижевног дела без великог бола. Све се родило из бола и крви, као и дете. У тамници је Сократ писао песме пре него што је дошао час да испије чашу отрова: написао је једну химну Аполону, и у стихове преносио Езопове басне.

10

Разлика између песника и научника јесте и у том што је сваки песник једна фигура за себе. Песниково је дело увек као једно усамљено острво, које изгледа да има своје сопствено небо и сопствено сунце, на чијем осветљењу зрачи његова сопствена лепота. Зато што је најређе и у књижевности, то је таква персоналност. Има врло познатих и много читаних писаца, чак и славних, који немају своје персоналности. Међутим, свако иде насилно да увери о том да је личан и самосвојан.

Јер нема опакије страсти него што је књижевна манија, ни бестидније таштине него што је књижевна сујета. Има један бацил књижевне лудости који разорава мозгове откад људи живе, или бар откад пишу. Новац и слава, то су две најкобније похлепе; за новац се срља у срамоту, а за славом се срља у смешно. Цезари су писали стихове, а папе су биле литерати. Славни кардинал Ришеље је био рђав позоришни писац, и плаћао последњу галерију да му пљеска за време представе. И краљеви, као Франсоа I и Луј XIV, обојица велики љубавници, писали су епитре и мадригале. Познато је како је

песник Боало одговорио Лују XIV, кад му је овај тражио суд о његовим краљевским стиховима: „Вашем величанству је све могуће. Хтели сте да напишете рђаве стихове, и успели сте“. Овај сјајни владар, један од ретких људи који никад није био смешан, престао је после тога да пише стихове. - Лудило за књижевну славу, одводило је у смешно и оне чија је слава била иначе осигурана у науци, или у политици, или у војничкој величини. Волтер, који је имао ироније за цео свет, био је најсмешнији у својој поетској лудости. Крволочније личне сујете није било. После премијере његове драме *Семирамида*, ишао је Волтер у тада елегантну кафану „Прокон“, прерушен у фратра, с молитвеником, с наочарима и периком, испод које се једва видео нос, и тако сакривен иза новина у једном углу слушао шта се говори о њему; и како кажу, напуштао кафану тек кад су се сви други гости разишли. Најзад, верујући да само Шекспир смета његовој слави, он је нападао Шекспира као плагијатора, који је своје драме писао према романима данског писца Сакса Граматикуса (Клаудија, Гертруду, Хамлета). Један енглески писац каже како је Волтер и свог пријатеља, пруског краља Фридриха Великог, толико био озловољио против Шекспира, да је овај краљ најзад прогонио чак и глумце који су Шекспирове драме играли на пруским позорницама.

Песме воле само деца и мудраци. Први у песничким мислима виде шарене слике, а други у тим шареним сликама виде дубоке мисли. Песме не воле људи рђавог срца и лошег васпитања. Простаци по правилу презиру поезију, и ако могу, прогоне песника. Нема у целој књижевности ниједног рода за који треба толико дубоко књижевно образовање, и тако изванредна природна префињеност, као за разумевање једне умне лирске песме. Али ако је многим тешко прочитати и разумети једну лирску песму, њима изгледа да је није тешко написати. После европског рата су наишле по свету читаве армије лирских песника са небројеним девизама и програмима, нешто што се није видело од почетка света. Рекло би се да је сутрадан после европског рата наишао вал идеализма и човечанске љубави; и да је после моралне поремећености и бестидног грабежа, послао Бог војске песника да објаве ново и друкче човечанство. Међутим, посреди је била само књижевна манија, која је врло стара болест. Никад се у Европи није

више писало, а никад се није мање имало шта да прочита. Никад у историји човекове мисли није било на површини више шарлатана, ни више трговаца прљаве хартије. А међутим, било је писаца који су се по примеру цркве могли назвати „светим оцима“ једне књижевности.

11

Осећа се да се још до нашег века није родио велики лирски песник. Онај којег данас називамо великим песником, само је писац кога треба одвојити од средњег. Има много лирских песника који су близу великог, али стварно није то још ниједан. Упоредите само како су недогледни врхови у другим гранама књижевности, као на пример велики творци епопеја и драме: Хомер и Софокле, међу паганцима, а Данте и Шекспир, међу хришћанима. Можда су такви и у роману Балзак и Толстој и Достојевски. Нема ниједног лирског песника на свету који може да издржи упоређење с огромном манифестацијом силе која излази из ових неколико генијалних имена. - Питање је можда да ли уопште лиричар може бити од оноликог замаха и од онаквог обима колико су ти велики епски и драмски песници, или писци романа. Онамо се оперише крупним масама и великим судбинама, које изражавају цело човечанство једног времена, пројектирајући своју силу чак и у дубине других векова, и векова који су прошли, и векова који ће доћи. Лиричар је, напротив, затворен само у себе, и не излази из своје природе, из описа својих личних срећа и несрећа, својих личних идеја и сопствених емоција. Изгледало би да лирски песник и не може бити израз целог човечанства, чак ни кад је то највећи човек свог времена. Природа није у једног човека усредредила све своје тајне и све своје истине, па ма колико тај песник био њен изузетни и привилеговани човек. У човечанству има увек више него у једном човеку, ма којем и ма коликом. - Међутим, то ипак само тако изгледа, јер само лиричар описује оно што је есенцијално и основно у човековој природи. Драма описује акцију и карактере, а роман даје догађаје и описе, а само лирика записује најтананије и најскривеније покрете човекове душе.

Лиричар ће постати великим песником само онда кад буде казао велике истине о трима највећим и најфаталнијим мотивима живота и уметности: о Богу, о Љубави и о Смрти. У песмама о Богу, велики песник би да да израз свему оном чим је човекова душа везана за природу и њене тајне. У песмама о Љубави, казао би све оно што нас везује за ствари и бића у једној неизмерној лепоти атракције и снаге. И најзад, у песмама о Смрти, казао би све слутње о коначном циљу, и сву горчину неизвесности на нашем проласку кроз мистерије живота. До данас ниједан велики лирски песник није то дао у потпуности, ни Гете, ни Шели, ни наш савременик Тагора. Не само да нису дали своју сопствену поетску исповест о свима тим трима великим мотивима, него ни о једном једином нису рекли довољно.

За мене, драмско песништво, откад постоји, груписано је око три велика имена. Три велика драмска протагониста, иако неједнаки по свом генију, представљају целу светску драму: Софокле, као централна фигура античке драме, и Шекспир као централна поетска личност модерне трагедије, а Ибзен као највећи писац савременог духовног театра. Судбина човека је изражена помоћу драме кроз ову тројицу песника најпотпуније, чак ни у једном логичком и историјском развијању. Наиме, у Софокловим драмама божанства проگونه човекову расу са колена на колено, као лозу Едипову, и тај мрачни детерминизам значи стварно бој неба и земље. Међутим, у Шекспировим драмама више не ратује човек против наивног црнца, и зеленаш Шајлок против доброг Антонија; значи порок једног човека против беспомоћне доброте другог човека. Најзад, у покушају који је дао Ибзен, изграђујућ и један духовни театар свог времена, не ратује више ни божанство против људства, ни зао човек против доброг човека. Напротив, према овој драми се бије бој у самом човеку: једна наша сујета против једног нашег принципа, или једна наша прекомерна амбиција у сукобу с нашом слабом вољом. У овим драмама не падају људи ни од анатеме својих божанстава, као у Софоклу, ни од ножа и отрова својих суграђана, као у Шекспиру, него су све њихове катастрофе чисто унутрашње: мрачни атавизми и пороци, у сукобу са отпорном силом уверења или васпитања; кобна и неумитна битка између белог и црног у самој природи једног драмског лица. Једино

због овог је Ибзен нов, и само због овога је Ибзен ипак највећа фигура друштвеног и духовног театра свог великог књижевног времена. - Све што се написало у драми и комедији, мора, у погледу оваквог основног принципа драме, да буде груписано око ова три врха, неједнака по величини али блиска по судбини, у целом досадашњем драмском стварању.

Можда ће се велики лирски песник вечито чекати, а можда он никад неће ни доћи. Јер никад нећемо моћи осетити да је неко изразио све од оног што је главна тајна човека на земљи. И кад највећи лирски песник буде дао највећу књигу, она нам ипак неће изгледати последња реч. Увек ће људи веровати да је човек виши од ма које човекове књиге. И-увек ће имати право кад буде тако мислио.

12

Има писаца који су изгубили много времена док су нашли сами себе. Ови су ми артисти били увек најмилији. Можда су још симпатичнији они који уопште нису успели да се икад коначно нађу. Вероватно чак да међу ове последње спадају људи од највећег талента: јер је таленат једно вечно неспокојство, и вечна борба духа са формом. Песник који је спочетка нашао свој пут, или је био геније којем је све могуће, или мали човек који је увек с мало задовољан. Људи малих својстава увек су господари себе, увек присебни господари своје речи и свог чина. Они увек знаду шта хоће и шта могу, а то им даје једно осећање самопоуздања дрског и протачког. Али истински велики творци, напротив, хоће много, хоће одвећ, често чак и ван граница својих могућности. Хтећи нешто ван своје снаге, то је највећа трагедија човека. Ово је била и трагичност свих правих генија. Сваки је од њих био собом незадовољан, и сваки је на крају живота горко знао да своју најкрупнију реч није рекао. Писци носе у духу једно дело целог живота. Тако је Гете у врло старе дане писао други део свога *Фауста*, и наставио роман о Вилхелму Мајстеру, који је иначе био писао давно, а који је за сваког био већ свршено дело. Нема ниједне књиге за коју њен писац мисли да је сасвим готова. Најбољи је онај писац, који мисли да би свако своје дело требало да изнова напише.

Песник који себе увек тражи, то је творац, који неминовно већ тим доказује да је у сталном развоју. Тражити себе постојано, то је непрестано пењање ка идеалу. Песници који су се одмах нашли, нису ни осетили ово мучење. Али зато ни су осетили ни величанственост таквог пењања ка звездама. Они су проговорили чим су се родили, а све своје рекли чим су отворили уста. Имали су одмах и свој основни тон, и своју готову форму. Редак је случај Микеланђела који је извајао свог Давида пре тридесете године, а Торквато Тасо је цео свој славни епос био написао већ у својој тридесетој. Редак је и случај као што је био са три највећа лирска песника енглеска, Бајроном и Шелијем и Китсом, који су умрли као младићи, али оставивши ипак готова и савршена дела. Иначе, велики таленти су расли споро као велики кедрови на Либану.

Почетник, какво сјајно доба у каријери једног духа! Ту су све слободе покрета и простора; сви пркоси другима и себи самом; све несталности које долазе од нереди у жељама; и све противуречности, што излазе из збрке о том шта се хоће и колико се може. Благословена ова трзања и ове бесанице младог талента, какве нису имали радост да познају многи творци задовољени брзим успехом, или површном славом, или бестидном идејом о својој величини. Почетник, али почетник од снажног дара! Прва његова књига, али макар у њој само једна песма од велике вредности; или бар једна строфа неке песме, али строфа коју песникови савременици имају потребу да науче напамет, јер лирски песник не живи ако не постоји на живим устима својих савременика, и ако га савременици не позивају у помоћ кад год имају да сами изразе најзагонетније случајеве срца и савести. - Нема правих песника које свет није осетио чим су дошли на видело; нити има великих таланата који остану у сенци, значи неразумљиви чак и најумнијим њиховим савременицима. Нема те речи коју је свет чекао да једном буде казана, а коју није разумео ако је најзад одиста и речена. Свет увек чека онога који ће донети истинску лепоту, после многих лоших писаца који муче и себе и друге. И овај увек одиста и дође. Микеланђело је извајао свог Давида из једног великог комада мрамора, којег је пре тога био покварио неки незналица.

Има нових сликара који првих година сликају само своје жеље и сујете, а не своја стварна осећања и уверења. Њихова

дела се не знају ни где почињу ни где свршавају. То су заставници читаве измишљене војске нових људи, који су у његовој распусној машти силнији од свега што је икада постојало. Јер новом човеку није довољно само да буде победилац свог времена, него да поруши и све што смета нестрпљивој и бесомучној сујети. - Међутим, ипак треба све дозволити младом песнику осим да нема таланта. Млади Виктор Иго је извесно изгледао себи, после успеха своје драме *Ернани*, виши него велики Александар, улазећи у Персеполис, као победилац највећег царства на земљи. И обратно: било је и највећих међу песницима који су били увек незадовољни сами собом. Данте је певао о том колико га је рад на његовом епосу-омршавио; а Вергилије је хтео да спали своју *Енејиду*, да га Август није спречио, јер је песник веровао у свој неуспех.

Данас је најмање оних који себе траже, то јест који себе изграђују кроз живот. Истина, ново доба је дало великих књижевних талената и крупних књижевних дела: тако је Балзак написао више него Данте, или Тасо, или Ариосто, и можда имао и талента колико ма који од ових највећих међу песницима. Међутим, који би песник Балзаковог доба, или нашег избезумљеног времена, могао концентрисати цео свој геније и цео век човеков на стрпљиву и напорну изградњу једне једине књиге као што је *Божанствена комедија*, дело са оном грандиозном архитектуром, и са оном невероватно тешком версификацијом. И дело у којем је један песник изразио и своју латинску расу и своју хришћанску религију, а себе самог изразио и као лиричара, и као епичара и као драматичара, све у исто време. Истина, онда су дани друкче мерењени; људи су имали времена да пишу, чак и да читају; било је више озбиљности, и све што се радило, то је рађено за вечност: црква, слика, стуб, кладенац, поема. На делима Игоа и Балзака има траг журбе - и на *Легенди векова*, и на *Људској комедији*. Ниједна посебна књига Балзакова нема изглед да је писана за цело човечанство и за сва времена, ни по садржини, ни по облику. Једна фатална несрећа у стварању данас, то је та немоћ да се, као некад, један геније цео изрази у једној грандиозној и вечној књизи.

Сваки велики писац и артист треба да има своје централно дело, које представља есенцију целог његовог талента. Фидија је био пре свега скулптор свога Зевса, а Праксител

свог Хермеса. Архитект Иктин је изнад свега творац Парте-нона, иако тај храм није по реду ни прво ни последње од његових дела. Микеланђело је сликар Сикстинске капеле и скулптор Мојсија, а за неке творац Давида. Шекспирово је можда централно дело *Хамлет*, а Гетеово *Фауст*. Балзак нема тог централног и есенцијалног дела; а неки покушавају да Виктора Игоа сматрају пре свега писцем *Легенде векова*, као књиге намењене за вечност. - Централно дело одиста изражава једног писца често више него све друго уједно. Оно има изглед да ће одолети времену и кад се некад доцније књиге буду одвећ умножиле, и кад један велики писац остане познат или славан само као писац једне књиге, или чак кад од једне његове књиге буду људи памтили само неколико одломака. - Међутим, има одиста једна опширност и проливеност која је карактеристична у литератури два последња века. Никад људи нису правили овакву злоупотребу речи и фраза. Антички писци нису имали наша средства за писање, ни наша пера и мастило, ни нашу хартију, ни наше штампарије, и стога, за њихову срећу, били су кратки. Кажу да су и велики антички беседници држали своје сјајне говоре не располажући при томе него са четири стотине разних речи. Волим једну сјајну изреку коју је казао Кардучи, талијански песник: „Ко једну ствар може да каже са две речи а он је каже са три, то није поштен човек“.

13

Људе од духа траже, али их не воле. Њима се диве, али их се боје. Оно што обични људи најмање праштају другом човеку, то није новац него таленат. Свако може очекивати да ће некад у животу пасти на његову главу златна киша, и да ће постати богат: јер нема веће утопије него што је идеја о будућности. Али свако зна да неће имати талента, ако га већ није имао кад га је желео имати. Зато се мање мрзе међусобно људи богаташи него људи од духа. Богаташи жале само што немају више злата, али људи од талента су несрећни и отровани и када неко има више признања него они. - Животиња је саможива и прождрљива само кад је гладна физички, а човек је прождрљив и кад је најситији и најбогатији.

Нема мере ни лека људском егоизму. Супериорност једног човека, ма које врсте она била, не тиче се само оног који је њом обдарен, него се тиче и сваког другог човека који с њим долази у додир. Зато она вређа или сујету, или интерес, или идеју о себи свих људи из његове околине. И зато су велике хероје убијали, велике краљеве прогонили, а велике писце мучили. Зато Дионисије, тиранин Сиракузе, не могавши постати песник као Филоксен, послао је Филоксена на робију у руднике; а не могавши постати беседник као Платон, он је тог философа продао као роба у Егину. Љубомора према жени изгледа истог порекла као и завист према човеку. Опазио сам да скоро исти човек који је љубоморан према жени, носи у себи отров зависти према људима. Скромност великих људи треба да буде у том да сакрију као порок оно што је у њима божанско. Скромност је неприродно осећање, ако је искрено, а најсавршенија форма лажи, ако је извештачена. Цицерон је по својој природи био срамежљив, и излазећи на трибуну он је, кажу, дрхтао већма него кад је у рату командовао легијама. Срамежљив је био и велики хришћански беседник, Босије, излазећи на амвон. Али се за Цицерона не може рећи да је његова срамежљивост значила скромност; напротив, нико у Риму није био толико разметљив као Цицерон. Био је нескроман и Катон Цензор, који је чак дозвољавао да се отворено сваки човек подичи ако има чиме. Кад су га питали зашто нису још Римљани поставили и његову статуу на Форум, он је одговорио: „Боље да се свет пита зашто нису поставили на Форум статуу Катонову, него да питају зашто су је поставили“. Међутим, другом приликом је рекао, увређен: „Више Рим дугује Катону него што Катон дугује Риму“. У ново доба нико није био разметљивији него Мирабо, ни надувен колико Виктор Иго. Можда је оволико био нескроман само још Валтер Скот који је сам о себи писао похвалне чланке.

Има скромност и скромност. Има људи који никад о себи не кажу лепу реч, али ту лепу реч нису казали ни о ма коме другом. Има чак људи који прећуткују и своје највише особине само да би могли с више права да о другом кажу највеће погрде. Велики људи су свагда били мученици своје славе. Још стари Хесиод каже на једном месту: „Велико име је опасно, лако се добије, с муком се носи, а тешко га напуштамо“. - Само људи великог срца цене људе великог ума. Има људи

генијалних срцем, као што има људи генијалних умом; јер се срцем и ствара више него умом.

Многи славни људи били су чак поруга својих савременика. Јер ако мудрац избегава глупака, још већма глупак избегава мудраца. Што глупаке највећма замара, то је да праве духовни напор; зато је уман човек за њих само доносилац патње. Човек уман има чак извесну болећивост према човеку без памети, јер му овај изгледа као дете бедно и недовршено; али човеку малоумном, човек мудрац изгледа само надувен, и кад је најскромнији, а агресиван, кад и најпасивнији. Чак му изгледа и лукав и опасан, и онда кад је потпуно безазлен и добар. Овакво осећање неповерења и антагонизма иде затим у страх, и прелази најзад у мрачну мржњу. Нема великана за мале људе, Велики човек вас суди по вашим врлинама, а мали човек вас суди по вашим манама. Великан нађе начина да вас и на тај начин увелича, а мали човек вас унизи и смањи. Ситан човек се бави само ситницама. - Зато култ за геније не постоји код оних који су одвећ далеко од сваке даровитости, јер га они не посматрају изблиза, и не разумеју га, а према томе, и не цене. Колико се један геније све више пење на висине, утолико више ишчезава са видика за оне који остају увек у низинама. Само они који сами иду нависе, знаду шта су то величине неког циља, и докле допру висине једног духа.

Обичан човек размишља: „Један је Платон, а ја нисам; други је Цезар, а ја нисам; трећи је Шекспир, а ја нисам; а четврти је Бетовен, а ја нисам. Чак је и Микеланђело био истовремено и архитект и сликар и вајар; а ја нисам ниједно. Према томе, као да велики људи постоје само зато да покажу другима како су мали и бедни. Зато, доле велики људи!" Овакво је осећање гомиле према великанима, које она увек прима преко срца, и одржава без сваке добре воље. Клицање гомиле у славу великана далеко је од тога да буде разумно признање и срдачна хвала. И кад год подижу споменике великим људима, идеја није дошла од обичних, него опет од сасвим необичних људи, необичних по њиховом уму или по срцу. - Не само да велике људе за живота цене погрешно, или недовољно, него и после смрти. Ретко је која слава, било каквог војсковође, било каквог писца, остала да се у сваком веку не нађе велики број њих који су је осумњичили или чак

упрљали. Сви су велики људи и за живота крваво платили своју славу, Сам ученик Аристотелов, млади Александар, метнуо је у кавез филозофа Калистена, рођака Аристотеловог. Противници су протерали Дантеа из његове отаџбине и осудили га на смрт да буде сагорен на ломачи где га ухвате; а после грађанског рата у Парми, протеран је и Петрарка, који је затим отишао да очајава у Воклизи. Гледајте како на ваше очи бедно умиру највећи грађани ваше историје, били они највећи и писци, или највећи хероји. Одиста, супериорност носи несрећу. Бомарше и његови другови били су бичевани у двориштима велике господе. Волтер је тражио од сењера Рохана сатисфакцију оружјем за неку увреду коју му је-овај био учинио, а Рохан је, место сатисфакције, послао своје слуге који су Волтера сачекали и премлатили на мртво име. Истог Волтера, који је био пријатељ краљева и богаташа, и сам сењер и богаташ, чак и неко време и маршал двора, избацио је из Версаја елегантни Луј XV, јер је Волтер имао обичај да краља чупка за рукав док с њим говори. Нашег песника Ђуру Јакшића премлатили су политички партизани у јагодинској кавани; а многи други су наши великани били прљани за живота кад нису пуштани да пре тога умру у беди. Свакако, и јесте тешко свесрдно и стално ценити неког који је духовно виши од нас. Завист је урођена сваком човеку, макар то једни крили а други у себи сузбијали. Чак и људи физички малени, потмуло мрзе човека физички крупног. Колико завист чини несреће међу људима, најбоље показује једна мудра кинеска изрека, која каже: „Кад си с богатим, прави се убог, кад си са здравим, прави се болестан; а кад си са паметним, прави се глуп". - Једино су стари Грци сматрали уметника и писца као високог чиновника у држави; духовни великан је сматран као државни великодостојник. Песника Софокла поставили су командантом ескадре против Самоса, кад је задобио једну књижевну награду; а Римљани су Лукула поставили за свог војсковођу зато што је важио као веома књижеван. - Још само за време талијанске ренесансе постојало је овакво обожавање мисли и мислилаца. Славне папе Јулије I и Лео X биле су у великом личном пријатељству са великим мајсторима свога времена, први са Микеланђелом, а други са Рафаелом. Било је тад прошло доба Бонифација VII, и његове мржње на Дантеа, јер је већ хеленски

дух отворио био у Италији периоду светлости. Папа је нудио сликару Рафаелу кардиналски шешир, а други би га људи можда доцније направили и папом. И као што су некад били другови тирана у Сиракузи један Платон, и Есхил, и Пиндар, тако су доцније на двору Лоренца Величанственог или Луја XIV дискутовали философију и поезију владаоци са великим људима, без којих они нису могли да живе.

Диван је случај што су антички Грци себе сматрали изабраним народом, не зато што су били најјачи, него што су били најпросвећенији. Овај култ духа у Грчкој био је у крви од памтивека. Прогонили су остракизмом само велике људе, и то не зато што су били велики него што су били одвећ популарни, и као такви опасни за атинску демократију. Међутим, никад није чињена неправда самим именима тих великих људи. - Грци су свагда сматрали велике људе као нарочите љубимце богова. Тако су веровали да је бог Пан волео Пиндара и његове песме, и да је песник ту љубав вратио божанству кад му је певао химне које су девојке из Тебе певале приликом његових празника. Плутарх тврди још да је његов земљак Пиндар и сам чуо бога Пана како пева његову химну. Исто су овако били вољени од божанства и други великани. Тако су после смрти двојице песника, Хесиода и Архилоха, ишли богови на њихов гроб да им учине посмртне почести; и да је сам бог Асклепије направио гробницу за песника Софокла коме је за живота ишао у госте и становао у његовој кући као лични пријатељ.

Великодушност не треба гледати у односу према несрећним и бедним, него према срећним и јачим од себе. Ништа се теже не прашта људима него баш оно по чему су они најбољи: велике среће или велике врлине. Кад би нам људи праштали наше врлине и заслуге, као што праштају недостатке и погрешке, где би био овај свет. Зато не страдају највећа она која су најгори, него баш они који су најбољи; и ма колико да ово изгледа апсурдно и фатално, то је неумитни закон људског друштва.

Међутим, било је великих људи који су били и људи великих срећа. Од песника су такви људи нарочито Пиндар и Петрарка. Пиндар је, осим Хомера, био највећа слава грчка, без разлике градова и племена; називан је божанством, и чињене су му почести као полубогу. У највећем светилишту

грчком, Делфима, имао је свој престо у храму Аполоновом одакле је сам читао своје химне. Чак је његова слава излазила и ван граница грчке земље. Тако је Павзанија видео у храму Амоновом, у оази египатској, једну троугаону плочу на којој је била исписана химна коју је грчки песник онамо послао за божанство, и онде чувана религиозно. Краљ Аминтас из Македоније и Хијерон тиранин из Сиракузе седали су песника Пиндара поред себе за време великих свечаности. Сви градови грчки давали су том песнику право госта, по решењу својих скупштина; а рушећи освојену Тебу, млади Александар је поштедио само кућу овог грчког рапсода као светињу свију људи.

Петрарка је, чини ми се, лично по срећи и слави овом великану старог доба. Три града су га позивала истовремено да га окруне ловорима: Париз, Напуљ и Рим. Он је примио понуду Рима, као града свештеног и императорског, и крунисан је у њему ловорима на сам Ускрс 1341, кад му је било 37 година. Један стари талијански писац, Моналдески, пише да је сав рим био у гирландама и заставама, и да су са својих балкона римске жене бацале на Петрарку цвеће и проливале мирисе. Крунисање је извршено на Капитолу. Литију је отворило дванаест младих римских племића, обучених у пурпур, који су изговарали златне стихове Лауриног љубавника. За њима је ишло шест старијих племића из првих римских патрицијских кућа: Савели, Конти, Орсини, Анибали, Лапорезе и Монтанари. Сваки од ових је носио по један венац, сплетен сваки од друкчег цвећа. А на крају ове поворке ишао је један сенатор римски, окружен коњаницима и гомилом народа; а попевши се на Капитол, и седнувши на свечану столицу, сенатор је скинуо са себе лоров венац, и у име Рима поставио га на главу Петраркину, с речима: „Нека буде таленат окруњен ловорима“. После овога је наступило клицање народа. Најзад је свечаност завршена кад је песник изговорио један свој сонет, у славу античког Рима, и благодарно кликнуо народу и сенаторима. - Слава је, уосталом, Петрарку пратила кроз цео живот. Сви владари малих државица талијанских, славни кондотијери и тирани, отимали су се на чијем ће двору песник живети: и Медичи, и Сфорца, и Малатеста, и Гонзага, и Колона. Роберто, владар Напуља, краљ Сицилије и Јерусалима, био је његов највећи обожавацац и пријатељ. У

Венецији, приликом једне победне свечаности, на Тргу светог Марка, дужд Челсо поставио је Петрарку десно од себе у присуству свега племства и народа. А Галеацо Дандоло, удајућ и своју кћер за сина енглеског краља, позвао је био Петрарку да му буде највећ и накит свадбене свечаности.

Али од свих песника, несрећних у погледу њихових односа са савременицима, чини ми се да су двојица њих били највећ и бедници. Први је Овидије, којег је Август протерао из веселог и распусног Рима на хладне обале Црног мора, да никад више не види сјај ондашњег римског друштва, којем је доцније равно било само друштво Луја XIV, по елеганцији и галантерији; и да више не види ни римске жене због којих је морао и умрети на обали меланхоличног мора и међу варварима. Други несретник, био је француски песник Бжесип Моро, на чијем се гробу у Паризу и данас читају ове речи: „Овде лежи Ежесип Моро - песник умро од глади“. Итд. - Неки велики човек је рекао за свој неблагородни родни град ове горке и страшне речи: „То је ваза, пуна змија, изнесена на сунце“.

О ХЕРОЈИМА

1

Сваки човек је херој. Још и више: сваки је човек херој у много случајева; чак и већ ма него једном дневно. Није човек херој само кад свој живот ставља на коцку, него је он херој и у небројеним малим случајевима племените храбрости. Али обично херојем називамо човека који сав жртвује себе за добро других; а такав човек је за старе народе био божанствен. Постојао је култ хероја као виших бића, чак и пре него што је постојао култ богова као бесмртних бића. Питагористи су били поставили хероје између богова и људи, и као посреднике између неба и земље. Највеће почасти су припадале Богу, организатору свемира, а одмах затим боговима који су највећа бића на свету, и која излазе из њега, као прва после њега, бесмртна и њему слична, и који су његови сарадници у организацији ствари. Али на трећем месту, после богова, долазе хероји, који су примили снагу од највећег бића, и зато не могу бити одведени у зло. Они окружују Бога као хор; вечно су добри и вечно озарени. Тек на четврто место долазе људи, који су мањи од богова јер су смртни. - Херакле је направио дванаест чудеса која су сва учињена за добро људи, и зато је Херакле највећи херој античког света. И Тезеј и Белерифонт су исто тако хероји ослободиоци. - Наш је Обилић херој ослободилац, дакле, херој свештеног карактера. Сви косовски хероји су истог рода. Код Троје ратују све ахајске војске, и цео грчки свет и сви грчки богови, због једне лепе Јелене; рат између Тебе и Фокеје био је исто тако због отмице лепе Тебанке Теано; а између Фокејанаца и Киреанаца због лепе Мегисте. Међутим, на Косову се бију војске српске за идеју небеску против идеје земаљске. На Косову су се бориле не само две војске, него и две идеје: европска против азијске, хришћанска против нехришћанске, идеја права против идеје

силе. Лазарево царство небеско, то је идеја о слободи. Да се наша војска одмах покорила Султану и Антихристу, то би била победа земаљског царства над небеским. Азијске војске тукле су се на томе пољу не за победу једног идеала, него за победу једне мрачне страсти. Они су били силни војници, али зато нису били хероји. - Хероизам, то је снага у којој ратује божанство добра против божанства зла, Бог против Сотоне, правда против неправде. Херојство и храброст нису једно исто: храброст може бити без херојства али херојство садржи у себи обоје: и храброст која је слепа сила природе, и идеју која је силв свесног и доброг генија.

Има момената кад многе и највеће одлике човекове постану излишне, а кад живот тражи од човека само снагу железног карактера. Има и момената кад се више не мисли како ће се живети, него у каквој ће се лепоти умрети. Херој је пре свега карактер. Инстинкт за живот, који је урођен човеку, постане у њему мањи и слабији него човекова љубав за идеал, која, међутим, човеку није урођена, него само створена историјом.

Има људи који се не боје смрти, јер немају идеју о смрти; или који умиру лако, јер су очајници; или погину својевољно, јер немају осећање љубави за живот. Зато се умире често без великог бола за животом, мада је љубав за живот усађена у инстинкт. Храбрости су зато разноврсне. Има људи који су храбрији пред смрћу него пред животом. Има и људи који радије умру за једну заблуду, него што хтедну да живе за једну идеју. Затим их има који су храбри пред смрћу, а који су велики плашљивци пред јавним мишљењем. Постоји и храброст државника у моментима великих народних брига, као што постоји и смелост политичара пред одговорношћу. Ове су храбрости међу собом неупоредиве. Државник и политичар били би можда последње кукавице у бојној ватри, а храбар командант би можда увек радије примио да командује војском у боју, него да прими одговорност за једну ствар мира. Значи да смрт има своје хероје, а живот своје. - Додајмо овде да има и људи који се не боје ни смрти, ни јавног мишљења, ни свог краља, али се боје своје жене код куће. Сви репи римски генерал Сула је био под терором своје жене Метеле; а Цицерон је слушао своју жену Теренцију кад је осуђивао на смрт саучеснике у завери Катилининој. Антонијева

жена Фулвија је била душа тријумвирата, а Август је слушао Ливију. Сократ је умро као бог, без страха од смрти, а, међутим, трпио је за живота да му Ксантипа проспе на главу канту пуну сплачина.

Има дакле хероја и хероја, а има кукавица и кукавица. Нико није до краја ни једно ни друго. Према томе херојство не значи храброст тренутног прегнућа, него неограничена преданост идеји. Ово може бити идеја о отаџбини, или идеја о вери, или идеја о друштву, или, најзад, идеја о својој породици, домаћем миру, љубави за једну жену. Али човечанство зове херојима само оне велике духове који су умрли за највиши смисао о добру, а то је идеја за коју се боре његови сународници. Ово је најчешће идеал о отаџбини и вери. Наш херој Лазар је један од највећих и најлепше изграђених хероја човечанства, зато јер се борио за тај двоструки идеал који је он звао небеским царством. - Постоји разлика између идеала и фикције, за које људи умиру често са истом лакоћом. Идеал, то је једно сазнање о највишој истини; а фикција, то је само пуста машта. Ка идеалу се иде памећу и науком, а ка фикцији се иде страшно и перверзијом. Херој умире само за идеал. Зато храброст мора да има племенит и несребичан циљ да би се звала херојством. Само је таква храброст свесна и божанска; а друкчија храброст је само несвесна и животињска сила.

Идеал грчки, то је мудрац, а то значи Атињанин који живи у чистој контемплацији, без моралног и физичког нереда што долази од уживања. Значи као Питагора и Сократ. А идеал римски, то је био грађанин, цивис, који је пре свега патриот и херој, као Сципион и Катон. Немачки херој је Сигфрид, који се бори с огњем да би спасао немоћну девојку. Француски је херој ослободилац отаџбине од туђег ропства, а то је била Јованка Орлеанка. Српски је херој Лазар који гине за веру, и Милош који гине за своју војничку част, и Марко који умире од замора што се целог века борио бранећи и нејаке. Херој хришћанства је мученик.

2

Храброст, и кад је највећа, није дакле довољна да се назове херојством. Има људи неизмерно јаких, али по мрачној

и бруталној сили, а не по свесној идеји. Највише је храбрих по атавизму, свирепости, сујети, болести, чак и по војничком васпитању. У једном јуришу на тврђаву, гину јуначки храбри људи свих ових категорија. Међу свима њима усамљен гине само онај херој, који има дух омађијан једино победом неке идеје. Поред њега пада човек који у том јуриши гледа само победу силе веће над силом мањом, а не силе више над силом нижом. И поред овог гине човек који из личне сујете убија, или пада убијен чак и против непријатеља који се боре за виши идеал правде. Ту исто тако гину и извесни људи у борби с другим људима, као што би у афричкој шуми погинули у борби са зверовима: из крволочног спорта или бруталне маније; више из обести него из разумне енергије и свесног херојства.

У римском пољу, и само за један дан, вежбаху се десет хиљада младих људи из свега царства да као гладијатори умру у циркусу за забаву цезара и римске господе. Цезар је свако пре подне бацао зверовима људе и с уживањем посматрао њихову смрт, а после подне је ишао да у позоришту слуша љубавне стихове Марцијала и Теренција. Било је међу тим истим цезарима и људи који нису били иначе по срцу рђави. Веспасијан је саградио циркус само за престиж свога царевања; а и његов син Тит је ишао у тај циркус по потреби политичара; али је Домицијан, брат Титов, ишао већ по потреби своје навике и свога укуса. Према томе Веспасијан, Тит и Домицијан су била три различита човека. Једини је Домицијан био крволоч. Само су кукавице крволочи, а он је једини од тројице био кукавица. - Херој не воли крв и насиље. Херојство је племенито и чисто и невино, као Ифигенија. Херој не убија за своје задовољство, ни из личне освете, ни из личне сујете, него само из љубави за идеју правде и за добро других људи. Свирепи император Вителије говорио је да ништа не мирише на сунцу као лешина непријатеља; али племенити император тог истог царства, Марко Аурелије, „Милосрђе је чувар државе“. Кад су Анрија IV, честитом краљу француском, пребацили да код Рошеле није био довољно строг према непријатељу, он је одговорио: „Ја сам урадио што сам хтео, а хтео сам само онолико колико сам могао“. - Наш херој Лазар је постао идеал народног хероја тек онда кад га је песник опевао према оваквом идеалу. Иначе,

историјски, кнез Лазар је био само свирепи човек феудалног доба, себични господар, неумитни владар. Победивши војводу Николу Алтомановића, свог великог противника, отео му је Ужице, а њега је ослепио. Али доцније, жртвујући и свој живот и своју државу на Косову за небеско царство, постао је херојем за идеале народне, најпопуларнијим владаром историје, и, најзад постао је светац, као што би у античко доба био постао такозваним полубогом. Тако небо враћа земљи оно што она чини за победу светлости над мраком. Река Дирас је изашла из земље да помогне Хераклу да расхлади своју рану.

3

Као што су одувек народи имали потребу за божанствима, тако су имали и за херојима. Људи су имитирали хероје, грамзећи и за њиховом славом. Било је случајева да су они претварали хероје у богове, као Зевса, али и богове у хероје, као Херакла. Херој је био, по правилу, посредник између бесмртних божанстава и смртних људи; али су и сами хероји полубожанске лозе, јер је увек био какав бог њихов отац, или им је мајка била нека богиња. Истина, хероји су умирали, али затим живели својим загробним животом на Острву Блажених. Неоспорно је да је сваки град славио најпре свог земљака хероја, пре него хероја каквог другог града, као што би у нас у Прилепу славили хероја Марка, а у Тополи хероја Карађорђа. Када се какав грчки херој враћао као победилац у свој град, онда га његови земљаци нису примали на капију града, него су у градском зиду отварали нарочити продор кроз који је херој свечано улазио. У старом грчком епосу су хероји слављени само као борци, али су доцније постали предмет и верског обожавања. Људи су одувек осећали да великим људима није довољна слава, него да им је потребан и култ, а нарочито да великим краљевима није довољан престо, него им је потребан и олтар. Александар је имао у Олимпији статуу у изгледу Јупитера, а песницима Есиху и Софоклу посветили су култ и подигли олтане на којим су приношене жртве. Сви су грчки градови побожно чували гробове својих хероја, онако као што хришћански градови чувају ћивоте својих светаца. Често су херојима на гробу подизани

храмови, изговаране молитве, и доношене статуете и уљанице - сасвим слично оном што чине хришћани данас хришћанским светитељима. Путописац Паусанија пише како је видео у Спарти славне гробове Бразиде и генерала Пеусаније, чак и хероја Леониде, чије су кости биле донесене са Термопила, четрдесет година после славне битке. Видео је у Спарти и гроб лепе Јелене, и хероја Херакла, и песника Алкмана, и неколицине генерала који су командовали спартанским бродовима код Саламине. У Атини је, у дворишту Ареопага, видео гроб Едипа; у дворишту Академија, гроб Платона; а близу Керамикона, гробове Перикла и хероја Тразибула. Тако и по целој Грчкој.

И пре и после своје смрти, хероји су спасавали друге људе од њихових непријатеља, бесних животиња, или тешких болештина. Паусанија каже да су се Ахајци били забринули што се Тројански рат био прекомерно отегао, а врачевани су били тад објавили да ће рат бити завршен само кад Ахајци набаве једну стрелу Хераклову и једну кост хероја Пелопса, коју су ови одиста нашли али изгубили за време преноса морем. - Некад доцније ударила је била болештина на Елиду, а врачевани су опет саветовали народу да иду и нађу кост хероја Пелопса која је била пропала у море, кад су је онако први пут носили у помоћ тројанским херојима. Значи да су стари грчки хероји били чудотворци, као, уосталом, и наши посвећени српски владари, краљ Првовенчани у Студеници, или краљ Дечански у Дечанима, или као кнез Лазар у Раваници. Ово се поређење између античких хероја и нашег култа за хероје намеће и нехотице. Многи наши хероји, истина, нису били посвећени у нашој српској цркви, чак ни највећи међу нашим херојима. На Косову није био посвећен Милош, него Лазар. Уосталом, и у Хомера има оваквих случајева: у *Илијади* су посвећивани као хероји само борци, слични Ахилу и Патроклу, али доцније су у *Одисеји* посвећивани даље само краљеви, слични крфском краљу Алкиноју. Најзад, српски народ можда није ни грешио што је херојство Лазарево ставио и изнад херојства Милошевог. Лазарево је херојство чиистије и ближе божанству.

Други народи су обожавали своје хероје као инкарнацију Сунца, и такве хероје називали су херојима сунчаним. Имали су их Индијци у свом сјајном епосу *Рамајани*, као

што су овакви хероји постојали и у Грчкој, и у Јудеји, и у Германији. Чудо је како и наш Момчило, који лети на свом крилатом кону изнад Скадарског језера, није постао сунчани херој; а нарочито Марко, који је правио натчовечанска дела, убијајући и црног човека који је имао три главе, и бацајући са Шаре планине свој топуз чак у далеко и невидљиво море. - Херој из *Рамајане*, пореклом из краљевске сунчане династије, учи се код мудраца Вишвамित्रе магичном оружју да брани његов жртвеник, и тим оружјем задобија девојку Ситу, ћерку краља Виче. А кад су том хероју Рами украли Ситу, он прави савез са краљем мајмуна, и затим одлази са Великим Мајмуном да са обале баци камени мост на острво Цејлоњ, где убија отмицара Равану и спасава своју жену Ситу. Али је отровна љубомора већ била помрачила његову душу, стрепећи да није отмицар Раван повредио чистоту његове Сите. Млада жена пристаје да одржи кушање, улазећи и у огањ, док су је гледали краљ Вајсравана, и бог Индра с хиљаду очију, и Варуна, бог свију вода, и Брама, творац свију светова. Иако овај Рама није ослободилац људи, него само херој своје љубави, он је ипак сматран сунчаним херојом. - И сам велики Буда није по традицији био историјско него само легендарно лице. Његово рођење и живот и смрт су само један мит, и то најчистији. Овај се херој рађа из јутарње магле, улазећи одмах у страховиту борбу против демона тмине; он по небеском своду okreће „точак закона“, јурећи и на својим огњеним колима, док увече не потоне у помрчину. Сасвим слично грчком фебу.

Херој је често поређиван са сунцем, јер собом носи живот и оплођава свет. Херој је увек добротвор, па било да убија бика на Маратону, или сабласт у Аргосу, или да тамани комарце у Алифери. И сам Александар је себе сматрао добротвором људским и херојем митским, верујући најпре да силази од Ахила, а доцније и да је син Амона. - У Старом завету, најкрвавијој књизи која је икад постојала, има много хероја. Али је цар Давид сматран у јеврејском народу за највећег хероја, а то је цар из XIII века пре Христа. Давид је, стварно, био један од највећих крволока старог века, јер је, између осталог, наслеђујући престо првог цара Саула, најпре мачем искоренио сву његову родбину. Али је Давид био и један од највећих монарха античког доба, творац славног Јерусалима,

победилац редом свих непријатеља Израиља. Зато је и остао као први национални херој. - Давид је био национални јунак, али не херој сунца. Био је и легендарни херој, али ипак само личност историјска. Међутим, Давид је имао и натчовечанске борбе, као борба са Голијатом, који изгледа као каква од оних немани с којима се борио Херакле, или као змај Питон којег је убио Аполон. - Један леп мит о сунчаном хероју изграђен је о једном другом и мање заслужном јеврејском човеку, Самсону, који није био краљ него судија, што опет значи заштитник и вођ. Већ само његово име значи Сунце, а његов је мит пун и чист. Његове су косе сунчани зраци; а лишен такве косе, он пропада. Самсон врши херојски циклус од дванаест чудеса којим одговара дванаест знакова у Зодијаку. Као српски херој Марко, што пије вино с непријатељима Турцима, тако и Самсон иде међу непријатеље Филишћане да с њима пир пирује. Путем наилази на лава кога растргне „као јаре“, а идући даље, убија још и тисућу људи; и то једном магарећом вилицом. Кад га је у граду Гази издала његова вереница Далила, и кад су му одсекли косе, и бацили га у тамницу, Самсон је чекао да му косе поново порасту, после чега једним замахом обара стубове на кући својих непријатеља. На крову је било три хиљаде људи Филишћана, који су туде нашли заједничку смрт са овим јеврејским херојем. У чудној Књизи о судијама, библијска традиција и сама јасно истиче блиску везу овог хероја са божанством, јер се на његову молитву једног дана отвара стена, да из ње потече хладна вода, и утоли његову жеђ.

4

Ниједна идеја о хероју није достигла врхунац као што је грчки мит о Прометеју; а ниједан песник од постања света није овог ненадмашног борца за идеал представио моћније него песник Есхил. Уопште херој, то је одиста дух који мења законе реда у природи, и који на тај начин удара на божанство: херој побеђује јаче од себе, и ставља срећу слабих изнад среће јаких, а то значи сасвим противно начелима саме природе. Прометеј је још и новатор, који се бори против старих предрасуда, носилац науке, мученик свог идеала. Рекло би се и

творац нове вере, иако то у Есхиловој трагедији не каже Прометеј сам за себе. - Неоспорно, херој Прометеј је херој просветитељ, значи највиши сој хероја. Прометеј се бори против Зевса који је оборио са управе на Олимпу свог оца Хрона, и затим завео тиранију над свима божанствима, и најзад хтео и да уништи људство, како би створио затим друго и друкчије. Али Прометеј, титан, долази овде као спасилац људи. Он је украо Зевсу величанство огња, којим се дотле служио бог Хефест, и дао га људима као највеће добро, јер је ватра извор све цивилизације. Сам Прометеј каже, на уста песника Есхила, да све што људи знају и умеју, дугују само њему. Он их је научио да праве куће од цигала, и да подижу скеле, и да више не живе под земљом као мрави, не знајући за годишња доба. Да би, каже, умели људи и да мисле, показао им је како се неке звезде правилно подижу, а како неуредно залазе. За њих је пронашао и Број, „најдосетљивију ствар“, и затим измислио поредак слова; а најзад је пронашао и „памћење, које рађа Музе“. Први је он запрегао животиње да раде место људи, и саградио бродове, и научио људе лекарству, и показао им тајну прорицања помоћу снова и тамних открића, по лету птица и по спаљивању костију. Најзад, он је за људе пронашао у земљи туч и железно, злато и сребро, и научио их затим свима занатима и индустрији. - Тако Есхил. - Али зато је човекомрзац Зевс осудио Прометеја да буде прикован за стену у Кавказу, „где престаје последња стаза на свету“, како пева исти Есхил; и сам Хефест је хероја онда приковао. Прометеј је на Кавказу подносио поносито своја страдања, и трпео да му орао Зевсов тридесет година кљује тело. Он је боговима Урану и Хермесу, који су га једног дана посетили на Кавказу, говорио о громовнику са презирањем, уверавајући и да ће Зевс најзад пропасти, и то од сопствене слабости, а да ће Прометеј напослетку тријумфовати. Он не престаје да истиче поносно како је спасао човечанство, јер му је дао ватру, коју је украо испод ногу громовника. Њега овде питају морске виле: - Зар ниси ништа друго урадио за људе? - Још сам их спречио да икад могу предвидети своју смрт. - А чим си спречио то зло? - Усадио сам у њихову душу слепа уздања - одговара херој.

Много векова пре, и песник Хесиод је опевао истог Прометеја у својој *Теогонији*. Кад је херој Херакле после ових

Прометејових тридесет мученичких година, прошао кроз Кавказ, тај син Зевса и Алкмене са лепим ногама, убио је орла, и тако ослободио окованог титана Прометеја. Зевс је ово ослобођење дозволио само да би његов син Херакле имао још више славе на земљи. Затим се и бог богова коначно одрекао своје мржње против напаћеног титана, човекољупца Прометеја, сина Јапетова, који је био и брат Атланта што на другом крају Европе, „у пределу вечери“, исто тако мученик, држао је на својим плећима стубове небеске. - Прометеј је оличење љубави за људство, а то је и апотеоза стваралачког генија, који је геније само човеков. Многи су сматрали хероја Прометеја злотвором људи, јер их је научио радовима које им је сама природа одрицала, и тако их направио несрећним. Међутим, песници, који су одиста једини схватили овај мит у његовој правој и јединој лепоти, опевали су овог хероја као претка свих других античких хероја, и који је затим постао и предак свих хришћанских мученика. Прометеј је, неоспорно, највећи и херој међу свима херојима света, јер није ни локалан, ни националан, него једини херој општечовечански.

5

Два типична историјска хероја, и то хероја владара, то су македонски краљ Александар и француски цар Наполеон. Ооба ова хероја владају, као и о свачем другом на свету, подвојена мишљења. Једни сматрају Александра само као мегаломана и авантуриста великог стила; као великог војника, али не и великог човека; као ученика философа, али не и пријатеља философа; као пријатеља хеленске културе, али не и као пријатеља хеленског народа и хеленске слободе. Нико о овом ученику Аристотеловом није говорио горе него мудри Сенека, учитељ Неронов. Он га зове лудим Александром. - Други, сасвим обратно, обожавају, као бога, овог младог краља и хероја. За Монтескјеа, није Александар један освајач римског типа, који све освоји да би све уништио, него, напротив, да би све сачувао; и није ишао да побеђује како би само покорио, него како би ослободио, дарујући и слободу сатрапијама и просвету варварима. - Што је одиста најчудније, свет се не пита где би данас било човечанство да је Александар отишао да

хеленизира Европу, а не варварску Азију; и да просвети европска племена која су била тек почела живети; а не азијска која су била већ дегенерисана у својој сопственој цивилизацији, и потонула у најсрамнијим пороцима. Нарочито тај персијски народ, политички и морално сасвим пропао, и савршено неспособан за ма какав нови узлет, чак ни за какав нови рат против Грчке. Што је најгоре, после Александрове смрти, македонски генерали, нису се ни сећали да их је млади краљ довео онамо да хеленизирају варварске масе, него су одмах прешли у отмицаре, бијући се један с другим до истребљења. Узмите само борбу Антигоне против Еумена, и Птолемеја против Селеука, или борбе доцнијих македоноких владара против Атине, како би је коначно збрисали са сунца. Због ових случајева није могуће, одиста, не бити усхићен иначе тако сјајном личношћу младог Александра. Јер нема људске величине ако у њој нема људске доброте; величина без доброте, то је само сила, налик на силу материје.

И за Наполеона постоје два разна мишљења. Тако историчар Иполит Тен сматра Наполеона само типом талијанског кондотјера из доба ренесансе. За њега је то човек од самог инстинкта, који зато више воли акцију него идеал, служећи се људством већ ма него служећи људству, вођен слепом самовољом, а не принципима или љубављу. То је оличење егоцентризма, сујете, деспотизма. Он није ни Александар ни Помпеј, него источњачки завојевач, и човек који све гази да би се он сам што више попео. - Према овом мишљењу, Наполеон не би, одиста, био тип хероја, јер је био без доброте. Истина, није никог убио „изван бојног поља“, али је гледао у крв људску без ужаса и без гађења, умирујући и себе да ипак неће упропастити толико француских војника колико ће му француске жене народити француске деце. Да је могао сто година ратовати, он би сто година ратовао. Значи, Наполеон није био узвишен херој него само велики генерал. Али срећом, постоји о Наполеону и друго, и општије мишљење. Наполеон је био творац велике војничке легенде једног од највећих културних народа, легенде која је највећа после римске. Значи да је био и један од твораца Француске. Као херој, тукао је увек веће војске својом мањом војском, а као ослободилац, ишао је у земље мањих слобода где је био носилац великих принципа револуције. Можда је био још већи као организатор

и администратор реда и правде. Изменио је у Француској поделу земље, судство и финансије, створио Народну банку, направио путеве и луке, канале и мостове, болнице и азиле, помагао уметност и књижевност, донео нови грађански законик, створио трговински полет какав се није видео од Колберовог времена. Значи да је он био херој - добротвор. А био је и херој - ослободилац Француске, јер је ту земљу спасао од анархије која је била настала после велике револуције, а тим отклонио можда и туђу окупацију.

Историја чини неправду и према Цезару, кад не говори о њему само као о војсковођи и себичном диктатору. Неоспорно, Цезар је имао све погрешке човека свог времена; био је често ближи Сули и Помпеју него Катону или Цицерону. Није имао много моралних скрупула, али није био зао, него чак и добар, често и добродушан. Био је у сенату осумњичен да је учествовао у завери Катилине против републике, што изгледа и тачно. Али је и Цезар, као Наполеон, ишао да створи моћно царство од републике, која је тек била изишла из анархије Маријеве и тираније Сулине. Наполеон је обожавао Јулија Цезара, и често се питао шта би Цезар урадио да није био убијен. - Истина, и поред свега тог, Јулије Цезар није херој чистог типа о каквом овде говоримо. Међу великим карактерима античког века стоји, можда, Епаминонда као једна од најсјајнијих физиономија чистог типа хероја: јер је био борац за општи идеал, без икакве примесе егоизма и личне таштине.

Свесна и просвећена храброст, то је највећи и степен херојства. Чак и дужност, то су два највећа покретача за сваког хероја, а све друго може бити и само сујета и крволоштво. Метел, два пута конзул, диктатор и понтифекс максимус, изгубио је вид што је улетео у велики пожар храма Весте да спасе палацијум. Српски краљ Стеван Дечански није хтео да ратује на земљи свог зета краља Михаила Шишмана у Видину, него је молио противника да свој хришћански мач окрене на неверне Агарјане који су већ прелазили Балкан. А овај је варварин одговарао само речима: „Хоћу с тобом да се бијем”. Побожни српски херој примио је тај бој, на Велбужду, где је затим био убијен тај бугарски краљ, као што ће доцније бити убијен и на Косову други наш непријатељ, турски цар Мурат. Али српски краљ, после сјајне битке на Велбужду, која је да-

ла српској држави хегемонију на Балкану, задовољио се само моралном и хришћанском победом над једним злим човеком, а не примивши никаквих других трофеја од Бугарске, која је већ била покорена, и бачена под ноге. Ово је један од највећих и најтипичнијих случајева класичног херојства у историји. На ово изгледа налик само један антички случај. Краљ Гелон у Сиракузи, који је потукао триста хиљада картагинских војника, закључујући с Картагином мир, није тражио услове друге него да се Картагина обвеже да неће више приносити на жртву богу Балу своју сопствену децу. Ово је несумњиво најплеменитији уговор о миру какав је икад направљен у историји, а краљ Гелон најхуманији победилац.

6

Има много рђавих људи на свету, али из разлога који су врло различни: једни су рђави што су несрећни, други што су болесни, трећи су лоше васпитани, четврти што су по природи саможиви. Број добрих је тако мален, да је право чудо како их ови рђави не поједу. Једна шпанска пословица каже: „Нека Бог поживи рђаве, јер их је много више“. Човек је добар само по једном разлогу: ако је здрав духовно, а нарочито ако је здрав душевно. А рђав човек је рђав из више разлога, и на више начина. Међутим, оним добрим припада дужност да од рђавих бране не само себе, него и идеал о добром. Ови малобројни добри људи праве корисне револуције, дају идеји сјајне хероје, и доносе добре законе. Они вуку собом ка идеалу неизмерну масу рђавих и глупих. Историју, истину, нису правили само добри људи, него заједно с рђавим и најрђавијим; али су све добре путеве људству прокрчили само добри људи, борећи се и против самих закона природе, који не познају добро, него само слепу силу. Зато ће бити спасено људство када буде разумело да је свакидашњи добар човек у ствари један свакидашњи херој.

Јер се често не може бити добар за друге људе, без штете за себе; нити се увек чинити доброта другом, а да се не учини себи понека неправда. Кад је Сократ рекао да је врлина највеће добро, и да само чинећи добро дело, човек чини и самом себи корист, овог је тачно само у начелу. Учинити себи добро

са што мање зла за другог - ово је, према општем осећању у огорченој људској утакмици већ довољан идеал о добру. Кад људи не би били један другом злотвори, не би апсолутно било никад потребе да се говори о добротворима и добротворима, нити би милосрђе била прва човекова врлина. Али као што има људи глупих духовно, има их и глупих морално. Ово су најопаснији људи и најмрачнији глупаци.

Благородни људи не знају за опрезност, јер истински и по инстинкту човек племенит никад до краја не верује да зло одиста постоји. Опрезност је једна врста злоће према другом, колико је нужни мера према себи. Велика опрезност долази из неповерења у другог, а неповерење је потцењивање људи. Најбољи људи били су лишени овог инстинкта, и добри су људи зато и највећи и страдалници. Због овог су опрезност антички Грци сматрали и прокламовали сумом памети. - Међутим, и кукавице не сматрају себе плашљивим, него само опрезним. Одиста, не зна се тачно где свршава кукавиштво, а одакле почиње права и мудра опрезност. Један пример опрезног човека изгледа ми да је био атински војсковођа и мудрац. Фокион, који је набуситим а слабим Атињанима овог времена говорио: „Будите или најјачи људи, или пријатељи најјачих људи“. Стари Грци, још из времена Хомеровог, сматрали су мудрошћу показати крајњу покорност према „многo јачим“.

И много доцније њихови потомци су дизали олтаре, и називали чак боговима оне којих су се бојали. После Фарсале је Јулије Цезар имао олтар у Атини, а Нерон је назван божанским, као и владари наследници Александрови, Деметрије или Антипатар.

Прави путеви зна се где почињу, и зна се где свршавају, а кривим се не зна ни правац ни крај. Добри људи не знају за криве путеве, јер они по њима не иду; самом кривоумни људи најпре виде и изаберу криве путеве. Непоштен човек зато с великом брзином изврши зло за које поштен не зна него по чувењу, као нешто спољашње и потпуно страни његовој природи. Подао човек мисли да је надмудрио поштеног човека ако га је преварио; а он не зна да га је преварио само зато што поштен човек има илузију о другим људима, и што живи у чистоти својих мишљења. Ово је, уосталом, највећа снага поштених, аи и њихова катастрофа. Један енглески писац

негде је паметно рекао: „Кад би поштени људи имали дрскости непоштених људи, где би био овај свет?" Када би умни и добри људи имали очи на тим кривим путевима, никад им лукавство не би нашкодило памети, и живот би био победа добрих.

Највећа врлина женина јесте душевност, а највећа врлина човекова јесте храброст. Плашљивост је узрок небројених погрешака човекових, често и самих његових злочина. Највећи број хероја били су у свему племенити и благи људи, а плашљиви су редовно врло рђави али и дрски људи. Плашљив човек, пошто је истовремено и зао, мање се боји хероја што је храбар, него што је частан; пошто добро зна да је-частан човек одвећ строг у својим суђењима. Дobar човек је прав као мач, али и оштар као мач.

Има један тип човека и хероја који постаје све ређи: то је господин, херој салона и друштва. Господин се рађа као и геније. Његово присуство изазива бојазан и дивљење чак и код оних који најмање цене и само господско осећање, а то је осећање независности и усамљености. У нашем Дубровнику су пучани поздрављали властелина речима: „Госпару, ја васштујем", а некакав од те властеле је одговорио: „А ко си ти да ме поштујеш?" Овим је хтео рећи да плебејац нема ни толико права да племића поштује. Ово је ружна охолост скоројевића, али не племенити понос кућића. Истински господин је више него племић, јер је господство ствар расе а племство ствар класе. Лакше је бити краљ него господин; а најтеже је бити и краљ и господин. Било је силних императора који нису били господа. - Најзад, лако је изгледати господин другом, али је тешко изгледати самом себи господин. Другим речима: најтеже је о себи самом имати добро мишљење. - Господин у друштву и велика дама у салону, продукти просвећености и крви, налазе се помало у свима слојевима друштва; а у српском народу је господско осећање врло раширено у Херцеговини. То је ковница језика и земља рапсода, што објашњава велику творачку моћ тог дела наше историјске групе, јер се без једног господског осећања за живот не даје створити ништа узвишено за друге људе, најмање уметност. Осећање господствености је везано за даровитост и снагу моралну или духовну. Истински артисти су по правилу господа; од свих људи на земљи су најпоноснији артисти и мислиоци, којих је

велики број изгинуо за част или за своје учење. Данте је био изгнан из своје Фиренце, и певао како је горко пењати се уз туђе степенице по страним земљама, али - ипак није хтео да прими помиловање флорентинске републике друкче него као безусловно; и умро је ван своје земље. Висока господственост славних уметника види се и из случаја када је енглески краљ Хенри VIII, имитирајући и славног Франсоа I, позвао себи за дворске сликаре Рафаела и Тицијана, а они су то одбили, сматрајући његов двор и друштво недовољно културним. Микеланђело је одбио да ваја гроб оца енглеског краља.

7

Ко је могао мислити од Тацитових савременика, да ће они људи који сакриваху по катакомбама, бити наследници праве величине Римског царства; и да ће мученици бити већи од освајача света? Ко је могао мислити да ће од малих општина хришћанских у Риму, где су при земљаној уљаници у подземним ходницима читали посланице апостола, постати стубови престола нових императора? И да ће речи полукултурних проповедника однети победу над беседницима из Сената и са Форума? И да ће они који су главу посипали пепелом, и облачили се у кострет, бити судије оних који су у своју косу сипали мирисе и носили сенаторски пурпур? И, најзад, ко је знао да ће најсавршенији дотадашњи законик човечји, дело законодаваца који су били велики мудраци пагански, уступнути пред неколиким прописима хришћанске науке, и Десет заповести које су дошле из пустиње?

ЈБуди ће увек живети, као и досад, са свега два или три општа принципа. Биће чак и убудуће народа који ће постати јаки само тим што су фанатизовани у једној утопији, колико су други васпитани у једној идеји. Али поред оваквих, биће увек великих народа који ће живети срцем цео свој историјски век. Није хришћанство било религија која је победила само зато што је штитила бедне; јер су те бедне штитили већи и римски закони, који су чак били и јаснији. Хришћанство је победило зато што су хришћани давали животе за своје речи, онако како то није чинио нико и никад пре откад је света и века. Јер ништа не уверава колико уверење. Све су друге вере

биле поетске легенде или философске сентенције, а само је хришћанство била религија, сан и усхићење. Сви су други богови били другови или злочинци човекови, а само Бог, који се родио у духу једног младића у Назарету, био је цар неба и земље, уточиште и милост, највећа логика човекових осећања, и највиша музика срца. Није хришћанство победило што је праведно за сваког, него и што је логично за све; зато што су логика и доброта изражене овде у форми какву грчки философи нису умели наћи; у љубави човека за човека, какву Сократ није знао направити философијом, а коју је Питагора направио само школском доктрином.

И поред све наивности философске и научне, хришћанство је, као осећање, као ствар срца, веће него све што се пре јавило као веза међу људима. Поред све неписмености његових пророка, који нису знали за Анаксагору, ни за Платона, ни за високу реторику Цицеронову, апостолске посланице, било апокрифне или истините, садрже оно што никад дотле није имала људска реч: дух вечитог и инспирацију божанственог. Све је друго била реч људска и за људе, и у име људи; али је Идеал, који је у Назарету назван Богом, први пут стављен онде где ни паганац Платон није успео да стави своју Идеју идеја: на највећи степен сна и екстазе за добро. Добро заједничко и мир општи, то су ипак наши највећи мотиви и највиша привиђења. Хришћанство их је прво разумело и обукло у параболе милосрђа и пожртвовања, и то тако просто да изгледају плитке, и тако наивно да изгледају детињасте. Грци су знали за величину живота, Египћани за величину смрти, а само Јевреји за величину Бога.

Мењаће се култови и молитве, али ће истина о Добру и Миру међу људима бити занавек везана за хришћанство као најпотпунију истину о човековој срећи на земљи. Наивна космогонија хришћанска биће и даље апсурдум за позитивну науку, али хришћанска морална философија остаће и даље потпунија него Сократова, и него Зенонова, и него можда свих оних који се у стварима осећања буду обраћали науци већма него сну. - Стари грчки култ су направили песници Хомер и Хесиод само као јерархију сила у природи, обучену у шарене бајке о божанствима, стављеним на Олимп као средиште свемира. Али већ први јеврејски пророци, који су били песници, дали су порекло младоме творцу хришћанства

који је дао прву и једину религију основану на моралним а не физичким законима. Само је јеврејски народ био склон да верује у пророке као посреднике између Бога и људи и као бо-жјом вољом овлашћене тумаче небеских заповести: Грци то по својој природи нису могли. Са својим философима су били склони само критичком посматрању живота, чистом рационализму и на сухој дијалектици. У таквој средини једна нова вера и морална идеја о сили која влада светом, није могла понићи. Проповеди на Језеру и на Гори освајале су свет, јер је у њима садржана истина срца која је вечна, а не разума који ствара исто онолико заблуда колико и истина. Хришћанство је религија љубави, што значи песма срца. Христос је показао да је Песник-херој једини господар и победилац у свемиру.

8

Паганство је посвећивало хероје, а хришћанство мученике. Стари свети оци кажу да мученик, већ тим што је мученик за веру, постаје свецем своје вере; као што су Грци хероје правили боговима. Грчки бог и хришћански светац имају једно исто порекло и исту свештену мисију: први да брани човека, а други да умре за идеал. Мученици античког света, и кад су умирали за највише ствари, сматрани су и даље обичним великим људима, а само је у хришћанству онај велики који умире за веру, и само вера посвећује своје хероје.

Сама фигура Христова издигла се из идеје о самопрегорењу, и направила мучеништво једним високим начином да се умре за идеал. Мученик хришћански је једини који је ишао узастопце трагом за Спаситељем света. Овде је херојство за Бога, а не за отаџбину. Овде се умирало за божанство и за идеал, а за људе само уколико је било у питању њихово спасење на оном свету, а не за њихову славу на земљи. Као што античких херој иде у борбу против немејског лава или критског Минотаура, тако хришћански мученик иде да буде херој у борби против мрака. Свети Игњатије, у својој посланици Римљанима, с усхићењем говори своју жељу да постане мучеником. „Ја сам пшеница господња, и треба да ме изломе зуби звери, да би се повратио у чисти хлеб Христов”. - Одиста, већ и по овој високој и несравњивој лепоти говора, ништа

није превазишло хришћанске мученике. Можда су им по самопрегорењу равни још само мученици науке. Философа атомисту Томаза Кампанелу су шпањолске власти у Италији осудиле као завереника на двадесет и седам година тамнице, а философ, у своме главном делу, писаном у тамници, благодари Богу за овај случај, који га је одвојио од материјалних срећа, и целог наменио науци. Можда је и Ђордано Бруно овако мирно примио и своју мученичку смрт. Али не треба заборавити да су обојица ових мученика могли ово самопрегорење научити једино од хришћанске љубави за идеал. Хришћанство је дало први пример да човек дадне себе, целог, посветивши свој век само једној истини. Зато су хришћански мученици узорни ненадмашног самопрегорења, врло честог у историји те вере, а врло ретког пре појаве хришћанства.

Ниједан херој антички, ни Херакле, ни Персеј, ни Агамемнон, ни Ахил, нико им није раван. Нико није ишао на губилиште с оном ведрином и узвишеном чистотом као хришћански мученик, који благодари судијама за смртну пресуду као за акт који му је дао само прилику да се скрушено искупи пред својим идеалом. Стога су кости мученика кроз цео средњи век преносили из града у град, а неки су их градови чак и крали од других да би усрећили свој народ. Наш Дубровник је имао у своје време четири мученика као своје заштитнике, а град Јајце у Босни имао је ћивот светог евангелисте Луке. Срби су посвећивали своје заслужне краљеве, као што су Грци посветили краља Зевса, чији се гроб до у хришћанско доба показивало на Криту. Срби су једини европски народ који има култ хероја, као што су га имали некад и стари Грци. - Бол и страдање за веру, то је извор величине хришћанске; да није било тих жртава, тешко би хришћанство победило пагански култ, ма колико да је он већ био профанисан. Мученик је био главни носилац еванђеља. - Паганци су бацали у море или спаљивали на ломачи тела својих мученика, да се ништа не очува од поштовања за њега, јер је за њих херој морао увек бити победилац. А хришћани су, напротив, често око гроба мучениковог сазидали цео какав нови град. Император Теодосије носи на својим рукама кроз цариградске улице главу Јована Крститеља, да је положи у Евдомони, као највеће благо прве хришћанске престонице. Доцније долазе у исти град мошти светог Стевана, светог Лаврентија, светог

Јована Златоустог, свете Агније, и свете Анастасије. Антички свет није разумевао како треба за љубав Јупитера да се један верник умори постом, бичевањем, неспавањем или тортуром на точковима. Само су хришћански учитељи направили бол божанственим, бол који су Грци презирали у свима његовим формама. Поред античког покојника није плакала ни говорила побожне речи његова родбина, него су кукале унајмљене нарицаљке; а његов гроб је био више један споменик, него нови дом једног сродника. Поред пута су лежали гробови и оних људи чија су тела била сахрањена на хиљаду миља далеко. Еурипид је имао свој кенотаф поред пута који је водио за Пиреј, недалеко од гроба песника Меандра, иако је Еурипид умро у Македонији, а не у Атици. - У хришћанству је и живот изгледао само један повод за смрт. Хришћани направе свештеним чак и предмете оног који је умро за своју веру: вериге светог Петра, и решетке на којима су мучили светог Лаврентија.

У Грка је све ведро и насмејано, у Римљана све страшно и блудно, а у хришћана све страшно и кобно. Хришћани су одиста направили закон за упропашћење свих људских срећа. Али само за љубав идеала! Живот и смрт су иста ствар, говорио је и суморни Хераклит; али за грчку логику, живот је служио свима великим стварима, док смрт није служила ничему. За хришћане, међутим, и живот и смрт су служили само за херојство према вери. - Античко херојство је било једнолико и просто: победити у борби за славу града, а хришћанско је херојство значило, углавном, страдати за своју цркву. - Било је две врсте светаца: страдалници и покајници. Обоји су имали скоро исту верску вредност: први није људске среће никад живао ради вере, а други их се доцније одрекао с покајањем за љубав те исте вере. Свети Августин, најраскаланији човек, био је такав покајник. Свети Антоније се одрекао љубави једне краљице, а свети Јеремија се осушио као мумија сагоревајући и за женским телом. Одиста, лакше је било постати грчким херојем у борби са змијом из Лерне, или биком са Маратона, него хришћанским херојем у борби са женом, бар према хришћанским описима. Зато је хришћанство једна вера мученика, и један принцип самопрегорења и кајања. Само кроз то мучеништво и кајање спроводила се цела политика хришћанске цркве. Свети Денис носи у наручју

своју главу за спомен на своје мучеништво, а света Луција носи своје очи на тањиру.

Грчки херој легендарног доба је био победилац натчовечанских бића: Медузе, Минотаура, бика из Маратона или змије из Лерне, и био је син какве богиње или каквог бога; али грчки херој историјског доба, то је мудрац, стављен као идол и узор савршенства. Мудрац Сократ је херој, не зато што се не уклања од непријатеља и што умире херојски за идеал честољубља, него што је био савршен у својим врлинама духа и карактера у исто време. - Ово би се могло рећи и за Римљане. Њихов грађанин, *civis*, то је човек заслужан животом или смрћу за државу, пошто је држава била највећи идеал којој су служила и сама божанства. Сципион Африканац је херој, јер је победио Картагину, а стари Катон Цензор јер је спасао државу од рђавих краљева. Његов потомак Марко Катон је био и по врлини и по личној храбрости пример римског савршеног човека његовог доба. Цицерон је несумњиво не само највећи философ у то време, него и херој римски. Не само што је био највећи беседник и писац, него је узоран политички карактер, зато што је очувао републику стављајући под суд Катилину и његове другове. Као такав државник је добио и име Спаситеља. Био је некористољубив и чистих руку; и, најзад, убијен од тирана Антонија и Октавијана, непријатеља републике. - Међутим, браћа Грах не могу бити названи херојима. Истина, били су најчеститији Римљани по свом животу; и државници који су извршили поделу земље, оснивали нове градове, извршили реформу судства. Били су и велики јунаци; пошто је Тиберије први истрчао на зидове Картагине, а у Нуманцији спасао двадесет хиљада Римљана; а његов брат Кај је у Шпанији исто тако био славан борац. Па ипак, они нису типски хероји, јер су најзад побегли пред непријатељем, иако, по целом изгледу, из обзира опрезности команданта него из страха за себе. Херој мора бити узор не само сјајном смрћу него и светлим животом, и обратно.

Страх човеков на земљи је врло различан, а зато је различна и храброст. Постоји страх од смрти, од Бога, од животиња, од људи, од болести, од духова, од губитака материјалних, и најзад, од губитака части и угледа. На сваком кораку, и најхрабрији човек има дакле разлога да устукне и да застрепи. Страх и досада, то су две највише човекове несреће, а оне су раширене свугде. Страх је извор свих заблуда, а досада је извор свих порока. Емерсон има једну лепу реч: „Уради увек оно од чега те је страх“. Ово је један савет нарочито за људе који измишљају бауке. Али човек би одиста, навикавајући и себе на страх, пустио својој машти да ствара страшила сваког тренутка. - Неооспорно, и храброст може постати једна навика као и страх. Сви смо ми имали или младост врло храбру, или велику храброст у старости. Колико сам лично видео, ретко је који човек имао кроз цео живот исти напон храбрости и исту снагу воље. Многи се људи варају у стварима смелости. У обичном јавном животу кукавице дају себи највише изглед одважних и бунтовних. Они увек све смеју. Али има људи који све смеју не зато што се ничег не боје, него зато што се ничег не стиде. Храброст правог хероја је срамежљива, а дрскост бестидних је увек набусита и убојита. Људи обичне памети, сматрају најдрскије људе за најхрабрије.

Одиста, откуд тај инстинкт хероју да погине за друге? Како то да љубав за идеал постане наједном моћнија и већа него урођени инстинкт за живот? То је само зато што је и љубав за идеал једна форма љубави, која је усађена у нагон колико и воља за живот. Јер стварно, само љубав и јесте једина сила мрачнија и страшнија него и инстинкт за живот. Љубав у свима њеним облицима, то је једно свеобимно осећање, искључиво, неразумно, изнад живота и изнад смрти.

Платон каже овако: љубав, то је аспирација на бесмртност, жеља за продужењем живота; а жеља за славом, то је само једна форма ове љубави према потомству. Мизантроп је једини који не тражи славу, зато што не воли ни потомство, као што није волео ни своје савременике. Слава, то је жеља за љубављу, и то двоструком: да волимо и да нас воле. Херој

на бојном пољу или научник на тешком раду оба су љубавници славе. Љубав за отаџбину, каже даље Платон, то је жеља за нечим вечним, у чему бисмо и ми постали вечним. Најобичнија форма љубави, то је љубав за жену, значи опет за потомство, у чијем бисмо животу и ми постали бесмртним. Љубав појединачна, колективна, комплексна, то су љубави за славу, за отаџбину, и за потомство своје лозе. Као нагон за вечношћу, та љубав је у основи наше природе: јер човек је нешто пролазно које свом снагом тежи да постане вечним. Према овој Платоновој идеји, највећи и најдубљи инстинкт човеков лежи баш у овој љубави за славом, чији су облици различни, али сви подједнако моћни и фатални. Љубав за славу, дакле, толико је исто инстинкт, као и љубав за живот. Ако је ово тачно, што каже Платон, онда је херој онај човек који се дигао одиста до савршенства божанског јер је ујединио живот и идеал у једној истој човековој судбини.

Прави несрећник, то је незналица. Тако је мислио и Сократ, а тако су мислили и многи после њега, нарочито Данте и Леонардо. Али прави херој је мудрац, пошто сваки порок истиче из незнања, а свака врлина истиче из знања. По самом Сократу, знати, то значи бити добар; и зато логика, то је истовремено и наука о моралу. Ако сте роб, онда сте незналица, и зато немате врлина, а због тога не можете имати ни права на срећу: јер мудрост припада слободи. Роб је сваки човек који служи страстима; и он је неизлечив, јер робује незнању. Све срамоте и несреће извиру из заблуда. Према свему овом, како мисли мудрац, херој је човек свестан свог циља, значи једна велика философска воља; онолико воља философска, колико је мученик Христос једна велика религиозна воља. - Међутим, за једног модерног мудраца, Емерсона, херој није ни философ ни побожан, него сав интуитиван; и зато што је херој само једна неизмерна дубока интуиција зато је он јачи и од разума. Према Емерсону, херој може бити и човек без науке, и без много памети, али с много свете ватре. Херој, то је онај човек, каже Емерсон, који је сав концентрисан. Он себе сматра јачим од свих противника садашњих и будућих. Од примитивног човека херој има љубав за борбу, а од мудраца има мржњу за уживање. Херој презире опрезност која обезглави више него што умудри. Некористољубив, он не гледа

око себе, него само гледа пред собом. Он је искрен и прав, великодушан, умерен, непрорачунат. Емерсон замишља хероја безобзирним према противнику, колико и према противностима, с душом која се не да преиначити ничим па ни страхом. Емерсон има право. Ја сам познавао неколико српских хероја који су били равни Агамемнону или Ахилу. Сви су били благи као деца.

Херој је веран себи, сањалица, срдачан, весео, скроман, себи довољан, без сваке потребе за хвалу. Међутим, често се видело и храбрих људи који су били користољубиви, разметљиви, срачунати и осветљиви; али то су били само храбри људи а никако хероји. И разбојник може бити одлучан и лично храбар, колико и херој; разлика је само у циљу. Таква јунак без часног херојства, није се могао сматрати класичним грчким херојем, сином бога и човекове жене, или сином једног човека и човекове жене, или сином једног човека из ложнице са једном богињом. Цезар Борџија није херој, а Савонарола је херој колико и Сцевола. Узмите за пример само ове античке карактере пуне благости херојске: Сократа и Фокиона у Грчкој, или П. Емилија и Сципиона Африканца у Риму. У српској повести, можда већ ма него игде, разликоваћете тако јасно славне хероје од славних разбојника. - За разлику, многи су народи стварали око хероја мит по којем се они боре и са натприродним бићима, и са неманима: српски херој Марко Краљевић убија троглавог Арапина, а шпански херој Сир Кампеадор се бори са лавом.

10

Херој се рађа, као и песник; али херојем се и постаје.

Многи су људи починили права херојска чуда и постали славни, чак и вечни, иако нису припадали лози старогрчких хероја чији је отац био бог или мајка богиња. И у данашње доба је срамно бити кукавица колико и лопужа, Човек добре породице, или син велике расе, и сам сматра да мора бити јунак пред животом. Велики беседник Есхин је оптуживао на Пниксу генијалног Демостена, који није заслужио златни венац после боја код Херонеје, јер је из тог боја побегао. Антички човек, нарочито Атињанин, морао је бити интегралан; морао

је бити и леп, а камоли не храбар. Римски војници Фабијеви нису полагали заклетву само да ће се храбро борити, него да ће и победити. Најхрабрији су војници модерног доба били Французи и ону имају највећу војничку епопеју после римске. Многи њихови краљеви су били и лично славни војници и борци; чак је немогуће замислити Француза који није храбар. У Енглеској су храбра само господа. За Американце кажу да не познају страх. Срби су храбри само у рату, а најхрабрији су људи на земљи кад се боре у гомили. Европско племство је свој живот живело витешки, а оно је било права школа јунаштва; истина, није ту било свагда идеалног херојства. Тако борба између куће Валоа и куће Аустрија, која је трајала вековима, није била друго него борба око Италије која је служила страном богатом племству за пљачкашке ратове.

Данас је најтежа болест нашег времена болест персоналности. То се види у савременом друштву где је свако налик на сваког. Човек одиста персоналан има против себе и људе и конвенције, и на сваком кораку наиђе на нетрпељивост и на непријатељство. Праву и изграђену персоналност не трпи политика у којој се све покорава оштрој страначкој дисциплини; нити је трпи уметност, у којој увек једна нова генерација припада новој школи и новој моди. Нити је трпи морал, који уопште не трпи никакво ново тумачење; нити је трпи салон, где је персоналност увек тегобнија него забавнија. Па ипак, прави пут наше среће, то је учинити човека да подигне поверење у себе, што значи развијање персоналности до њених крајњих мера. Снажни људи никад неће инстинктивно ићи за старим грчким идеалом, а то је био мудрац, јер је мудрост сузбијање и ограничење личности. Зато треба развити личност више у форми хероја него у форми мудраца. - Данас је друштво повезано већма него икад: религијом, патриотизмом, државом, странком, синдикатом, војском, клубовима, тајним ложама, породичним традицијама, покрајинским конвенцијама. Све ово неизмерно униформише човеков карактер и сузбија развијање персоналности. Човек који одиста има персоналан дух изгледа завереник против конвенција, непријатељ друштвених завета, противник већине, манијак, и изазивач. У друштву често најмудрији иду за најлуђим, и најразумнији за најстраснијим, јер их побеђују јаче воље а не јачи мозгови; зато људи који су моћни или умом или вољом лако

завладају, а само људи који су друкчи него остали, не завладају никим. - Међутим, идеал је одвојити своју личност од терора групе, и сличити себи а не целом свету. У том можда није срећа човекова, али је у том сатисфакција елите, истина врло скупа; јер људе не вређа ако сте од њих бољи или гори, него само ако сте друкчији него они. Одвојити се, значи одметнути се, и зато је одвојен човек сматран као одметник. Личност нашег времена је болесна; европски рат, у који је свако ушао без сопствене воље, и не знајући куд иде, оставио је таман траг у духу човековом колико и крвав траг у историји. Данас треба човека вратити к њему самом, дижући му поверење у себе; упутити га продубљивању своје личности и своје могућности, развити духовни егоизам личности насупрот материјалном егоизму гомиле. Уздати се више у себе него у друге; веровати у своју судбину и у своју главу; полагасти на своју снагу колико и на своју мудрост; смети ићи увек до краја своје бразде; не одрећи се ниједног права у животу! Античка грчка резигнација је помагала бедним, али је обарала јаке.

11

Има једна храброст према себи, али постоји и један прави хероизам према себи. Храброст према себи, то је способност појединих људи да се одрекну неколико некорисних или штетних прохтева; коцке или алкохола. Али херојство према себи, то је када човек себи не дозволи ништа што није у вези с најдубљим основама идеје о части и о општој срећи. Зато је херој по природи некористољубив, без свирепости према побеђеним, пун благиости према мањим од себе. Прва разлика између разбојника с ножем и хероја с мачем јесте некористољубивост хероја, и затим његова немогућност да икад буде свиреп. Пауло Емилије је херој, а Тамерлан је пре свега разбојник. - Према учењу питагориста, реч „херој“ долази од речи „ерос“, што значи љубав. Ово казује да су хероји заљубљени и љубавници, и да љубе божанство, и да све нас друге уче да га љубимо. Ово је дубоко дирљиво тумачење једне божанске лепоте у човеку, и зато није чудо што то тумачење долази из грчке школе. Хијерокле, један антички тумач

Питагорин, каже да нас хероји уздижу из овог земаљског боравка у вечни град божанства. Исти писац каже да хероје називају и добрим генијима, јер имају натчовечанских знања, и разумеју науку о законима божанства.

Има и случајних храбрости, кад човек испадне победилац, али неочекивано, и као да је све радио у сну. Знамо код нас људи који се чуде зашто их сматрају храбрим, и зашто су их као такве у ратовима одликовали, јер они се не сећају за време својих јуришања ни да ли су кога непријатеља оборили, ни како су се на неки положај пробили. Догодило се једном да је један културан српски официр питао војнике који је од њих убио којег од великог броја непријатеља што су лежали на бојишту, али се ниједан војник није сетио да је неког оборио. - Човек храбар, неосетљив је за страх, као што је глув неосетљив за звук, или као што животиње хладне крви не осете студен. Наши Црногорци један другом честитају у боју добивену рану, као што другде честитају војнику добивену златну медаљу за храброст. Прва одлика једног ратничког народа, то је што не оплакује оне који су пали у боју као што се рида за онима који умру на свом огњишту. Српске народне песме опевају а не оплакују погинуле јунаке, јер их не сажаљевају него прослављају; а Спартанци су се облачили у свечано рухо, место у коротно, кад им је него у породици погинуо за отаџбину. Македонски краљ Александар је говорио свом оцу краљу Филипу, који је после једне ране био изгубио око, а после друге ране остао хром: „Не љути се на рану, јер те она сваки час опомиње на твоју храброст“. Херој већ ма цени, чак и већ ма жели, у боју добити рану него добити орден; а само сујетан и крволочан војник нема овакво осећање. - Између хероја и кукавице има разлика, што кукавица мисли да ће погинути у првом сукобу и од првог зрна, и да ће се, исто време, сви његови другови разбећи, а њега оставити самог на бојишту против целе непријатељске војске; а херој дубоко верује да њега зрно и не погађа. Хероји један другог истински обожавају, и то без сваке зависти, која је, уосталом, увек ствар егоиста или крволока. Прешавши са војском у Азију, Александар је потражио гроб Ахилова и оптрчао го око њега три пута, према једном старом култу за хероје.

О КРАЉЕВИМА

У сваком друштву од десет лица, има једно лице које је краљ и једно које је луда. Због првог се удешавају сви разговори, а на рачун другог се сви смеју. Инстинкт владања је, стварно, урођен сваком човеку; и свако се бори да би потчињено физички или надмудрио духовно другог, како не би био остављен на туђу милост. Код најјачих постоји потреба да завладају множином људи и величином броја ствари. Скоро је заслепљујућа потреба владара да истовремено загосподаре људима, стварима, морима и животињама. Појединци су стављали на коцку целу велику отаџбину, и све своје саплеменике да би само они стали на чело других. Агрипина је сазнала од астролога да ће њен син Нерон постати владар али да ће њу убити, и она је одговорила: „Нека он само постане краљ, па макар и мене убио“. Тако и после својих пораза, није Наполеон мислио ни на своју славу, ни на свој живот, него само на то да ли је осигурао своју династију. Историја је препуна злочина који су долазили из ове свирепе лакомости да један човек завлада другим. Папе су, поставши владарима, поставили тровачи. Александар VI је приредио банкет да отрује госте вином свог сина Чезара, и том приликом отровао и себе.

Владари су или богомдани или случајни. Према томе се деле на творце и рушиоце, мудраце и лудаке, свеце и вампире, очеве и очухе, паразите и издајнице. Али на хиљаду владара би се могло набројати на прсте оних који су били срећни, још мање истински вољени. Од свих људских благодети, извесно је најмање владати гомилама које су саздане од толико рђавих људи по инстинкту, злих из користољубља, глупих по природи, слепих због страсти. Уображена је била срећа највећих цезара да живе у затвору своје палате на Палатину, окружени копљима као разбојник, и шпионима као издајник. Најчешће су им несреће долазиле од оних који су их чували; а свагда је било више шпиона који су уходили њих него друге због њих. Редовно су имали оно друштво које

им се спмо наметнуло, а никад оно које су сами изабрали. Кад су били с другим људима, били су свагда с горим од себе; а ако су се таквих људи клонили, они су живели затим међу фантомима самоће који су били опаснији саветници него и најгори људи.

Хиљаде породица биле су увек везане интересима за његову личност, и напуштале га чим се јавила опасност за њега као владара. Утицај жена био је више фаталан него срећан. Непотизам је била једна од највећих њихових беда, у духовном више него у материјалном погледу. Самим стицајем прилика, цезари су окружени људима који никад не говоре истину, или бар не целу. Они виде около себе и пред собом само две врсте људи, а обе врсте скрушене и ничице погнуте: једне који увек нешто моле, и друге који увек неког клеветају. Живећи изван живота осталих људи, они живе од оног што им се каже; и зато познају свет само кроз друге, и преко других. Нема начина да познају ни праве пријатеље ни праве непријатеље. Отуд је било много њих, чак и најбољих, који нису трпели око себе никог другог него ласкавце. Поштени дворанин у Версају, песник Боало, говорио је да се најзад и са Лујом XIV није имало шта говорити чим би се престало са ласкањем.

Људи су свагда били неправедни према краљевима. Сваки закон људи сматрају за насиље, а владара су увек сматрали као првог насилника. Чак и еванђеља и Коран су ширени огњем и мачем, иако су били закони љубави. Зато су стари законодавци Нума и Ликург објављивали да су своје државне законе примали с неба. Тако је радио и Мојсије кад је донео са Синаја највиши декалог, законе љубави и поретка међу људима. Нема народа који је један режим признао да је добар; а ако је признао, то је само кад је тај режим био прошао, или кад је дошао други који је увек изгледао гори. Кад је Солон, први законодавац атински, дао отаџбини своје законе који су били највећа политичка и друштвена реформа грчког света, он је одмах после тога напустио своју земљу док се људи навикну на њихово поштовање. Он је отпутовао на ушће Нила да код Канопе разговара с египатским филозофима Псенофисом из Хелиополиса и филозофом Санкисом из Санта. Људи су по својој природи противници дисциплине и реда и непријатељи сваког рада и напора. И најбоље и најхуманије ствари

су људима морале бити наметнуте лукавством и насиљем. Исти овај Солон се једном доцније направио полуделим да би смео противно једном пропису изаћи и на агору у згодном политичком моменту, задобити своје суграђане за један користан рат. То је да од Мегарана поново освоје освојену Саламину која је била пре тога повод тешких пораза, толико да је било смрћу забрањено ко о новом рату буде говорио.

Сваког човека одвећ силног други људи сматрају тиранином. За обичне памети сила и насиље иду напореда. Сви они краљеви који владају вољом народа, и кад су били најбољи за своју земљу и грађане, не одржавају се љубављу него силом. Ово одведе често у тиранију, ако такав сукоб између критика и реакције (механичког закона који је у основи свега у природи и међу људима) дегенерише у непријатељство. Због овог разлога и многи властодршци нису волели разумне људе, јер су им они изгледали најопаснији. Говорећи о Цезару каже Плутарх да исти Цезар није мога трпети Касија и Брута, али је делио власт са пијаницом Марком Антонијем јер није стављао у засенак, као што је Сенека најзад омрзнуо Нерону а Платон омрзнуо Денису. Страх од умних људи је у природи човековој, као и страх од свега и што је одвећ моћно и што нас премаша. И Христос је мрзео скрибе и фарисеје, а то је значило мудраце и интелектуалце, а волео је рибаре. - О тешкоћ ама да се влада људима говори и Ксенофонт већ у првом чланку своје *Киропедије*. Он каже да су увек једне узурпаторе обарали други узурпатори, и да се зато свет много чуди онима који су се бар за кратко време могли задржати на власти. Човек, Ксенофонт, ни у кући својим млађима не зна заповедати; међутим, животиње хоће да иду за онима који се о њима старају, а људи неће; и животиње пасу на оном месту у пољу где их чобан одведе, и слушају шта им се забрањује, и никад се стадо не побуни против чобана, него му још даје и све користи које им он тражи. Ако су животиње зле, каже даље атински философ, нису против свог газде него против страних људи; а људи се, напротив, буне баш против оног који хоће да њима управља и њихове ствари у ред доведе. Ксенофонт најзад каже да је зато дошао до уверења да не постоји никаква животиња којом је теже управљати него човек.

Стари Грци никад нису били у стању да остваре велику државу ни нацију. То је најпре зато што су велику државу

сматрали азијским типом монархије, налик на огромно Персијско царство где се нико међу собом није разумевао, и због чега је пропало; а о грчкој нацији није могло бити говора у земљама где је већина робова које ниси сматрали људима. Платонова идеја о држави, то је полис са 6040 становника, који на челу има философа, а где су заједничке жене и имања. Број житеља не сме никад прећи горњу цифру, и зато је било дозвољено да се новорођена деца изложе и напусте ако запрети опасност од претераног прираста. Ово је држава без грађанске слободе, без имања и породице, чији је циљ само усавршавање духа и улепшавање тела, а где је сва власт у рукама мудраца који је, сасвим природно, тиранин. Тек Аристотел тражи социјалне законе. Диоген и Кратет, киници, одричу чак и државу и отаџбину, и називају себе грађанима космоса. Али је интересантно да је Атина, у своје најбоље векове, била демократија у којој је краљ, архонт, био више цереморијална личност која се губила у животу и историји иза правих шефова државе, а то су шефови двеју партија, народне и аристократске. Нико не помиње данас атинске краљеве за време четрдесетогодишњег Перикловог владања републиком. Истина у то време држава још није била предмет философије него тек после Пелопонеског рата. Велике разлике између атинске демократије и спартанске учиниле су од Атине и Спарте два различита менталитета, који су најзад одвели у грађанске ратове, разорили Грчку, и припремили римску окупацију и пропаст грчког генија. - За време Перикла је његов савременик Ксенофонт могао и сам да се увери како је теже владати људима него животињама. У самој Атини су први људи некад као Темистокле, Кимон, Тукидид, Алкибијад и најзад тај исти Ксенофонт, били за спартански аристократски режим. Ксенофонт је послао био и своје синове на науку, а Алкибијад се био примио неке врсте спартанског амбасадора у својој сопственој земљи.

Од краљева се тражи увек више него од ма којег другог човека. Он мора бити истовремено војник, политичар, државник, салонски и друштвени човек. Мора разумевати све што се ради, говори и пише. Не сме дозволити да га други човек превазиђе ни умом ни храброшћу. А од тога нема ништа теже. Нарочито је тешко краљу сакрити своје недостатке; можда у овом и лежи сва судбина једног владара. - Владар

може бити политичар или песник. Политичар не разуме човека него гомилу с којом једино и рачуна и оперише; а песник не разуме гомилу која је за њега нешто конфузно, и хаотично и плитко, због чега се он радије удубљује у јединицу и њене небројене детаље. Било је философа који су били нарочито бирани за дипломате, као Корнеад за посланика у Риму, код Сената, или Данте за посланика у Риму код папе, или Шатобријан и Дизраели у ново оба. Али није било философа који је умео бити мађионичар гомиле. Гомила је увек у стању лудила; човек долази до памети и свести само кад се издвоји из масе. Гомиле и не живе од идеје него од страсти. Зато су модерне крљеве само уставе и парламенти ослободили.-од одговорности и нарочито од мржње гомиле. Апсолутни владари старог доба били су силни али нису били срећни. Нарочито њихово непознавање гомиле која је у старом Риму била двострука (народ и војска) било је извор свих њихових катастрофа. - Видео сам у пољу чобанина који је у свом великом стаду распознавао сваку своју овцу посебице; чак је знао којој припада које јагње, што је право чудо од памћења и посматрачке моћи. Имао сам чак и једног пријатеља који је волео лепе кокоши, и у свом кокошињцу их је увек имао најмање по дваестину; и не само да је свакој дао њено име, него је знао и која је од њих снела које јаје. - Међутим, човек збуњује човека; никад човек, и кад је најпаметнији, не верује да познаје другог човека. Зато наш Његош, који је био и песник и владар, каже да је човек највеће чудо другом човеку. Платон је говорио да пас има једну супериорност над човеком што самим носом може да одмах препозна ко му је пријатељ а ко није, што човек никаквим средством не може постићи.

Вођи у народу нису зато никад ни најбољи ни најпаметнији људи, него људи нарочите памети и нарочитог морала. Вођ има памет која друге не засењује и морал који друге не плаши. Вођ, то је човек који влада вољом, континуитетом и тактом. Још кардинал Де Рец је говорио да дванаест векова у Француској постоје краљеви и да никад нису били тако апсолутни као у његово време, јер се централизација Луја XI видела затим и у Ришељеа и Луја XIV. Он каже да у старо доба (Каролинга и Капета) краљеви нису били ограничени законима и шартама као у Енглеској или у Арагону, али је

постојао le sage milieu који је био као језичац на ваги између разузданости народа и распуштености краљева. - О том да је занат краљева најтежи од свих људских занимања, и мудри Монтењ то истиче говорећи; „да је тешко одржати праву мЕРУ У једној сили тако безмерној". Ни народ није тачан судија у стварима у којима нас се свака појединачно тиче; и да су и супериорност и инфериорност подједнако готове на завист и порицање.

Једино су философи и песници били праведни према судбини краљева. Философ Фаворин је дао да га Цезар надмудри говорећи и затим: „Мора да буде од мене мудрији човек који управља са тридесет легија". Многи су песници сматрали краљеве како је Данте сматрао папу Бонифација VIII. Иако је овај папа био свиреп и себичан владар, и нарочито и његов лични прогонилац, Данте га је ипак сматрао као католик по главицу своје цркве и као заменика светог Петра међу људима. Да су песници били суревњиви и осветљиви, како би изгледали данас многи цезари у историји.

Од свих људи великог имена краљ је једини за којег и последњи његов грађанин мисли да има право да га суди, и уверен је да га увек суди право. Краљ је једини човек који се сматра кривим за погрешке других. Уосталом, људи се никад не задовољавају само правим кривцем. Сократ је имао међу својим ученицима два атинска велика племића и млада богаташа, Алкибијада и Критију, који су доцније оба постали политичари. Алкибијада су судили за увреде државним божанствима и за заверу против републике, а Критију су судили што је био на челу аристократске олигархије. Тридесеторице коју су Атине наметали спартански победници. Атињани су зато и Сократа сматрали кривим што је васпитао овако наопако своје ученике; а глумац Мелит и адвокат Анит су мудраца на суду означили као коруптора младежи, тако да су Сократа одиста осудили на смрт људи из народне странке која је после тих крвавих осам месеци оборила поменуто олигархију.

Због ових насиља гомиле, владари су често глумили као да имају своју директну везу са небом; краљ Нума је слушао нимфу Елерију која је знала све божанске тајне, а млади Нерон је на Капитолу симулирао да му на ухо говори Јупитер чија је статуа стајала уза њега.

Ми иајчешће волимо оне које познајемо, и највећ ма ценимо оне које не познајемо. Многи су се краљеви старали да мудрином за историју сачувају име ако је било сјајно, или да ублаже његове погрешке ако су постојале. Није само велики Александар завидео Ахилу што је имао свог Хомера. Хорације каже да је било и пре Агамненона других хероја али их ниједан песник није опевао и они су остали у помрчини. *Vixere fortes ante Agamnona...* Август је био окружен песницима. Говорили су како у Риму од сјаја књижевног напретка није свет имао времена да мисли на самовољу и насиља цезарова. И сам Луј XIV је сматрао за потребно да имадне свог личног историографа и узео је био за то песника Расина, најславније перо његовог доба, а овај се писац одмах бацио на посао читајућ и Лукијана, Тацита и Тита Ливија. Али је Расин био неподобан да опише краља, него је могао само да га опева. На једној маргиналији оставио је ову забелешку: „Видим да је историја нешто друго него поезија, јер песник позива у помоћ све богове да опева Агамемнона, а историја описује Филипа само онаквог какав је био“. Расинов рукопис о Краљу Сунце је изгорео у једном пожару пре него га је ико био читао. Можда и боље, кад се зна колика је била сујета великог краља. Ко зна и колико би овај Филип био опеван више као Агамемнон него описан као прави Филип. И колико би то дело можда умањило Расина више него што би подигло славног Луја. Истина, не би то Расин био учинио из идолатрије или из страха, него баш сасвим простодушно: јер између највећег краља и највећег француског песника постојало је једно узајамно дивљење које није имало граница. Такав је однос био између императора Трајана и писца Плинија Млађег, од чега је остао *Панегирик Трајану*, ремек-дело овакве књижевности. Сличан је случај и Тацитов напис *Живот Агриколе*, његовог таста за којег је овај племенити писац имао најдубљу нежност и дивљење. Ако су многи владари избегавали писце, то је што су се бојали да не прокажу своје мане, и тако оставили у помрчини и своје врлине. Шта је сам Сен-Симон, велики дворанин и писац, учинио за двор Луја XIV, који је остао славан јер су га прославили песници. Краљ је био и одвећ сунце да буде нетрпељив према славама других људи. - Али што је најчудније, Колбер, његов министар трговине, увек главни члан краљеве владе, био је онај који је сматрао

да један велики краљ треба да буде окружен само великим људима, и створио владару овакву духовну камарилу.

Жеђ за влашћу је страшнија него жеђ за водом. Колико су стари Лтињвни просули философског генија да од мудраца, који је стављен осталим људима као узор, направе пре свега човека који не грамзи за влашћу никакве врсте. Историја се одиста не може сматрати борбом белих против црних, ни битком добра против зла, него само јачих против слабих, људи којима су зло и добро биле споредне вредности. Ако је страшна потреба да се избије на власт, још је свирепија потреба да се власт сачува. Још Платон је говорио да ко задобије власт изгуби памет. Ја верујем пре да изгуби срце; знам одиста да сам губио једног за другим своје пријатеље како се који дизао на власт. - Цар Константин, којег је црква посветила и назвала великим јер је престо направио хришћанским, дао је убити свог сина Хриспа и у кључалој бањи угушио своју жену Фаусту. А његов син, император Констанције, уображени теолог, наредио је убиство целе своје породице из побочне линије, својих ујака и рођака, осим двоје деце: један је био сјајни Јулијан Апостат. Све за хришћанску веру. Међутим, овај је Констанције примио доцније аријанство за државну веру, и изазвао свирепи рат између хришћана и аријанаца око истине Христове. Зато не само народ него је и вера служила само у свађи и међу великашима. Никад у историји није владао закон над насиљем, јер никад није имао право слаби него јаки. Гомиле иду за војводама а не за мудрацима, кад год је у питању велико решење судбине. Изузетак су чинили само стари Атињани који су за своје војводе бирали само мудраце.

И онде где има само двоје, увек једно влада а други подноси то владање. Малим људима не импонује правда него снага. Сва мудрост краљева је у том да снага његове власти не буде само физичка него духовна и морална. Али су зато мали и слаби врађали само мржњом онима који су над њима вршили своју силу. Нико не мрзи колико роб; песник Езоп је мрзео јер је био роб, а философ Епиктет, који је такође био роб, имао је истинско презирање за гомилу која одиста увек или робује туђој памети или својој глупости. - Одиста, оно због чега је краљ највећма клеветан и најчешће прогањан, то је глад у народу. Народи су увек гладни, или говоре увек о глади.

Римском народу, који је од Сената тражио да му се подели жито, Катон каже: „Грађани, тешко је говорити трбуху који нема ушију”. Све тираније духа и савести су народи лакше подносили него изглед на глад, а највећи број краљева је страдао од злоће угрожених и гладних. И политичар највећа импонје несебичношћу. Цицерон је био срамежљив и врло славољубив, али је увек имао дубоко презирање за новац, и као претор и проконзул био пример некористољубља и хуманости. То је био један разлог због којег је, и поред свих недостатака, био у своје доба највећа фигура римског Сената. - Само врло просвећени народи када су монархисти, траже да њихова монархија буде стабилна, што значи, између остalog, да има династију која је јака: то значи многобројна породица и имућна кућа. Најмање су снаге имали краљеви феудалног доба. У X веку је Француска била подељена на осамдесет великих имања која су имала на челу своје велико племство, кнежеве и грофове, који су били по снази равни француском краљу, наследни суверени и потпуно независне покрајине. Ти небројени владари, неки моћнији од свог краља, обучени у челик и опкољени тешким зидовима својих двораца, пљачкали су једни друге, убијали своје млађе, не одговарајући никаквој краљевској власти која је била потпуно празна реч; а црква, исто тако богата и моћна, била је деспотскија него племство и имајући снагу да екскомуницира, била изнад краљева. Тек Луј XI, четири века доцније, извршује централизацију земље оборивши једну за другом све ове главне кнежевине и грофовине, сваки на свој начин: кнез од Алансона осуђен на вечну робију, гроф од Армањака посечен, гроф од Анжуја опљачкан, гроф од Сен Пола и кнез од Немура посечени. А други су у масама бачени у воду зашивени у цакове на којима је написано било: „Пустите да се изврши краљевска правда”. Али се краљ стално претварао сиротињом да би народ веровао у његово лично некористољубље. У почетку XIX века биле су најапсолутније државе у Европи Турска и Данска, али је турски народ био најнесрећније грађанство кад је дански народ осећао своју аутономију бољом од енглеског просвећеног парламентаризма. Социјалист Сен-Симон то објашњава да је дански краљ био најсиромашнији од свих европских принчева, а султан најбогатији светски владар јер је у својој држави био једини сопственик који је могао да као једини господар

узме све од сваког, што значи да није никад реч о форми владе него о форми својине.

Претерана срећа поквари људе исто толико колико и претерана несрећа. Кад Бог дадне људима сва добра овог света, онда они верују да им Бог више није потребан и раде све што је против њега. Ако их гром одмах затим не убије, они су онда сигурни да могу продужити само зло без икаквог јачег страха од опасности, и да је подао човек јачи од судбине. Александар је у Азији био рањен стрелом и тад је рекао: „Цео свет ми каже да сам син Зевсов, али ова рана што боли каже ми: Ти си само човек“. Наполеон, који је био толико омађијан славом Александра, после битке на Арколи поверова да је богом послани човек и да има право да од живота тражи све што највеће може дати, и право пошао тим путем. Можда одиста човек мора да има о себи мишљење несразмерно и својој снази и снази других људи па да пође за претераним плановима; потпуно логичан и уравнотежен човек не оде далеко. Можда треба веровати да су народу потребни велики људи али их ниједан народ не треба да често пожели. Мудрост, то је поредак; а мудрост у једном дану ипак учини више добра него што је учинило тог истог дана херојство каквог великог човека. Хришћанство је религија нишчих, и нигде не проповеда култ човека великог и изузетног међу осталим добрим људима. Питагористи су проповедали страх од краљева али и презирање за гомилу. Кажу да не треба mudar човек да остане у краљевом двору дуже него за колико се времена скува једна асперга, а за гомилу су говорили да је у сиротињи подла а у богатству бестидна, и да зато не треба сејати по улици јер је народ увек неблагодаран. А Анахарс је рекао мудро Солону колико се чуди што на грчким скупштинама мудри предлажу а људи решавају.

Од свих народа, талијански народ најлакше сноси тиранију. Цео средњи век су странци пустошили Италију и никад се није народ заједнички побунио против стране инвазије него су и папе и кнежеви правили споразуме са шпанским, француским и немачким краљевима у међусобним борбама и отмицама. Италија је рађала тиране од памтивека и живела под најгорим режимима откад постоји, не мењајућ и друго него тираније. Можда је једно горко завештање историје да су као највећи државници у прошлости сматрани ови људи:

Медици, Ришеље, Мазарен, Кромвел, Луј XIV, Фридрих II и Наполеон, као да се одиста не може постати великим човеком ако се најпре не оборе закони за мале људе. Сви ови великани су били тирани. И сви су се људи њима дивили. Али нема народа који би их данас себи пожелео. Народи заборављају велика њихова добротинства али памте њихове грубости и злочине. Забораве и све пороке и разврате али се сећају насиља над животима и правима других људи. Кажу да су лако опроштене лудости Калигуле и распикућство Хелиогабала, али се памти крв коју су пролили. Никада људи нису праштали крволоштво и кад је оно било неопходно, чиме се показује да је живот човеков највише што други мо"же да му отме или може да му спасе.

Један од најчешћих случајева, и најтежих за владаре, што увек гомила стоји на гледишту: какав краљ, таква влада и такви политичари. И обратно. И то не само у доба апсолутизма него и у доба слободних избора. Народи који за свашто чине одговорним краља или су некултурни или морално непотпуни. Било је чак народа који су вековима мрзели и прогонили своје краљеве. Такви су били Римљани који велики део своје пропасти могу да припишу овом инстинкту да стварају краљеве да их после убију, чему је извесно узрок нетрпељивости међу великашима, значи аристократски систем друштва. Сваки краљ који се хтео наслонити на народ против великаша изазвао је сукоб са *patres* и са боговима. Први краљ, Ромул, био је убијен за време једне пољске свечаности нарочито за то приређене. Други краљ, Нума, умро је код куће јер је био у служби патриција. Трећи, Тарквин, пријатељ плебејаца, погинуо је од племства. Четврти, Анк, полукалуђер, умире мирно код куће. Пети краљ, Тарквиније, био је убијен. Шести краљ, Сервије Тулије, пријатељ плебса, био је задављен на степеницама Сената. Седми краљ, Тарквиније II, крвави непријатељ патриција, аутократ, противник Сената, био је свргнут и оборено краљевство. Доцнији цезари су били у сталној борби са Сенатом и нису се смирили док га нису омаловажили, чиме су потресли све основе државе. И кроз цео средњи век папа и малих владара талијанских, видела се иста нетрпељивост за тиранина и кад су покорно трпели тиранију. Одиста, цела историја то је смена једне тираније за другом: борба између јаких за њихов рачун. Народ је увек

био средство за рачун поглавице или великих породица. У XV веку су папе радиле све да униште велике фамилије у Риму које су биле врло богате и моћне, јер је цела околина Рима припадала њима, а по свим путевима биле су кондотјерске чете двеју породица, Орсини и Колона, главних поседника римске кампање. Ришелје је тако исто радио против великаша, великих поседника у Француској, који су били изванредно моћни, сасвим као некад Луј XI. У наше време рушили су велике породице у својим земљама и Пашић у Србији и Вензелос у Грчкој.

О ПРОРОЦИМА

1

У човековом животу је извесна само прошлост; јер садашњост не постоји, а будућност ће тек постојати. Због такве неизвесности свог живота човек није престајао да разбија врата ћутања на великој и тамној тврђави судбине. Узнемирење и страх на земљи долази само од нечег што човек слуги, а увек слуги само оно што је страшно. Због тога су и сујевере биле јаче него вере. Вере, као што је хришћанска, почивају на начелима божанске правде, а сујевере се оснивају само на осећањима страха од фаталности; зато су само најсавршеније вере с нешто успеха сузбијале мрачну и необуздану моћ сујевере. За хришћанина је веровање у чудеса значило веровање у чудеса Божја; али је за паганца то веровање значило само веровање у мрачна и фатална чуда у природи, пошто је, стварно, природа за пагански материјалистички свет остала до његовог краја увек у стању хаоса.

Зато је сваки човек пророк, јер по цео дан прориче или себи или другом. Он прориче мало и велико, добро и зло, право и неправо. Ово ће се догодити, а то неће! У овом ћете успети а у том нећете! - тако шапуће сваки човек на којег наићете путем, или којег сретнете на степеницама. Ко зна да овај нагон за прорицањем није можда наш најближи додир с Богом. Пола човекових размишљања су начињена од оваквих зидања ни на чему; и оно што људи зову својим идејама, нису у великом броју ништа друго него осећање и такве пророчке опсесије. Најзад, добра половина целе људске енергије иде на прегнућа која су поникла само из химера ове врсте. Људи често своја сопствена прорицања, више него туђа, узимају за готове истине. - Уосталом, авантура је урођено пијанство свих инспирисаних људи, и људи снажних по карактеру или по духу. Свет има природну потребу да увек иде за нечим што

jo само naslutiо, jer nikad обичне стварности нису биле сма-
тране за потпуне среће. Света ватра, то jo пламен који осве-
тљава само путеве оних који стварно не гледају куд иду, али
добро знају камо одлазе. - Нико се не може ослободити по-
требe да верује у чудеса. Кад људи не би веровали у чудеса,
не би било великих дела, нити би живот био извором непре-
станих људских стварања. Најбољи доказ, што је веровање у
чудеса чак више особина моћних људи него слабих. Зато ве-
лики људи увек изгледају другим људима манијаци. Они
одиста не верују у немогуће, и никад се не осећају слабијим
од оног што хоће да постигну.

Проричућ и себи неку могућност, човек заборави све дру-
го око себе, и свом силином инстинкта иде ка том циљу, ско-
ро затворених очију; и право, као копље бачено у простор.
Пронаћ и себи циљ, то је пронаћ и свој пут у животу и одмери-
ти своје место међу људима: то је истовремено једна човеко-
ва духовна моћ и његова морална дужност; јер ко не пронаће
свој циљ, тај лута као слепац без очију, или као злочинац без
моралног смисла. Међутим, људи све у свом животу оствару-
ју случајно; најмање је оних који знају куда иду, и да ли иду
путем своје природе и свог талента. А они који су у себи про-
нашли свој циљ, врло често и стигну да га остваре. Јер изме-
ђу нас и нашег циља постоји једна нерасудна али сигурна ве-
за, пошто ми никад нећемо дубоко пожелети осим оно што
истински можемо и остварити; и увек наш циљ стоји у сра-
змери са нашом крајњом моћи, као да се наша жеља зачиње
без нас, у одсуству нашег разума који и није права мера ни
наше снаге ни туђега отпора. - Најбољи су докази за ово херо-
ји, јер њихова дела увек превазилазе меру разума. Хероји су
људи изванредни, већ и зато што не знају за највећу људску
беду, за страх на свету. Стога легендарни хероји убијају зма-
јеве и аждаје, а и сами историјски хероји, у стварном људ-
ском животу, обарају гомиле и народе. Не разумевајући ни-
шта од оног што их премаша, људи нису разумевали ни херо-
је. Због тога хероји из старе легенде имају оружја по правилу
увек друкчија него сви остали људи, и увек онаква каква им
припадају према њиховој снази или величини њиховог ци-
ља. Чак најчешће имају она оружја која су сами себи скова-
ли. Ахилу је оружје сковао сам бог Хефест, а опис његовог
штита у *Илијади* спада међу најсјајнија места у тој епопеји.

Средњовековни херој Сигфрид иде у своју авантуру против аждаје која чува благо, њу убија а благо осваја; али затим напушта благо да би ослободио девојку Брунхилду што чека у својој огњеној планини хероја ослободиоца, хероја који се не боји чак ни огња. Циљ херојев био је свагда израз највеће човекове судбине. Историјски хероји Александар и Наполеон, бацајући и под ноге своје читаве народе и њихова царства, чинили су то верујући и да ослобађају некултурне народе и њихова царства од њихове сопствене несреће, и да их воде вишим циљевима.

Људи који верују у своје више судбине, увек верују и да су силнији од свих противника и од свих препона; а само кукавице верују да је од њих свако силнији, и да их све тешкоће премашају. Плашљивци нису обдарени пророчком моћи, јер у духу плашљивог човека постоји неред. Кукавица и глупак имају то заједничко што је један глуп вољом колико је други глуп памећу. Ни један ни други не познају основни закон мисли, а то је закон о пропорцијама, пошто све виде без сразмере и у збрци. Због тог је пророчка моћ одлика само храбрих срца и ведрих духова.

Постоје четири велике беде човекове пред животом, и то човековим животом који увек тражи намере и акције, а то су: слабост воље, лична сујета, разочарање, страх од другог човека. Хероји живота за ово не знају, а кукавице живота, напротив, не знају него само за те беде. У здравом и моћном духу је први знак здравља, то је осећање мере равнотеже. Због тога су наше жеље увек у сразмери са нашим духовним и моралним здрављем. Многобројне жеље, то су увек многобројне моћи и још неостварена дела; неостварена али прецизирана дела. Ко има много жеља, тај има много снаге, а не само много маште или сујете. Престајање жеља, то је пропаст инстинкта и прва смрт човекова. Апатија и смрт, то је једно исто; а жеља и живот иду нераздвојно. Желети, то је живети. Жеља која је бесна и необуздана, то је већ жеља која је упола постигнут циљ. У једној битки се млади краљ македонски Александар борио гологлав, како би распалио у војсци жељу за такмичењем и победничку обест воље, пошто су његове трупе биле малобројне према непријатељским војскама. Шпански краљевић Дон Хуан је у битки код Лепанта стајао на својој адмиралској галији сав у злату као изливен, и са папином

заставом у руци, да би међу хришћанима разбуктао жељу за победом, и то закона једне више воље.

Увек победа духа долази пре сваке материјалне победе. Наше су жеље свагда зависне или од наше сопствене воље ако је јака, или од нечије туђе сугестије ако нисмо довољно јаки. Човек који понови себи своју жељу стотину пута, он затим изгледа сав од ње изграђен, а то је прави пут ка циљу. То је одлазак Сигфрида да продре и у саму огњену планину. Човек зове уверењима и своје фикције о будућим стварностима, пошто човек много мање дугује свом разуму него својим инстинктима. Зато су све дубоке енергије произишле само из дубоких химера и пророчанских опсесија. Има људи који од почетка изгледају да носе своју судбину као го мач у рукама, и да ништа неће моћи омести њихове планове у животу. Ово је врхунац духа и воље који постижу само људи дубоких пророчких енергија. Цезар је победио у Галији, а не римске легије; а Наполеон је на Аустерлицу био јачи од обе војске које су се бориле.

2

Пошто сваки човек прориче себи и другом, сасвим је у његовој природи да верује и кад други њему проричу. Зато ће прорицања бити сматрана за свете ствари докле траје сунца и месеца. Према томе, и постанак пророка је био један резултат историје људског срца, и духа. Најкултурнији народи античког доба, као египатски и грчки, дигли су били своја пророчишта до највиших религиозних установа. Амон је у Египту прорицао судбине људима и народима као и доцније Аполон у Грчкој. У Делфе су ишли не само Грци као у средиште света, него и краљеви из Лидије и цезари из Рима. Храмови страшног Бога Сунца у Египту били су изворима највећих мистерија, као и храмови грчког Бога Сунца. Велико пророчиште у Делфима није било прибежиште људи само слабих вољом и нејаким духом, него су онамо одлазиле и славне војсковође, као Темистокле, и велики философи, као Аристотел. Према таквим пророчанствима, иако једва разумљивим, управљале су се и саме државе; и ма колико сумња била урођена људима, већ ма него и вера, нико није сумњао у

делфијска прорицања. Атињани су за време персијске најезде напустили свој град и склонили се на бродове код Саламине да Персијанце дочекају у једној поморској битки, а не у копненој, само зато што је тако тражило делфијско пророчиште. Тако је исто Пителија прорекла и да ће слава македонске монархије достићи и врхунац под једним Филипом; а тако се и догодило. Није уопште било античких прорицања која нису и погађала, а о таквим озбиљностима пророчанстава говоре све књиге Херодота и Плутарха. Зато није ни чудо што су Грци имали ништа мање него три оваква велика пророчишта, најпре у Додони, а затим у Делфима и у Самотраки, и сва подједнако света. - Било је и врачева шарлатана, али је било и грчких врачева који су одиста и зајек сматрани правим пророцима и тумачима божје воље. - Било је међу таквим пророцима и људи који су прослављани као прави хероји. Паусанија помиње некаквог пророка Агију који је прорекао славном спартанском генералу Лисандру да ће у битки код Егоспотама заробити све бродове атинске, осим десет трирема које ће једино успети да побегну у Кипар, што се за длаку и остварило; а после овога је исти Агија за то добио своју бронзану статуу на главном тргу града Спарте. Зар и Ханибал није поверовао и сам пророчанству Амоновом кад му је оно прорекло да ће умрети у Либији, што је тај херој разумео како ће умрети у афричкој Либији; значи као слободан човек и победилац, а не у једном азијском селу Либији близу Никомедије, као што је одиста и умро, и то бедном смрћу побеђеног. Ни Александар ни Цезар нису ништа предузимали док нису саслушавали врачеве; Александар је водио читаву гомилу таквих аугура, а Наполеон је саслушавао чак и бабе које су врачале у боб. Истина, ни грчки врачеве ни римски аугури нису сматрани светим лицима; први су били само погађачи а други само свештеници. Чак ни јеврејски пророци нису постали светитељима док их нису посветили хришћани, него су у Старом завету били само обичним посредницима између Јехове и његовог изабраног народа.

Многи су велики људи и сами за себе лично веровали да стоје у непосредној вези с Богом, и то не само Мојсије и Нума који су били законодавци, него и Фидија који је био славни вајар. Свршивши кип свог Зевса од злата и слонове кости, за храм у Олимпији, кип који је био најпознатије вајарско дело

античког века, уметник Фидија је запитао громовника да ли је задовољан његовим радом, а Зевс је на ово одговорио скулптору ударивши громом у патос храма, и осветливши на тај начин његов кип радосном небеском ватром. Тако пише о Фидији стари Паусанија.

Али ово су само врачања, а пророчанства су нешто сасвим друго. Човек носи своју тајну собом као закључан ковчежић или запечаћено писмо. Човек зна за ово откад је постао, и то га мучи и тера у сујеверу. У Аркадији је постојао један бунар у којем су људи, огледајући своје лице, увек сагледали оно што су тражили да сазнају. И српски херој Марко се огледнуо у бунару на Шари-планини и видео у води да му нема главе на рамену, по чему је и разумео да ће скоро умрети.

3

Четири велика покретача и творца међу људима, то су песник, херој, краљ и пророк. А пошто сваки човек носи у себи елементе ове четири стихијске и необуздане творачке силе, човек је божанствен, рођен од Бога (диогенес), и богочовек. Песник дадне пророку своју лепоту говора, хероју дадне своју веру у славу, и краљу дадне своју љубав за људе. Али је пророк можда збир свију могућности ове тројице осталих покретача и твораца. У једно доба људске историје, пророк је био одиста све ово уједно. Он је једини био вођ и законодавац, песник и краљ; Мојсије и Хомер, Хума и Ликург. Пророк је онај који навештава победу добра над злом, победу чистог идеала над рђавом стварношћу, тријумф среће над несрећом, везу између неба и земље. Он кличе војскама да издрже битку до краја, песницима да нађу реч која је синтеза божанске мудрости, краљевима да буду над добром нишчих. Без пророка би свет потонуо у мрак и изгубио пут; и зато је Бог ставио у њега једну тоталну снагу какву у истој мери немају ни песник, ни краљ, ни херој. Пророци су први указивали на ствари за које су хероји гинули, којима су песници певали, и за које су краљеви стављали на коцку државе и народе. Они су људски дух стално подизали изнад малих срећа и изнад ситних несрећа. Они су највећи сањари и утописти, богоносци и животворци, гласоноше и предстраже.

Њихове личности су увек биле изнад свих историјских личности, а њихови су животи увек постојали фабулом и митом. Њихове речи нису сматране само за речи највећих мудраца, ни за речи најдубљих визионара, него као највише по руке с неба, и као највеће тумачење закона божјих.

Пророци су вечити борци за нешто што је више од свега оног за што се боре обични људи, или за које живе народи, а то је за виши закон. Пророци су били борци против идолатрије и заблуде, мрачњаштва и назатка, који су у крви и људима. Они су били највећи носиоци божанских завета и откривачи обетованих светова. Многи су пророци веровали и у религиозно братство као најчвршћу везу између оних који владају и оних који слушају. Христос је говорио о оном свету као о вишој стварности, а овај је свет био оставио Цезару. Пророци су били бунтовници против зла више него против злотвора. Христос је говорио да Богу треба дати божје, а Цезару цезарово, и зато римски суд у Јудеји није судио новог пророка као непријатеља римске државе, него га је, кажу, осудио на смрт јеврејски суд само као јеврејског јеретика. - Хришћани су говорили о равноправности међу људима, и били су за слободу робова; али су истовремено говорили и да је свака сила од Бога. Они су проповедали послушност и покорност према јачем, јер је овај свет споредан а онај други је главни. Апостол Павле је чак проповедао да остане свако онде где се затекао, и да роб и слуга одају господару почаст, јер му она припада. Међутим, сви су подједнако одговорни пред небом. Свети Јустин је говорио императору да Бог тражи рачуна од оних којима је дао власт над људима, али светац не каже и да ли су великаши за злоупотребу одговарали на овом свету. - Лутер, који је био пророк, пренеразио се кад је видео да је његова побуна против папе изазвала у Немачкој сељачки устанак против грофова. Штавише, тад је Лутер, индигниран због бунтовника, рекао ове занимљиве речи: „Сваки усташ крије у себи пет тирана”. Јер је Лутер био скрушен пред владоцем и онда кад је био највећи бунтовник према папи. Уосталом, овај компромис је можда био и главни узрок његовог успеха у тој борби. - Најзад, хришћанство је било против отаџбине, зато што је она од овог света, а признавало је само једно идеално царство, а то је божје, које није од овог света. Избегавајућ и овако сукоб са цезарима, хришћанство није никако било револуционарно, бар

на иаглед. Одобравало је само дефанзивни рат, мада су све хришћанске доктрине стварно ишле за потпуним превратом тадашњег друштва.

Свагда је земља дала од себе знак радости кад се родио један пророк. У часу кад се родио пророк Заратустра, цела је земља обасјана, реке набрекле као после благодетних киша, шуме затрепале светлошћу и музиком, а звери и пламенови дошли да чују заповести пророкове. За тридесет година колико је тај пророк обитавао пећину, једна ватра је стално залазила у његов стан, као посланик Ахура-Мазде, чију је мудрост пророк објављивао свету. Краљ Виспа је и сам примио веру од овог пророка, и ставио своје војске у службу његове свете речи, против Дева, лажних богова, који су онда пустошили Бактријану. - Христоса су објавили анђели и звезде. Пророк Мухамед је био поздрављен светлошћу кад се родио, а истог часа су се и демони стрмоглавили из небеских сфера у црни понор. Земља се затресла из основе, палате краља Козроеса препукле, и четири куле на месту сурвале, а света ватра персијска, запаљена пре више од хиљаду година, наједном се угасила пред првим дахом овог новорођеног детета које је било пророк. Мухамед је сличан Мојсију и Заратустри, пошто је и он био рушилац идолатрије, као и ова друга двојица.

Иако су и песници и краљеви и хероји исти такви богољуди, ипак су пророци били једини који су говорили с Богом насамо. На молбу Мојсија, престао је да пада страشان град који је у то време пустошио Египат; и тек кад је, по наредби Господа, пружио Мојсије руку према Црвеном мору, порасло је то море толико да је потопило силне војске фараонове које су гониле Јевреје приликом њиховог изласка из Египта. Доцније је Господ преко пророка Самуила основао и краљевство израиљско. Значи да је било примљено као коначно веровање како Господ дејствује само кроз своје доглавнике на земљи, а то су пророци. - Мухамед је сам себе сматрао slugом једног вишег закона и више воље, али се он називао и божјим пророком. Мухамед је био убог човек, крпећ и сам свој плашт и своју одећу, али је био и силан војсковођа, који је сам предводио своју оружану војску. Он спада међу највише животворце међу људима, јер је окупио у једну огромну религиозну породицу сва дотадашња незнабожачка племена, међусобно закрвљена. Ово је учинило да за хиљаду и пет

стотина година, откад ПОСТОЈИ муслиманство, никад припадници ислама нису знали за ратове међу собом, нити су ратовали ни с другима него само да прошире велике истине пророкове. Није уопште било дозвољено једном муслиману да убија другог муслимана, јер га је чекао иначе велики пакао како каже једна сура из Корана, која је пала с неба. У овом погледу, Мухамед је највећи миротворац какав се дао замислити. Само Христос који је први знао за општечовечанску љубав, превазилази својим човекољубљем арапског пророка.

4

Било је великих песника који су били први пророци. Есхил је певао у свом спеву о Прометеју како ће Звес, бог човекомрзац, најзад пропасти, и то пропасти од своје сопствене слабости. Зар песник није овде одиста био пророк? Зевса, човекомрсаца, оборио је хришћански Бог који је био човекољубац, и којег се, као таквог, никад више неће до краја одрећи! Хришћанство је највећа победа прометејизма. Прометеј је предак свих античких хероја и предак свих хришћанских мученика; он је оличење творачког људског генија који своје законе доброте ставља насупрот природним законима силе. Прометеј је био прави Христос у грчком политеизму.

Песник и пророк изгледају често једно биће са два лица; јер песник, дигнувши се у својој чистоти изнад свих људи, најзад добије уверење о својој мисији међу тим људима. Почните одакле хоћете, од Хомера и Хесиода, који су написали прве свештене књиге грчког политеизма, до Есхила и Софокла, који су написали прве свештене драме. Оно што су били пророци у Јудеји и Арабији, у античкој Грчкој су то били песници. Велики рапсоди *Илијаде* и *Теогоније* су били они који су утврдили коначно грчку религију и одредили боговима њихова места на Олимпу у вези са њиховим занимањем међу људима. Све до ових двају великих рапсода, грчки политеизам је одиста био конфузан, и божанства су живела неодређено и без правог свог родословља; али после ових рапсода је наједном утврђен култ који је затим издржао, скоро без промене, до краја старог хеленског света. Чак и извесне новости, које су дошле фатално после Хомера и Хесиода (нарочито

тенденција да се од аморалних божанстава направе божанства која разликују међу људима добро и зло, и према томе им одређују казне и награде, а то је орфизам), било је опет једно дело песника, који су испевали познате божанствене орфичке химне, те усхићене молитве и религиозне дитирамбе.

И Дантеова је *Божанска комедија* једна проповед: да се ка срећи иде философијом, а ка савршенству теологијом. То су моралне алегорије изражене највишим религиозним језиком средњег века: јер пакао има онолико кругова колико, према хришћанској доктрини, има људских грехова. Његов пакао и рај су углавном високе слике идеја Платонових и Аристотелових, и многих замисли Диогена Ареопажита. Данте је уопште био пророчка личност (схваћен и ван своје поезије), а то је као патриот и државник. Није само из горделивости и набуситости тај велики песник изјавио, кад је послат да преговара са папом у име флорентинске републике: „Ако ја одем у Рим, ко ће остати у Фиренци? Ако ја останем, ко ће отићи?". Велики песник је могао ово да каже само верујући и у своју мисију. Данте, највећа личност средњег века, има и целим својим поноситим и страдалничким ставом све црте једне огромне пророчке фигуре. - Уосталом, љубав за отаџбину, као и љубав за Бога, задахнула је често велике патриоте правом пророчком инспирацијом, правећи их визионарима. На једном месту каже стари Плутарх да је патриот Карон прорекао све несреће које ће Рим снаћи и после његовог времена.

Било је тако и неких великих песника који су постали пророцима својих нација самим својим огромним делом које се с временом ставило у средиште националног живота, као нека духовна жижа која је у себи апсорбовала сва друга значења. Такав је био и Шекспир, који у својој личности сједињује све што енглеска раса има као свој посебни расни геније; Шекспир стварно везује међу собом све Енглезе растурене по свим континентима, и то већ ма него што те Енглезе везује и сама њихова енглеска црква или енглеско краљевство. У наша времена су највеће пророчке фигуре међу песницима били Достојевски и Толстој, својом еванђеоском хуманošћу. - За Гетеа су говорили да није живео у свом времену, и да није разумевао ток историје, и да према томе није ништа

предвиђао. Међутим, за Хајнеа се зна да је, пишући о Паризу, предвидео катастрофу Другог царства. Али је Шилер неоспорно био једна пророчка природа, јер је био апостол новог доба за немачки народ. Док је Гете писао своју драму о Гецу од Берлихингена, као конзервативац заљубљен у прошлост, Шилер је, напротив, написао своју драму о Валенштајну у којој се показује као пророк будућности.

Пророци нису могли постојати а да не буду и сами истовремено песници: они су Старом завету дали песнички језик и високи беседнички тон, зато што су били песници. Без те поезије би крвава Библија била нечитљива као књига, а *целомогућа* као верски докуменат. Пророци који су говорили с Богом израдили су и прикладан језик за себе као посреднике између неба и земље.

5

Пророци нису били само људи који су говорили само о оном свету, него, чак пре свега, о овом свету. То су не само велики моралисти, него и велики политичари. Је ли Конфучије пророк? Несумњиво, јер је пророковао људима срећу на земљи ако буду поступили по законима вишег смисла, које је уосталом он сабрао сам у своје четири књиге. Затим, он сам, као Христос доцније, поставио је себе за модел и морални идеал свима другим људима. Био је и политичар, и то велики, јер већ у првој од његових свештених књига, званој Велико учење, цела садржина је испуњена мудровањем како се постаје добрим владаром и шта је добра влада. Он тражи од краља да сматра државу као породицу, али да зато најпре и сам лично имадне све најбоље породичне одлике: искреност, верност, мудрост, љубав. Народ имитира краља у добру и у злу. Ако је краљ млад, треба да има према држави осећај синовљев, а народ ће га волети као што отац воли сина; а ако је краљ стар, треба да према народу има осећаје очинске, и народ ће га волети као што дете воли оца. - Одиста, ако овог источњачког мудраца можете сматрати и пророком, то није једино због дубине његових размишљања, јер би по томе био само философ или песник; али је Конфучије пророк зато што је себе изједначио са својим учењем, и то начином свог лично

живота, покушавајући и да представља по свему узор најбољег човека на земљи. Такав, одиста, није био израђен лик Епикура, за којег су ипак његови ученици веровали да је оличено савршенство, а којег је и сам стоик Сенека сматрао као бога. Међутим, Епикур је био најубогији и најбољи човек у Атини свог времена. Такав није био до краја израђен ни Сократ, иако је био племенит, и умро за своје учење поносито као светац за своју веру. - Такав је после Христа био само Мухамед који је направио једнобожачким Арапе, сурова племена која су дотле убијала чак и своју децу да умилостиве своје немилосрдне богове. Учећи и варварска пустињска племена о једном Богу, који добре награђује а зло казни, Мухамед је наметнуо том народу један дотле непознати смисао о човечанској дужности. Најзад, Мухамед је као пророк добро израђен, зато што је својим сопственим животом посведочио дубоки морал својих истина. Мојсије, који је младићем живео на двору силног фараона Рамзеса II, извео је из Египта прогоњене Јевреје после пет векова њиховог боравка на обалама Нила, и по томе би Мојсије био само један херој ослободилац. Али је он у пустињи Синаја први открио Јехову, и наметнуо затим ту једнобожачку идеју Јеврејима који су до Синаја дошли с њим као непомирљиви многобошци, и затим наметнуо им и десет божјих заповести, примљених с неба. А по овом је Мојсије пророк. Истина, Мојсије је направио свог Бога по облику фараона, чију је безграничну и апсолутистичку силу и сам познавао живећи у Египту. Он је први сазнавао његове намере, као пророк, а спроводио те намере као свештеник. - Али и као државник. Извођење Јевреја из Египта било је једно политичко дело. Мојсије, отишавши из Синаја на Јордан, ишао је тамо већ као државник, да освоји Ханан, обећану земљу, с разлогом да то чини што треба створити прву државу. То је држава у којој Јехова треба да имадне свој култ у свом изабраном народу. - И наследник Мојсијев је наставио ту мисију, ратујући и против небројених јудејских краљева као против многобожаца, који су у Ханану приносили жртве убијајући своју децу пред Балом, једним правим дивљачким божанством. - Зато, дакле, ниједан пророк није био једино моралист ни само обновеитељ новог божанства, него и политичар и државник. Црква и држава су биле одувек нераздвојне као тотална организација духовног и материјалног живота човековог.

Пророци нису били свагда и потпуно оригинални творци, творци на начин песника. Све њихове доктрине су постојале већ много раније, било у савести самих њихових народа, или неког блиског људства. Ни Конфучије није ништа ново створио, него само сабрао многобројне моралне норме које су већ на две хиљаде година пре њега представљале етички идеал тог људства. Стари су Грци све своје идеале сматрали науком о усавршавању, а грчка мудрост је значила збир свих тих великих начела. Мудрост, али не религија, коју су до краја задржали сујевером и бајком. Тако је исто и Конфучије, и то много пре њих, потпуно искључио Бога од сваког мешања у његову науку о савршенству. Уосталом, ако пророци нису свагда били ни главни творци свог учења, ни посланици божји, они су увек били инкарнација своје проповеди.

6

Пророци су увек били људи своје расе, патриоти своје земље, највећи и заточници своје цркве. Христос је одиста најмање изгледао расни јеврејски човек, а зато можда није чудно ни што је био противник патриотизма. У својој скромности, никад нисам до краја веровао да је Христос био јеврејске семитске расе, мада је био припадник цркве Јеховине. На једном месту каже и Ренан да је Палестина у то време имала јаке слојеве разних народа друкчије крви: Сиријаца, Асираца, Грка, и Филишћана који нису били семитске расе. Христос је је био чак личност која се не даје ни замислити у јеврејском светлу; његов је Бог сасвим друкчији него Јехова, а кад је покушао да измени Синагогу, он је њу само разоравао. Истина, Јехова је био неумољив Бог пошто је био Бог ослободилац свог народа из египатског ропства, значи командант својих војска. Он их је водио против многобожаца, према којим нема милости: као против Ханана, где је постојала свештена проституција, оргије при обредима и родоскрнављење. Неоспорно, Јевреји су једна од највиших раса које су постојале под сунцем: јер су Заповести Мојсијеве основа целог данашњег морала, примљене из Јеховине руке, због чега је добила синагога и њено светло место у односу људства са небом.

По својој љубави за Бога, место страха од Бога, Христос има изглед античког Грка; по свом мистицизму, имао је

изглед јеврејског пророка, говорио је као Месија и богочовек, какве Грци нису познавали. Али као личност, значи као срце, и као први носилац општечовечанске љубави, а не националне на начин јеврејски, он је хеленски човек. Ако је и један велики краљ, Александар Велики, био пошао да створи једно општечовечанско царство, и то је био сан једног грчког човекољупца. - Зна се да су сви становници Палестине морали веровати у Јехову, зато је и Христос припадао тој вери, можда вери једне расе која је лако могла бити потпуно страна његовој крви. Поезију љубави и доброте коју је овај пророк проширио по целом човечанству није могао осетити човек с атавизмом Старог завета. У Христу је много хеленизма; а ко зна да то није био глас крви, пошто његова доктрина није поникла из једне учене главе него из једног великог срца. Зато није чудо ни што се дуго у грчкој Александрији измиривала вечна човекољубива философија хеленска са хришћанском љубављу, чему извесно треба захвалити што је хришћанство тако оплемењено и прилично очишћено од оријентализма допрло до нас. Хришћанство је рођено у синагоги, али као реакција на њено учење, и као јерес према Јехови, а примило је много и од будизма које су проносили аскети. - Христос је несумњиво Богочовек, већ и зато што га досад за две хиљаде година највећи и најпросвећенији народи сматрају за таквог, али је његово учење, за људе који нису само теолози, ни само историчари, ни само верници, још и један резултат расе и крви, за које можда могу мислити научници према конкретним документима, ако их има, а сасвим друго осећати песници према доказима душевним и духовним; Христос је по свом начину говора и својој инспирацији љубави био већма антички Грк него савремени Јеврејин.

Белешка о писцу

Јован Дучић је рођен 1872. године у Требињу. Отац Андрија, трговац, погинуо је у херцеговачком устанку; мајка Јованка се потом сели у Мостар где и умире. Дучић учи трговачку школу, затим наставља учитељску у Сарајеву, да би школовање окончао у Сомбору. Као учитељ службовао је у Бијељини и због сукоба са аустријским властима, отпуштен је те прелази у Мостар, где је заједно са А. Шантићем и Св. Ђоровићем члан друштва *Гусле*, а потом покретач, сарадник и уредник часописа *Зора*. Године 1899. одлази у Женеу на студије, уз помоћ пријатеља из *Зоре*, а затим добија и стипендију владе Србије. Године 1901. Дучић у Мостару објављује своју прву збирку под једноставним насловом *Пјесме*. Године 1907. добија службу у Министарству иностраних дела Србије, а већ следеће године (1908), Српска књижевна задруга, у свом редовном колу, објављује другу Дучићеву књигу, такође под насловом *Пјесме*. Овим двама књигама, као и неким објављеним есејима, Дучић (уз Милана Ракића) постаје најутицајнији српски песник с почетка XX века. Уз песнички и дипломатски рад Дучић не заборавља ни своје моралне и националне обавезе у време анексије Босне и Херцеговине. Дучићева дипломатска каријера је у сталном успону (Цариград, Софија, Рим, Атина, Мадрид). Као дипломата од угледа и значајан песник, Дучић је истакнути национални посланик у тешким данима Првог светског рата. После Првог светског рата, Дучић је био наш представник у Лиги народа, у Женеви, па посланик у Каиру, Будимпешти, Букурешту, Лисабону и Мадриду. Августа 1941. одлази у Америку и напушта активну дипломатску службу, наставља се код свог рођака, Михаила Дучића у Гери (Индијана), одакле води жестоку политику са министрима ХСС у лондонској „југословенској

влади", због њихових упорних прикривања усташких геноцида над Србима у Хрватској, Срему, Босни и Херцеговини. Дучић умире на Благовести, 7. априла 1943, а сахрањен је на дан када је изашла његова последња збирка песама *Лирика*, 9. априла 1943. у Гери, касније пренет код манастира Св. Саве у Либертвилу. У јесен 2000. године посмртни остаци Јована Дучића, уз све државне почести пренете су у родно Требиње.

Дучић је изузетна појава у српској књижевности и култури. Првенствено лирски песник, Дучић је лиричар и у песми и у прози. У Дучићевим делима лиричност је примарна и у песмама, и у путописима, и у есејима у којима се искуства лирског песника преплићу са искуствима критичког духа.

Благо цара Радована је збирка филозофско-књижевних есеја, први пут објављена (у пишемвом издању) 1932. године с поднасловом *Књига о судбини*. Збирка садржи Дучићева размишљања о битним стварима човекове судбине; бави се великим људским темама (срећа, љубав, жена, пријатељство, младост и старост, хероји, пророци). Дучић је духовит и лудан писац који разматра благо цара мудрости похрањено у животним искуствима и у знањима историја. У огледима *О младости и старости* и *О песнику* Дучић импресивно говори о својим искуствима и о мишљењима других. Дучић спада у оне песнике који су целог живота писали само једну књигу.